

ઉદ્દેશ

ભૌગોલિક તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વના એવાં ગુજરાતનાં નગરોના અને તીર્થોના પરિચયરૂપે, નાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું 'શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાસ'માં વીમકે વર્ષથી શરૂ થયું હતું. તે શ્રેણીમાં 'ચાણોદ' સંબંધી પુસ્તિકા લખવાની મને સૂચના કરવામાં આવી હતી.

ચાણોદ જેવા નર્મદા કાંઠાના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ સંબંધી તથા તેની આજુબાજુના, 'પંચતીર્થ'માં ગણવા જેવાં, તીર્થો સંબંધી યાત્રિકને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય એમું કરીને, એક નાનો ગ્રંથ તૈયાર કરવાની મારી મૂકાઈ હતી.

પરંતુ જેમ જેમ હું 'નર્મદા માહાત્મ્ય' અને 'રેના ખંડ'ને અભ્યાસ કરતો ગયો તેમ તેમ મને થવા લાગ્યું કે ચાણોદ જેવા, આખી તીર્થમાળામાના એક જ પ્રમુખ તીર્થને, રેવાજીની આજુબાજુનો ઇતિહાસ આપ્યા વગર વર્ણવવું, તે તેને અન્યાય કરવા જેવું થશે. રેવાજીની લબ્ધ કીર્તિગાથા નેટવાથી બ્રહ્મી ગકાગે નદિ

એટલે પછી આખો લેખનક્રમ બદલી નાખી, નર્મદાના મૂળથી તે મુખ્ય સુધીના ઉભયતટ ઉપર આવેલાં તીર્થો, તેમની ભૂગોળ, તેમની સાંસ્કૃતિક માહિતી વગેરેની પાર્શ્વભૂમિ રજૂ કરી, 'રેવાને તીરે તીરે'ની સંકલના મનમાં ગોઠવી.

આ સંકલનાને અવહારુ સ્વરૂપ આપવામાં નિમિત્ત બનેલા એક બે અંગત સરમરણો રજૂ કરવાની આ તકને હું જતી કરી શકું તેમ નથી. દિલ્હીમાં 'અખિલ હિંદ સાંસ્કૃતિક સંમેલન' અને ૧૯૫૦ ના એગ્રિલમાં મળ્યું. તેમાં મહારાજા મયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિ તરીકે હું ઉપસ્થિત થયો હતો, અને વડોદરાના સૌજન્યમૂર્તિ આશર અને મારા

મિત્ર શ્રી. રમણુલાલ દેસાઈ પણ એ સંમેલન માટે દિલ્હી આગ્યા હતા. સંમેલન પાયા પછી અમે બસ-૨૨૨૦ દરદાર અને ઝગપીડિગનાં દર્શન ગયા. ત્યાં માર્ગમાં ત્રણ-ચાર વાર ગંગાજીની નહેર આગળ થઈને, બમ પસાર થઈ.

ગંગાજીના દર્શનથી આનંદ થયો. પછી ઝગપીડિગમાં ગંગાજીને કાઠે જ અમે એક ધર્મશાળામાં બિનયા. ખળખળ થતો ગંગાજીનો પ્રવાહ જિતારાને અડીને જ અસ્ખલિત વહી રહ્યો હતો; અને મને સદમા રેવાજી-મંબધી પરિચયમય તૈયાર કરવાની વાતનું સ્મરણ થયું.

શ્રી રમણુલાલ દેસાઈએ મંથની આખી સંકલ્પનાની ચર્ચા કરી: અને પ્રસ્તુત પુસ્તકના ખંડ પાડી, તેમાં કેવી કેવી સામગ્રીની સંયોજના કરવી તેનો આખો નકશો મને નક્કી કરી આપ્યો. તે નકશાને જ મોટે ભાગે કાયમ રાખી, પ્રસ્તુત પુસ્તકની મેં સંયોજના કરી છે એમ કહેના મને સંતોષ થાય છે; પરંતુ આ પુસ્તકનું પ્રકાગન જોયા તે દાનર નથી ને નોંધતાં અત્યંત ખેદ પણ થાય છે !

રેવાજીને ઉદ્દેશીને ગ્યાયેલાં કાવ્યો અને ઋતોત્રીની શોધ ચલાવતાં, એક વલ્લભભટ્ટનું 'રુદ્રદેહા સ્તોત્ર' ૧૦૮ ભુજગી છંદમાં મં. ૧૭૫૭માં રચેલું એક કાવ્ય, સં. ૧૭૭૪માં બિતારેલી અમદાવાદ વિદ્યામંડાના સંગ્રહમાની અંક ૪૮૬ની પોથીમાંથી, પ્રાપ્ત થયું. ને અહીં પહેલ-વહેલું પ્રકટ થાય છે. આ વલ્લભભટ્ટ, સુરતમાં રહીને બાગવતની કથા કરનાર પ્રેમાનંદના સમકાલીન અનાવિય કવિ હોવાનો મંભવ છે.

રેવાજીમાં સં. ૧૭૭૮માં આવેલી ભયંકર રેલનો અહેવાલ ત્રણ ગરબા રૂપે, એક ઉમથાદાને રચેલો: તેમાંની ઘણી યંક્તિઓ નર્મદા-કાંદાનાં, ખાસ કરીને જૂની પેઢીનાં, સ્ત્રી પુરુષોને મોંએ ચઢી ગયેલી છે. તેની એક-માત્ર પ્રતિકૃતિ વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

આ રેલના ગરબામાં ગુજરાતની મમમ નદીઓનો ઉલ્લેખ ધ્યાન ખેંચે છે. બહુચ અને મુસ્તમાં આવેલી અંજેજ વેપારીની ઢાડીઓ તણાઈ, તેથી જલ્દે દુનિયાનું પાપ ધોવાયું—એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એમાં કર્યો છે. મહેશ્વરથી આરંભી નર્મદા જે જે તીર્થ અને ગામડાં આગળથી પૂરમાં ચડેલી વહેવા માંડી ને દહીકત પળુ એનિદામિક-ભૌગોલિક મન્યવાણી જણાઈ છે. ‘ગાયમ્મતીની ઝેવ’ના ગરબા સાથે આ ગરબા સરખાવવા જેવા છે.

‘રીઝથી રેવાખંડ તરતીજ જા હીધો જોણે’—એવી રીતે કવિ શામળબટ્ટ સંખંધી યાદ કરાયેલો નર્મદાસંખંધી કાવ્યચંચ અત્યાર મુધી જણવામાં આવ્યો નહોતો. તેની નોંધ થી અગત્યમે જાણેલા શામળબટ્ટના ‘નર્મદા આખ્યાન’માંથી આદિ-અંત ભાગ આપીને લીધી છે.

આ પ્રકારે ગુજરાતના જીવન ઉપર જેની ધેંગી છાપ પડેલી છે એવી નર્મદા નદી સંખંધી વીગતવાર માહિતી મેળવવામાં નળ મહેશ્વરના વનતી છતાં અવદાળા—નિવાસી પ્રો. ત્યાસંકુ કુબે-રેમના કુટુંબમાં ત્રામુ પેટીથી ગંગાજી તથા રેવાજીની પરકમા કરવાનું ફક્ત-નન પળાતુ આવ્યું છે—તેમના શ્રદ્ધા અને અન્યંત માહિતીપૂર્ણ દિંદી સચિત્ર પુસ્તક નર્મદા-નહરવ (૧૯૩૪)નો મને ખૂબજ મદારો મળ્યા છે. તેનો ત્રણજીવીકાગ પ્રગટ કરતા મને અત્યંત સતોષ થાય છે. પુસ્તક કમવામાં તેમની સીવદાર્ત તથા ખંત ગુજરાતમાંના વર્તમાન અભ્યાસીઓને ખૂબ માર્ગદર્શક બને તેમ છે.

પ્રો. કુબેએ નર્મદાના ‘સંસ્કૃત મંતાંત્રા’ ઉપરાંત જીંદા ભાષાઓમાંથી રેવાસંખંધી કાવ્યરચનાનો વિભાગ પળુ ચોક્કસ છે. તેમા ગુજરાતમાંથી દ્યારામભાઈનું એક દિંદી પદ, કવિ નર્મદનું ‘કળીરવઝ’નું કાવ્ય, તથા દાદિયાવાડમાં આવેલા મૂળાનિવાસી ચાગણુ કવિ-જેઓ જુજની પોશાળમાં લાવ્યા હતા—એવા રવિરાજજી સિંદાયચરચિત ‘નર્મદાલહરી’ના ૧૦૮ દિંદી કવિત્રાંદ પ્રગટ કરીને ગુજરાતને ગૌરવ આપ્યું.

છે. કવિ જગન્નાથરાયની 'ગંગા-સહરી'નું સ્મરણ કરાવતી આ હિંદી 'નર્મદા-સહરી'માં, કવિએ ઋતુ ઋતુએ બદલાનાં નર્મદાનાં સ્વરૂપ અને નવરસનું તેથી થતું હિંદીપન વગેરે કવિત્વપૂર્ણ રીતે વર્ણવ્યું છે. તેમાંથી થોડાંક કવિત્વ અહીં જોવામાં છે. આ 'નર્મદાસહરી' નો વિશેષ પ્રચાર ગુજરાતમાં થવાની જરૂર છે.

લોકમાતા નર્મદાનો પરિચય આત્મકથા રૂપે બહુ રસ્યક રીતે કહેનાર શ્રી. પોપટલાલ અંબાણીનો હું આનાર વ્યક્ત કરું છું. જેનો મેં ખંડ પહેલામાં ઉપયોગ કર્યો છે.

અંતમાં, ગુજરાતના અભ્યાસીઓ સમક્ષ 'રેવાને તીરે તીરે'નો નમૂનો રજૂ થતાં, ગુજરાતની બીજી પ્રમુખ-નદીઓ તાપી, અંબિકા, પૂર્ણા, કાવેરી ને મહી, સાબરમતી, સરસ્વતી, ભદ્રા-બાદર અને શેત્રુંજી જેવીને તીરે તીરે, યાત્રા કરવાનું પ્રોત્સાહન સહૃદય વાંચકોને મળશે અને તેવા પ્રથો તૈયાર કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થશે તો મને ખૂબ આનંદ થશે.

૩૪, ચૈતન્યધામ, પ્રતાપગંજ }
વડોદરા. ૨

મંજુલાલ ર. મજમુદાર

સંકલના

ઉદ્દેશ

લેખેલાં પુસ્તકોની યાદી

ઉપસ્થાન

પૂર્નિ-મહેશ્વર મંથ'ધી

પૃષ્ઠાંક

૫

૧૨-૧૫

૧૭-૨૪

૨૫-૨૬

ખંડ ૧

૧ નદી કાંઠાની સંસ્કૃતિ.	૩
૨ લોક માતા નર્મદા.	૮
૩ નર્મદાની ભૂગોળ.	૧૯
૪ નર્મદાનું ભૂસ્તર.	૩૩
૫ નર્મદાનું પુરાતત્ત્વ.	૪૧
૬ નર્મદાના આદિવાસીઓ.	૪૬
૭ પુરાણમાં નર્મદા.	૬૪
૮ નર્મદાની આત્મકથા	૭૬

ખંડ ૨

૧ અમરકંટકથી સહસ્રધારા : (અમરકંટક, કપિનધારા, મડવા, સહસ્રધારા)	૮૯
૨ જગલપુરથી ધુઆંધાર : (જગલપુર, ત્રિપુરી, ગદા-મડવા, ભેડાગા, ચોસાં ભેગણી)	૯૮
૩ બ્રહ્માંડધાટથી ધારાક્ષેત્ર : (બ્રહ્માંડધાટ, હોસગાનાદ, હડિયા-નેમાનર, ધારાક્ષેત્ર)	૧૧૨
૪. ઓંકાર-માંધાતા : (ઓંકાર, ત્રિપુણપુરી, શિવપુરી, માંધાતા)	૧૧૮

૫. મહેશ્વરથી માંડવગઢ : (મહેશ્વર, સહસ્રધારા, માદિ-
ધમતી, માંડવગઢ) ૧૨૯
૬. શૂલપાણથી હરણુદ્રાણ : (હાપેશ્વર, શૂલપાણીશ્વર,
હરણુદ્રાણ, મોખડીઘાટ) ૧૩૯
૭. ગરુડેશ્વરથી તિલકવાડા : (ગરુડેશ્વર, મણિનાગેશ્વર,
તિલકવાડા, કુંભેશ્વર) ૧૫૪
૮. દેવોરિસંગમ : ચાણોદ કંરનાળી : ૧૬૧
૯. ગંગનાથથી અનસૂયા : (ગંગનાથ, શુકદેવ, વ્યાસ-
તીર્થ, ખરકાલ, અનસૂયા) ૧૮૧
૧૦. શીનોરથી માસસર : (અંબાલી, સોમોદગ, શીનોર,
માસસર, બાવાખ્યારાનો ઘાટ) ૧૯૦
- ૧૧ નારેશ્વરથી ગુકલતીર્થ : (નારેશ્વર, કોરલ, ગુકલતીર્થ,
કખીરવડ) ૧૯૭
૧૨. ભરુચ-ભુગુકચ્છ : (ભરુકચ્છ, ભુગુતીર્થ, આશ્વમેધ,
શકુનિકાવિહાર) ૨૧૧
૧૩. ભરુચથી આગરસંગમ : (હસિાટ, ઈદેજ, આગરસંગમ) ૨૨૯

ખંડ ૩

૧. ન હી દેવતા રૂપે : ... ૨૩૫
૨. ગંગા-યમુના : શિલ્પરૂપે... ૨૪૦
૩. નર્મદા : દક્ષિણ-ગંગા રૂપે... ૨૪૩

ખંડ ૪

દેવાળનાં સ્તોત્રો અને કાવ્યો :

- ૧ ' નર્મદાજીવક ' : (ભુજંગી જંદ) ... ૨૫૨
- ૨ ' દેવા માહાત્મ્ય ' અથવા ' શુકદેહા સ્તોત્ર ' : વલ્લભ કૃત ૨૫૪
- ૩ ' દેવાળની દેવનો ગરબો ' : ઉમયાદાસ કૃત ... ૨૭૫

४	'नर्मदाभ्यान' : कवि शामलभट्ट कृत ...	२८४
५	'तिदारे शरत्तु मे' आये, देवा !' : ह्यारामभार्गव कृत	२८७
६	'नर्मदास्तवरी' (हिंदी) : कवि रमिराज गयित ...	२८८
७	'नर्मदाने नमन' . कवि ललितशुभ कृत ...	२९२
८	नर्मदागीतम (संस्कृत) : स्वामी शंकराचार्य कृत...	२९६
९	'नर्मदा मैथानी आरती' : अमल कवि 'पागल' कृत	२९७
१०	'भूत नर्मदा तीरे' . कवि सुन्दरभट्ट कृत ...	२९८

विषयसूचि

२९९ थी ३१२

नकशा (रेखांकन)

पृष्ठ २ . नर्मदा-प्रवाहना १३ विभागना

જોયેલાં પુસ્તકોની યાદી

સંસ્કૃત

- ૧ સ્કન્દપુરાણ રેવાલખંડ
- ૨ વાયુપુરાણ - રેવાલખંડ
- ૩ વિષ્ણુમોતરપુરાણ
૪. સ્તમ્ભકન (ભૂતિવિધાન માટે)
- મનુસૂત્ર-પૂર્વમેષ
- ૫ છુવણ
- ૭ દ્વિત્રયમહાકાવ્ય (પ્રો. મણિલાલ દિવેદીનેા અનુવાદ, ૧૯૮૦)
- ૮ કાવ્યમીમાસા
- ૯ કાવ્યશિક્ષા
- ૧૦ વૈષ્ણનાથચરિત્ર
- ૧૧ કારવણનાદિત્ય
- ૧૨ રવા પથડીની (૧૯૦૨)
- ૧૩ વિવિધ લીર્યકલ્પ
- ૧૪ સ્તોત્રરતનાકર

અંગ્રેજી

- ૧ Ancient Towns & Cities of Gujarat & Kathiawar : Dr A S Altekar (1924)
- ૨ Archeology of Gujarat
Dr H D Sankalia (1941)
- ૩ Early Aryans in Gujarat -
Dr K M Munshi, Thakkar Vassanji
Lectures (1941)

૪. Narmada-Valley Civilization :
V. R. Karandikar, VII All-India Oriental
Conference Proceedings (1933)
૫. New chapter in Gujarat History :
Amrit V. Pandya, V. P. College Magazine,
Vol. III, No. 1 : March (1950)
૬. Vedic Mythology : A. Macdonnel (1893)
૭. Antiquities of the Fort of Dabhoi :
Dr. Hiranand Shastri (1940)
૮. Report on Excavations at Maheshvar and
Navda Toli; by Dr. Sankalia, Dr. Subba
Rao and Deo: Poona, 1958 - (Advance
Proofs)

હિન્દી

૧. નર્મદા રહસ્ય-પ્રો. દુવે રવિ (અલ્હાબાદ ૧૯૩૪)
૨. હિન્દી વિશ્વકોષ
૩. નર્મદા લહરી-કવિ રવિરાજ રવિ

મરાઠી

૧. કાશી રામેશ્વર યાત્રા-જબલપુર-શ્રી. મા. વિ. માટે

ગુજરાતી

૧. ગુજરાત સર્વસંગ્રહ-નર્મદકૃત (૧૮૮૭)
૨. વડોદરા-પ્રાંત સર્વસંગ્રહ-(૧૯૧૮)
૩. ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું ગુજરાત-શ્રી. મણિભાઈ દિવેદીકૃત
(૧૩૯૬)

૪. ગુજરાતનું ઘડતર-શ્રી. રમણલાલ દેમાર્મ-૧૯૬૨ વચનછ
આખ્યાનમાળા (૧૯૪૫),
૫. 'ગર્મ કાલે'-જાનકયા : શ્રી. રમણલાલ દેમાર્મ (૧૯૪૧)
૬. ગુજરાતમાં સંસ્કારોનું અવતરણ-શ્રી. દુર્ગાચંદ્ર શાસ્ત્રી-
૧૯૬૨ વચનછ આખ્યાનમાળા (૧૯૫૦)
૭. લોકમાતા-(૧૯૪૭ની આગતિ)-શ્રી. કાકાભાદુર દાવંદર
૮. પગદંડી-શ્રી. 'ધૂમકેતુ'-(૧૯૩૯)
૯. ખુશી અને તરી-'ધુવાંધાર'-શ્રી. વિજયરાય વેલ (૧૯૩૩)
૧૦. પુરાણોમાં ગુજરાત- શ્રી. કિશોરજી નેશી (૧૯૪૦)
૧૧. વિદ્યગીતા : કવિશ્રી ન્હાનાલાલ (૧૯૨૭)
૧૨. અકબરશાહ : કવિશ્રી ન્હાનાલાલ (૧૯૩૦)
૧૩. ગુજરાતની ભૂગોળ : કવિશ્રી ન્હાનાલાલ (૧૯૩૧)
૧૪. ભરૂચ : કાકી સેવદ નુસરીનદુસેન (૧૯૩૭)
૧૫. જિનપ્રભસૂરિ અને મુસલમાન મહમ્મદ :
શ્રી પંડિત લાલચંદ ગાંધી (૧૯૩૯)
૧૬. તેજપાળનો વિજય : શ્રી પંડિત લાલચંદ ગાંધી (૧૯૩૫)
૧૭. આણુ : મુનિશ્રી જ્યંતવિજયછ (૧૯૩૫)
૧૮. સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ : પ્રો. મોદનલાલ દવે (૧૯૨૪)

ગુજરાતી લેખો

- ૧ નદી-વરેણ્યા નર્મદા : શ્રી અમૃત પંડ્યા ('કુમાર' અંક ૨૧૬, ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩).
- ૨ કુમખલ : શ્રી અમૃત પંડ્યા ('કુમાર' અંક ૨૧૬, મે ૧૯૪૬).
- ૩ દેવગંગાની આરાધના : શ્રી શિવરાંકર શુક્લ ('અખંડ આનંદ', ઓક્ટોબર ૧૯૫૦).
- ૪ નારેશ્વર : શ્રી શિવરાંકર શુક્લ ('સસદેશ', જુન ૧૯૫૧).
- ૫ નદીની આત્મકથા-નર્મદા : શ્રી પોપટલાલ અંબાણી ('કિશોર', નવેમ્બર ૧૯૩૬).
- ૬ શેઠી : શ્રી ઉમાશંકર જોશી, મંચકાર સમેશન વડોદરા (૧૯૪૮).
- ૭ 'નર્મદાનો પૂલ'-શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ ('વીર નર્મદ', ૧૯૩૩).
- ૮ 'નર્મદાનો પૂલ' : શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી ('પરિભ્રમણ').
- ૯ નર્મદા : શ્રી ગોવિંદભાઈ પટેલ ('આનંદ', તા. ૨-૪-૪૬)

કાવ્યો

- ૧ કમ્પીરવડ-કવિ નર્મદ.
- ૨ સૂરપાણનો ઘોષ-કવિ પૂજનલાલ ('પરિખત')
- ૩ નર્મદાને આરે-શ્રી રામનારાયણ પાટક ('શેષનાં કાવ્યો')
- ૪ 'રેવા'-શ્રી બલવંતરાય દાકાર ('ભણકાગ')
- ૫ રેવાજીવું પદ-કવિશ્રી દયારામ.
- ૬ 'જીવરાજ શેઠની મુસાફરી'-જીવરામભટ્ટ કૃત (સં. ૧૮૦૦)
- ૭ પ્રભાત-નર્મદા-કવિ પતિત.
- ૮ નર્મદાષ્ટક-કવિ લલિત.

ઉપસ્થાન

નદીને જો કોઈ ઉપમા જાગે તો તે માતાની જ છે. નદી ધંધિર નથી, પણ ધંધિરનું સ્મરણ કરાવનાર દેવતા છે ; જો ગુરુને વંદન થતે છે તો નદીને પણ વંદન કરવું થતે છે. 'ઉપસ્થાન'નો અર્થ વંદના, પૂજા કે ઉપાસના થાય છે. મુર્યાનું કે સધ્યાનું ઉપસ્થાન જાણીતું છે. નદીમાતાને વંદના કરવા આ પ્રતાવના યોગ્ય છે.

આપણી ગુજરાતની નદીઓ તે આપણી માતા નર્મદા, મહી, અને તાપી, સાગ્રમતી અને સરસ્વતી : પૂર્ણા, અણિકા, મીંઢોળા અને કાવેરી બાદર અને ઝેત્રુંજી-ગંગા, સિંધુ અને સરસ્વતી કરતાં એ સર્વે નાની ખરી; હતાં ગુજરાતની સર્વોચ્ચ આબૂખાણુ-માળાઓ સરખી એ અરિતઓ, ગુજરાતની કસદપત્ત અને સમૃદ્ધિની મુગમુગથી જનની બની રહી છે.

ગુજરાત આખો 'રસાળ' કહેવાય છે તે આ નદીઓને પ્રનાયે જ. પગલું નદીઓનાં પાણી ઝીંકતા આપણા વર્તમાન ગુજરાતને હજી આવડયું નથી. એથી જમીનના રત્નકેસ ઓઠા થયાની ખૂમ આ રણે માલગણે ઝિયે ગુજરાતની રસાળતા સાચવવા હોય તો આપણે નવેસર નદી-પૂજન, ટલ-પૂજન અને વન-પૂજન કરવું પડશે.

ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રની પ્રમુખ નદીઓ-દક્ષિણમૂર્તી આરંભીને દહિયે તો તાપી, નર્મદા, મહી, સાગ્રમતી, સરસ્વતી તથા પ્રાચીન બદા-બાદર અને ઝેત્રુંજી : એ સૌને તીરે તીરે જે જે ઇતિહાસ, પુરાણ, કાવ્ય, સિદ્ધ, સ્થાપત્ય, નજરો અને નયોવનો નિર્માણ થયાં છે તેના 'પરિચય-મંથો' હાથ ધરવાની ખૂમ અગત્ય છે. દેજ પ્રત્યેની ભક્તિ દદ થરા માટે આપણી જમિની ભક્તિ જરૂરની છે 'શસ્થ-સ્થાપના' પૃથ્વીને પરિચય નદી-કાંઠાના અગ્નિમયી આવવાનું ખૂમ મુજબ અને છે.

નર્મદાના બંને તીર ઉપર વસતી પ્રજામાં, એક પ્રકારનું સામ્ય અને વિશિષ્ટત્વ છે.

માળવા અને ગુજરાતના ટેંક રાજવંશોની સાલવારી નર્મદાને મુખે હશે જ. જગલપુરના આરસના ખડક, હેંકાર, શૂલપાણ, હરણ, મોખડી, ઓરસંગમ, આસનો ખેટ, અનમ્બા, માધવદાસજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું માલસર, કોરલ, સંત રંગઅવધૂતે પાવન કરેલું નારેશ્વર, કખીરવડ, શુક્લતીર્થ અને ભરુચ જોતજોતામાં નર્મદાકિનારાને ગુજરાત-વાસીઓમાં ઓળખાવી દે એમ છે.

આપણી સંસ્કૃતિની રેવાઓ નદી-તટને અવલંબી દોરાતી આવી છે એ સર્વથા સાચું છે. દેવની પગિક્ષમા એ પૂજનનો મોટો વિધિ છે. નદીને પણ દેવના માની ચૂકેલા હિંદુ માન્યે નદીની પરિક્ષામાં પણ માહાત્મ્ય મુક્યું છે. પરિક્ષણ કરનારાં માનવજાતી સંસ્કારનું વહન કરે એ સદજ વાત છે.

ગુજરાત અને હિંદના સંસ્કાર અને માહિન્યમાં પણ નર્મદાનું ફીક ફીક સ્થાન છે; અને મધ્ય પ્રાન્ત, માળવા તથા ગુજરાત પર એ સરિતાનું ભારે આધુ છે. ગુજરાતમાં નાની મોટી અનેક નદીઓ, ઝરણો અને વહેણાઓ છે: જેમના કિનારા તટવાસીઓને અનેક ભાવ, અનેક વિચાર, અનેક કાર્મિઓ ગ્રેરી રહે છે; આર્થિક, સામાજિક અને ભૌગોલિક સંગઠનોને એકતા અર્પના એ પાણીના રેલાઓ સૂકાના મુશ્કાતાં પણ ગુજરાતના ટેંક વિજ્ઞાત્રોને પલ્લવિત કરી રહ્યા છે; પરંતુ તેમાંથી મુળ-પ્રલયમાં-પૃથ્વીપ્રલય સમયે પણ-નર્મદાનો લીસોટો જીવન્ત ગદેવાની માન્યતા તેને વિશેષ ગૌરવ અર્પે છે.

નર્મદાનો એક જીવન્ત પરિચય તાપી નદીની જેમ, ગુજરાતનાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં તે ઉપરથી પડેલાં નામ પૂરા પાડે છે. આપણી કેટલીયે સન્નારીઓનાં નામ 'નર્મદા' અને 'રેવા' હશે. તાપી-કિનારે જન્મેલા કરિ

નર્મદા-ગિનારાની પરિવ્રજાએ 'નર્મદાના કકર એટલા રોકર' બનાવ્યા છે જેના જન્મમાં ગ્વાન પ્રવાથી પથરે પણ શિત્તલને પામે છે તો મનુષ્યની તો શી વાત કહી શકે અને ખરે, નદીઓએ ધોડેના-અને ખામ કમીને નર્મદાએ રોડના-નાના મોગ પથરો આપ્યો અને હાથને ગમે એવા મવાળા ન્યો ડપાળા તાપ છે

પરંતુ આ સ્થામાં રંગનો ભક્તિનાર છે તેઓ જ માથે માથે ભગવાનવેડાની ન્યાપ-તા ઉપર પ્રદાર પગુ કે એ કપે દંકાળેથી કયા પદાડોમાંથી છગ પડી, ઘસાના ઘસાના આ સિનાખડો, અને જનમાં ભટખો આવેના આત્મા પેઠે, અદી આવી પડ્યા હશે : છેવટે એમની રતી ધમે અને ત્યાંથી તેનો માપ પગુ થઈ જશે-એ પ્રકારની કુદરતની હીનાયુ રમ જુ આ કકર-ગમના દર્ગનથી ધાર છે

વગી નર્મદા-ગિનારે એ એ કહેવન પગુ ઉપજારી ■ 'રાત્રી દોઝ ચન્નુ થોડુ અને તલ્લુ રાત્રી' વરાગ મનન અને ઓઝા મગનની સરખામણી માટે નર્મદાની મગડો વીક વીક સાધન પડુ પાડે છે એક મે મેડા ભગી વારસા માટે દોઝો-મો પગથિયા ચડના ઠાતરનાનું મામ કરતી પા વીધારીઓન આ મોલમા નલ્લુ તથ્ય જ સમજાય તેમ છે

પુરાતત્વ ૧૧ અબ્યામીઓ અને શોખીનો માટે નર્મદા અને આખી નર્મદાએ રચેની ખીલુ બહુ સાદુ અબ્યામ-ગાધન પૂરુ પાડે તેમ છે હતિદાસ પુરાણ અને તેથી પણ આગળના 'અરમ યુગ'ના અરોગે નર્મદાએ સઘરી રાખ્યા છે નર્મદા ગિનારાની મન્ને બાગુઓ મગીને એનો આખો પગ વારસો-પદરસો માર્ગનના વિસ્તારમાં લખાયો છે આખા મધ્ય પ્રાત અને આખા ગજરાતની મધ્ય-ભૂમિને એક મનાવતી

* માતા રેવે ત્વદુદ્ધમાહત્મ્ય વર્ણયત ન વનાપિ ।

ય નન્દરાષ્ટ્રિઞ્ચિત્તાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત્યા ગળોડરિ નૃગળોડરિ ॥

નિષ્ઠા અને મુ સદીપત્યુ, ધર્મ અને મદાયાગ, દેગમેના અને વિધામેના, રવન નતા અને ઉદારતા—યથુ જ નર્મદાના કુદુ મમા ઉઠરેતુ છે

આ ઉપગત કેકે દરિનાઓ અને ગરમાઓ નર્મદાને હિદ્દેનાને ગ્યાયેના છે 'નમો નર્મદા' નીગ ગબીર ગાજે'ના ભુજગપ્રયાત, તેમ જ 'નર્મદા' તુ તો પુદ્દેહા કહાવે'—જેના ગરમા નર્મદાને સાદિયનાણીમા—તોકરાણીમા જિતારે છે 'કયાદીપ' દરિ છોટાનાથ નરભેરામ બટે તેમના 'રમ્યાઅ'ના પુસ્તકમા 'શાન્ત રસ'ના ઉદાહરણ તરીકે, નર્મદાના પાવનદાગી નાનારણ્યને સભાધુ છે —

(ઝેનાણા) 'જ્ઞાન ની નર્મદાનીરમા ધીર નર
એકે કૌપીન અગે ધગીને
'નર્મદે' નર્મદે' એમ ઉચ્ચારેના
હર્મથી ગેમ જિના કરીને "

૨. પુગણુમા એક આમો વિભાગ રેરાખડને નામે ઓળખાયો. તે તેમ જ નાયુપુરાણુમા પણ 'રેરાખડનો એ-અનચ વિભાગ તે નર્મદાનુ પીચુ નામ 'રેરા' ધનિદાસની ઓ ભુગેળની દૃષ્ટિએ પુરાણોમા અપારેના તરીઓના રણુ ન મકૂ ચોડસાઇનરના લેાય છે—ખામ કરીને નદીની ભુગેળ

નર્મદાનો કિનારો એ સમગ્ર હિંદુ યાત્રાધામ વિદ્વાનો, વાનપ્રસ્થો અને સન્યાસીઓનુ એ પરમ આકર્ષણ ન્યાસ, શુદ્ધેન, અનસ્યા અને અશ્વ યામના રમરણો જગાડતી નર્મદા 'ઉચ્ચત-પાવની' ગણાય છે માટે જ એની 'પરિક્રમા',—અથવા સામાન્ય માણસ બોલે છે તે નર્મદાની 'પગક્રમા'—મહા પુણ્યકાર્ય મનાય છે કેક બાવિક ઓપુરુષો, સાતુ-સન્યાસીઓ અને ખાખીની જમાનો નર્મદાના ગૂળ અમરકંટકથી સાગર-સગમ સુધી, નર્મદાની આસપાસ ફરતા રહે છે

નર્મદાશકર પુરુષોના નામનું એક ઉદાહરણ છે. હવે એમાં નરીનતા દેખાતી નથી, હતા જૂના ચૂના અને જૂના કુળાની માફક, નર્મદાનું જૂનું નામ પણ સ્ત્રીવર્ગમાં ફરી માનીતું. અને તો નવાઈ નહિ મંદીએ, સાગરમતીએ આના નામ આપ્યા નથી આમ અનેક સ્ત્રી પુરુષોને નામ આપતી સગિના, પ્રગ્ન-શૂનમાં નવારે ઊંડી જીતગરી જરૂર માની શકાય.

બુમિને ગ્સાળ બનાવતી, વ્યવહારના માર્ગો ખુલ્લા કરતી, અને પ્રામ-સમુદાયને આર્થિક પાર્શ્વબુદ્ધિ પૂરી પાડતી, રમણીય, ભય અને બધાનક દુષ્ટોની પરપગ ગચતી, માનસની ઊમિઓ સાથે મના સર્જતી નર્મદાને ‘મૈયા’ કહી સમોચિત મરં ધિનાગવામીઓ પ્રેમય એમાં શી નવાઈ?

નર્મદાએ અનેક જાતો પશુ પ્રેમા છે નારાયણ હદમાં રચારેના નમામિ દેવિ નર્મદાના નુનપદ્મનાળા મરુત ‘નર્મદાદેવના શાસનકાર ગમરણે ચડી જાય તેના છે —

‘ મવિન્દુગ્નિન્દુમુસ્તલતરગમહરચિત્તમ્ ।
 કૃતાન્તરુત્કાલમૃતમીતિદ્વારિ વર્મન્ ॥
 મુમત્સ્યમ્બલકચક્રવાક શર્મદ ।
 સ્વદીય પાદપદ્મ નનામિ દેવિ નમન્ ॥ ”

અને તેથી એવા બહુનિધિ-વર્ણુપ્રોગો એ સ્તુતિને અત્યંત કણુ પ્રિય બનાવે છે અને કરિતામાં આજના વધના જતા વાગ્તવનાદના સ્ત્રીનાર સમો પશુ, વર્ણુનું માધુર્ય તથા ચન્દની શક્તિનો સરસ પરચો આપે છે.

ભારતવર્ષના પ્રાન્તોનું એક સાધવા માટે જ જાણે નર્મદા વહી રહી છે મધ્ય હિંદ ગુજરાત, માળવા, અને ખાનદેશનું એક સાધવા જ એના જલ લોકો પીએ છે દ્રુકામાં સાધુત્વ અને વીરત્વ, ન્યાય

નિષ્ઠા અને મુ મહીપત્ર, ધર્મ અને મદાયાર, દેશમેના અને નિદામેના, રવનત્રતા અને ઉદારતા-મધુ જ નર્મદાના કુટુંબમાં ઉછરેલું છે

આ ઉપરાંત ૬૬ કવિનાઓ અને ગરમાઓ નર્મદાને ઉદ્દેશીને રચાયેલા છે 'નમો નર્મદા! તીર ગભીર ગાજે'નો ભુજગમયાન, તેમ જ 'નર્મદા' તુ તો રુદ્રદેવ કહાવે'—જેના જગ્યા નર્મદાને સાહિત્યનાળીમાં-નોનાળીમાં જિતારે છે 'ક્યાદીપ' હરિ છોદાના નરમેરામ બટે તેમના 'રસગ્રન્થ'ના પુસ્તકમાં 'માન્ત રસ'ના ઉદાહરણ તરીકે, નર્મદાના પાનનદારી નાનારણને સભાઈ છે —

(જનણી)   "જ્ઞાન હરી નર્મદાનીરમા ધીર નર
એક કૌર્ષીન જગે ધરીને
'નર્મદે' નર્મદ" એમ ઉચ્ચારતો
હર્ષથી ગમ વેના કરીને "

૩૬ પુગણમાં એ આગે વિભાગ રેવાખડને નામે ઓળખાયો છે તેમ જ સાનુપુગણમાં પણ 'રેવાખડ'નો એક અન્ય વિભાગ છે નર્મદાનું ખીજું નામ 'રેના' ઇનિદાસની અને ભૂગેળની દૃષ્ટિએ પુરાણોમાં અપાયેલા નદીઓના વર્ણન માં એકસાધ્યરના રોય છે—ખાત કરીને નદીની ભૂગેળ

નર્મદાનો કિનારો એ મમમ હિન્દુ ધાનાવામ રિદ્ધનો, ધાનપ્રરથો અને સન્યારીઓનું એ પગમ આકર્ષણ—ચાસ, શુદ્ધેવ, અનમ્મણ અને અશ્વ યામાના રમરણો જગાણી નર્મદા 'ઉભયતટ-પાનની' ગણાય છે માટે જ એની 'પરિકમા',—અથવા સામાન્ય માણસ ઓને છે તે નર્મદાની 'પરકમા'—મહા પુણ્યકાર્ય મનાય છે કેક બારિક સ્ત્રીપુરુષો, સાનુ-સન્યારીઓ અને ખાખીની જમાનો નર્મદાના મૂળ અમરકંટકથી સાગર-સમ મુધી, નર્મદાની આસપાસ ફરતા રહે છે

‘અમરકંટક’થી નર્મદાની ઉત્પત્તિ પહાડને પણ કેવા અર્થગભીર નામ પ્રાપ્તીનો આપતા હતા ! કંટક પણ અમર !

મરકાન શુકનતીર્થના શ્રીમાળા ધ્રાવણોનો તથા રીનોગ અને રનાગીના નાગ ધ્રાવણોનો વેદાભ્યાસ-ખાસ કરીને સામવેદનો અભ્યાસ હિદમરમા એ વખત જાણીતો હતો એ બાકે નામના નર્મદાનુગત-વેદતા તથા લોકસાહિત્ય-સપાકે આ સામવેદના પાઠની ‘રેકડ’ બે દસકા ઉપર ઉતાગી લીધી હતી

અરાંચીનોમાથી બનતરાય દાદારે

(મદાકાના)

‘જન્મે નીમે, રતન-ધ્રુમા દાનના સુપ્ત દાગિ,
મેને મઠે, તનપર મડ ડિપડે નાન માગી’

જેરી મ્વચ્છ મ્નિતાવાણી ઉચ્ચારી ‘રેવા’ । થોડાનંત મના યુ છે દયારામમા ડમોઇના ખા પનુ એમનુ મારગથી આદા મા નમદા મ્નિતે જ પતીત થયુ હતુ એમણે આદાનુ વર્ણન આપતા ગાયુ છે કે

‘શ્રી નર્મદાગ તા ઉપર, ચાલુ અડીમામ
મહિમા વખાણુ થુ રચણ તણો, સમોન વે, હામ’

આ દયારામમાજીએ એ બાનપૂર્ણ હિંદી પ પણ રચ્યુ છે —

નિદારે સરણુ મે આયો રેવાગ । નિદાર સરણુ મે આયો રી’

મસ્ત—મણિ મોયા સ્ત્રી વિધ્યાત્રયમા અને નર્મદા-મ્નિતારે અશ્વયામા પોનાનું નિષ્ફળ નિરર્થક બનેતુ ચિરજીવી હનમાત્મા કરે છે એવી દતકથા ત્યા પ્રચલિત છે હન જે ચિરજીવી મને તો એની નિષ્ફળતા અને નિરર્થકતા ખરેખર અગ્રાધ બની જાય પરી, એ હવન

અશ્વત્થામા સરખા અભિવીરુનું હોય, કે સામાન્ય નાનકડા માનવીનું હોય !—
અને નિઃકૃપા જીવનને આશ્રય પણ નર્મદામૈયા જ આપે ને ?

કહે છે કે પરિક્રમા મારે ફરતી ટોળીઓ પાસેનો જોગક ખૂબી જાય
ત્યારે નર્મદા—કિનારે અનાજની ઢગલીઓ બોલી થતી, અને યાત્રાળુઓની
બખતે સંતોષતી. એ વહેમ હોય, કદાચ : પરંતુ વહેમ અને શ્રદ્ધા બહુ
પામે પાસે આવી ગયેલા છે વહેમને સત્ય માન્યે તો તે ચઢા બની
જાય છે

નર્મદામૈયા ટાંધને જૂખી રાખતી નથી—એ શ્રદ્ધામાંથી અનેક ચમત્કારિક
કથાઓ થાય એ રનાભાવિક છે આપણી નદીઓ આપણી માતાઓ
બની ગઈ હતી એટલે જાત ઘમીને પણ માના ચોપણ આપે જ

નવા યુગમાં પણ નદીઓનું માનૂર પુરવાર થાય તેમ છે સખરમની,
મહી, નર્મદા અને તાપ્તીના વહેતા પાણી વર્તમાન હમે વપગતા થયે ત્યારે
ટુંક શહેર—ગામડાને અખૂટ વીજળી મળશે, મક્તિ મળશે, પ્રદાગ મળશે,
ધાન્ય મળશે અને આપાત્રી મળશે આપણી ‘પચ્ચરિય યોજનાઓ’માં
સરિત્પૂજની પ્રતિષ્ઠા તેથી જ થયેલી છે.

વિકાસો કહે છે કે પ્રકૃતિ જ મનુષ્યની માતા છે. આપણું બધું જ્ઞાન,
લક્ષિત અને ચેતનાનું તે જ હિંગમ—સ્થાન છે આપણે તેમાંથી જ ઉત્પન્ન
થઈએ છીએ અને અંતે એમાં જ વિગીન થઈ જઈએ છીએ. આપણે
જગતમાં તેનો આશીર્વાદ, તેની પવિત્ર જ્યોતિ લઈને જન્મીએ છીએ.
આ જ્યોતિ જ આપણા માર્ગનું દર્શન કરાવે છે

પરંતુ આપણે આપણા વ્યાવહારિક જીવનમાં આ શક્તિનો અનાદર
કરીએ છીએ અને લૌકિક જડવાદની માયામાં ફસાઈ, આપણા જીવનને
અત્યંત પલિત અને દુઃખી બતાવીએ છીએ. પ્રકૃતિથી જે જેટલો દૂર
થાય છે, તે તેટલો જ ચાનદીન, ચેતનદીન અને નુષ્ઠદીન ગમે છે જે
પ્રકૃતિના મક્તન મચર્ગમાં રહે છે તેને જ્ઞાન, મુખ્ય અને શાંતિ મળે છે

‘અમરકંટક’થી નર્મદાની ઉત્પત્તિ : પડાડને પણ કેવાં અર્થગંભીર નામ પ્રાપ્તિનો આપતા હતા ! કંટક પણ અમર !

અરકાસ ગુકલતીર્થના શ્રીમાળી ખાલણોનો તથા શીનોર અને કરનાળીના નામર ખાલણોનો વેદાભ્યાસ-ખાસ કરીને સામવેદનો અભ્યાસ હિંદમરમાં એક વખત જાણીતો હતો. ડૉ. બાકે નામના જર્મન પુરાતત્ત્વવેત્તા તથા લોકસાહિત્ય-સંપાદકે આ સામવેદના પાઠની ‘રેકડ’ બે દસકા ઉપર ઉનારી લીધી હતી.

અર્વાચીનોમાંથી બ્રહ્મવંતરાય ઠાકોરે,

(મંદાકાના)

‘કાંચે નીચે, રતન-ધડકમાં હાલનાં સુખ વાગિ,
તેને કઠિ, તલપટ પડે-ઊપડે નાવ મારી.’

-જેવી સ્વચ્છ કવિતાવાણી ઉચ્ચારી, ‘રેવા’ કાવ્યને જીવંત અનામું છે.

દયારામભાઈ ડબોઇના ખરા; પરંતુ એમનું બાળપણ ચાંદોદમાં નર્મદા-કિનારે જ વ્યતીત થયું હતું. એમણે ચાંદોદનું વર્ણન આપતાં ગાયું છે કે

“શ્રી નર્મદાજી તદ ઉપર, ચાલુ ચાંડીગ્રામ :
મહિમા વખાણું શું સ્થળ તણો, સમોવડ વેકુંદ ધામ.”

આ દયારામભાઈએ એક બાવપૂર્ણ દિંદી પદ પણ રચ્યું છે :—

‘નિહારે સરણુ મેં આયો, રેવાજી ! નિહારે સરણુ મેં આયો રી.’

મરતક-મણિ જોયા પછી વિધ્યાવનમાં અને નર્મદા-કિનારે અન્ન-યાત્રા પોતાનું નિષ્ફળ, નિરર્થક બનેલું ચિરંજીવી જીવન ગાળ્યા કરે છે એવી દંતકથા ત્યાં પ્રચલિત છે. જીવન વેં ચિરંજીવી બને તો એની નિષ્ફળતા અને નિરર્થકતા અરેખર અગાધ બની જાય : પછી, એ જીવન

અધ્યાત્મા સરખા બનાવીનું દેવ, કે સામાન્ય નાનકડા માનવીનું દેવ !—
અને નિષ્કળ હૃદયને આશ્રય પણ નર્મદામૈયા જ આપે ને ?

કહે છે કે પરિક્રમા માટે ફરતી ટાળીઓ પામેનો ખોરાક ખૂબી નવ
ત્યારે નર્મદા-કિનારે અનાજની દગવીઓ ઝાલી થતી, અને યાત્રાળુઓની
જૂખને મનોપાતી. એ વહેમ હોય, કદાચ : પરંતુ વહેમ અને શ્રદ્ધા બંદુ
પામે પામે આવી મયેનાં છે વહેમને અથ માનિયે નો તે શ્રદ્ધા બની
નવ છે.

નર્મદામૈયા કાળને જૂખી મળતી નથી—એ શ્રદ્ધામાંથી અનેક ચમત્કારિક
કથાઓ થાય એ સ્વાભાવિક છે આપણી નદીઓ આપણી માનાઓ
બની ગર્જ દની એટલે જાત ધમીને પણ માના પોષણ આપે જ.

નવા યુગમા પણ નદીઓનું માનવ પુન્યાર થાય તેમ છે. મગરમની,
મહી, નર્મદા અને તાપીનાં વહેતા પાણી વર્તમાન દહે વપગના યંગ ત્યારે
કેંક શહેર-ગામડાને આબૂટ વીજળી મળશે, શક્તિ મળશે, પ્રકાશ મળશે,
ધાન્ય મળશે અને આખાની મળશે આપણી ‘પંચગામી યોજનાઓ’મા
સચિત્પૂર્ણતા પ્રતિષ્ઠા તેથી જ થયેલી છે.

વિદ્વાનો કહે છે કે પ્રકૃતિ જ મનુષ્યની માતા છે. આપણું બધું જ્ઞાન,
અક્તિ અને ચેતનાનું તે જ ઉગમ-સ્થાન છે. આપણે તેમાંથી જ ઉપન્ન
ચર્ચયે છીએ અને અંતે એમાં જ વિચીન થઈ જઈએ છીએ. આપણે
જગતમાં તેનો આશીર્વાદ, તેની પવિત્ર જ્યોતિ લઇને જન્મીએ છીએ.
આ જ્યોતિ જ આપણા માર્ગનું દર્શન કરાવે છે

‘અમરકંટક’થી નર્મદાની ઉત્પત્તિ : પકાડને પણ કેવા અર્થગબીર નામ પ્રાચીનો આપતા હતા ! કંટક પણ અમર !

મરકાપ શુક્રતીર્થના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનો તથા રીનોગ અને કરનાળીના નાગર બ્રાહ્મણોનો વેદાભ્યાસ-ખાસ કરીને સામવેદનો અભ્યાસ હિંદુમરમા એક વખત જાણીતો હતો હે. બાકે નામના જર્મન પુરાતત્ત્વવેત્તા તથા લોકસાહિત્ય-અપાંકે આ સામવેદના પાઠની ‘રેકડ’ જે દસકા ઉપર ઉતાગી લીલી હતી

અર્નાચીનોભાચી બલવતરાય દાકારે,

(મંદાકાન્ના)

‘જે નીને, સ્તન-ધડકમા દાનના મુખ વાગિ,
તેને કઈ, તનપટ પડે-જપડે નાચ માગી’

જોની અવ-૭ કવિતાવાણી ઉચ્ચાગી, ‘જેવા’ કા-યને જીવંત મના યુ છે.

‘ધારામખાઈ’ કબોઈના ખન પગતુ એમનુ બાળી રણુ આદોદમા નર્મદા-દિનાં જ અતીત થયુ હતુ. એમણે આદોદનું વર્ણન આપતા ગાયુ છે કે

“શ્રી નર્મદાજી તદ ઉપર, ચાર ચડીમામ :
મહિમા વખાણુ શુ સ્થળ તણો, મોરારઃ વડુંદ ધામ.”

આ ધારામખાઈએ એક બાનપૂર્ણ હિંદી પદ પણ ગયુ છે.—

‘નિદારે શન્ણ મેં આયો, રેવાજી ! નિદારે શન્ણ મેં આયો ગી’

મગ્નક-મણિ ખોયા પડી વિધ્યાવ્યજમા અને નર્મદા-દિનારે અશ્વ યામા પોતાનું નિર્દુષ, નિરર્થક બનેતું ચિત્તુવી જીવન માન્યા કહે છે એની દતકથા ત્યા પ્રચલિત છે. જીવન જો ચિરજીવી બને તો એની નિર્દુષતા અને નિરર્થકતા ખરેખર અગ્રાધ બની જાય પડી, એ જીવન

પૂર્તિ મહેશ્વર વિશે પૃ. ૧૨૬ પછી

દોલકરોની નદી રાજધાની હોરાથી, ૬૦ માઇલ ઉપર તેમની જૂની રાજધાનીનું શહેર મહેશ્વર આવેલું છે. મહેશ્વરી નદીના નર્મદા સાથેના સંઘમને કીરે આ નામ પડેલું છે. નદીના વિશાળ ખડેને લાગીને દોલકરોના રાજવાડાનું ભવ્ય મહાલય આવેલું છે. અને આવારા ઉપર અનેક સ્મારક 'ઝરીઓ' આવેલી છે નિર્દલિખ્યાન વિપવા મહારાણી અહમ્યાબાઈની ગાદી રાજમહેલમાં છે; જેનું હંમેશા પૂજન થાય છે. અહમ્યાબાઈની ઝરીના મંદિરમાં પર્સિવેશ્વરની હંમેશાં પૂજા થાય છે. વિહીન થઇ મયેલી જદોજલાલીનું અહીં મંબીર અને વિનાયકનું વાગવતણ બમેલું રહે છે.

અહમ્યાબાઈની રાજગાદી આગળ નીચેના મહારાણીની ઇબન-શિવમુસીને આવરી લેતાં સંસ્કૃત શ્લોક લખેલાં છે :—

અનિન્યાનિ શરીરાણિ વૈમવો નૈવ શાશ્વાતઃ ।

નિત્યમગ્નિહિતે મૃત્યુઃ, ફર્નગ્યો ધર્મસંપ્રદઃ ॥

અને બાજુમાં 'નામ કાલ નદિ વ્યાય ।' એવું બિંદી કુડાનું ચરણ લખેલું છે ખરેખર, દોલકરશાહી તો મધ્ય, ૧૨૦૬ મર્મપામણા અહમ્યાબાઈ નામ હજી સૌ સંભારે છે અને સંભારી.

મહેશ્વરી ત્રણેક માઇલ ઉપર જ, પશ્ચિમ તરફના પ્રવાહમાં દોડીને સહેલ કરતાં, 'સેલપાસ'ની નિસર્ગમુદ્ર જગાએ પડેલાય છે. અસંખ્ય કાળમોઢ પથરા-ઓમાંથી માર્ગ કરતાં, ધસતાં અને ધસમસતાં નર્મદાનાં જ્યાં 'સહસપારા'એ અહીં વહેંચાઇ ભય છે, અને નાના મોટા અનેક પોષ રહે છે. લગભગ દોઢ માઇલ જેટલા વિસ્તારમાં રેવાજનો પ્રવાહ ઊભાલિત થઇ ભય છે. આગળ વધતા પ્રવાહ સમતલ બને છે, મહેશ્વરના રાજમહેલની અમાસીઓઆથી સહસપારાનાં ઘાટ પાંચ રહે છે. હબર બાકુથી રાત્ર અર્ધુને નદીને પ્રવાહ ખાલેલાં હોને એવી પોરાણીક આખ્યાયિકા આ ઉપરથી સૂઝેલી જણાય છે.

પૌરાણિક કાળમાં માદિખનીના કલ્પેજો મળે છે: પાણિનિ ઉપરના 'પાંજલિ ન્યાકારણ-કામ્ય'માં ઉલ્લેખ છે ('વાર્તિક', ૧૦, ૧૫) કે 'ઉત્તરધિનીથી નીકળતાં માદિખની આવતાં સર્વોચ્ચ ડેખાય છે' હેતુઓના કલ્પના રાજને ચંદ્રમોહના પિતા કુણિકે માર્યો હતો. ઐતિહાસિક યુગમાં ઉત્તરધિની અને મહેશ્વરમાં સમકાલીન ન દોઢેના વસવાટ હોને અસોકના નખતગા મળેલી ઔદસંવની બીજ સલામાં એવો

આવા સિંચેને પ્રકૃતિદેવી દમેના વાગ્નવિક છવનના તત્ત્વોનું શિક્ષણ આપે છે આ શિક્ષણથી તેને દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રકૃતિ-સુન્દર નદીમાં ઉપર જ મહાપ્રજાઓ વસી છે અને ત્યાં રહીને જ તેમણે તેમનો અન્ધાર-સદેહ દેવમગ્ન દેવા થો છે 'નદીમાતૃદેશ' એવો સન્દ્રપ્રયોગ, નીને 'યોગમાતા'એ યાદ કરાવે છે

ડેવાને તીરે મળે મુદ્દા ૬૫૪ ૪૦૦ તીર્થો છે કેવળ ગુજરાતમાં જ બહોળા માર્ગના પ્રવાહમાં ૧૩૫ તીર્થો આવેલા છે આમ ગુજરાતની મોટામાં મોટી અને પરિવ્રજા પરિવ્રજા નદી નર્મદા છે આરે આરે અમરકંટકના પહાડમાંથી નિઃશી તે અભાતના અખાતને મળે , મધ્ય પ્રદેશમાંથી વળેલી વળેલી આ નવી માળરાને જોળી, ગુજરાતમાં આવે છે ત્રિશાળ પા અને જાલી મેખડેથી ગોખનો નર્મદા-મઠો એ ગુજરાતનો ગિરિમણા પ્રદેશ છે

પૂર્તિ મહેશ્વર વિશે પૃ. ૧૨૯ પછી

હોલકરોની નવી રાજધાની ઉદારવા, ૬૦ ગ્રામ્ય ઉપર તેમની જૂની રાજધાનીનું શહેર મહેશ્વર આવેલું છે. મહેશ્વરી નદીના નર્મદા કાંઠેના સગમને કીપે આ નામ પડેલું છે નદીના વિશાળ પટને લાગીને હોલકરોના રાજવાડાનું લખ્ય મહાલય આવેલું છે અને આવારા ઉપર અનેક સ્મારક 'હરીઓ' આવેલી છે હિંદવિજ્ઞાન વિધવા મહારાણી અહલયાબાઈની માદી રાજમહેલમાં છે જેનું હ મેશ પૂજન થાય છે. અહલયા બાઈની છત્રીના મંદિરમાં પાર્શ્વેશ્વરની હ મેશ પૂજન થાય છે વિદીન થઈ ગયેલી ભદ્રાબલાધીનું અહીં મંદીર અને વિશાળ પૂર્ણ વાળાપણ જોવા મળેલું રહે છે.

અહલયાબાઈની રાજમાદી આમળ નીચેના મહારાણીની જીવન-દિવસોની આજરી લેનો સસ્ત્રુત મુદ્રાક લખેલો છે. —

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વૈમવો નૈન શાશ્વત ।

નિત્યસચિરિતં મૃત્યુ, કર્તવ્યો ધર્મસમ્પદ ॥

અને બાકુમાં 'નામ કાલ નહિ રાય ।' — એવું હિંદી દૂહનું થાણ લખેલું છે ખરેખર, હોલકરશાહી તો મધ, પરંતુ ધર્મપરાયણ અહલયાબાઈનું નામ હજી સૌ સભારે છે અને સભારશે.

મહેશ્વરથી ત્રણેક માઇલ ઉપર જ, પશ્ચિમ તરફના પ્રવાહમાં હોતીની સહેલ કરતાં, 'સેસપારા'ની નિર્મલસુદર જગ્યાએ પહોંચાય છે. અસંખ્ય કાળમાંક પથરા જોખાથી ભર્મ કરતા, ધસતા અને ધસમસતા નર્મદાના જલ 'સહસપારા'રૂપે અહીં વહેવાઇ જાય છે, અને નવા મોઝા અનેક ધોધ રહે છે લગભગ દેર માઈન જેટલા વિસ્તારમાં દેવાળનો પ્રવાહ ઊભાલિત થઈ જાય છે. આમળ વખતે પ્રવાહ સમતલ બને છે મહેશ્વરના રાજમહેલની આગાસીએમાથી સહસપારાના ઘસાન થઈ રાટે છે, હંભર બાકુથી રાત્ર અર્ધને નદીના પ્રવાહ ખાળેલા હતો એવી પૌરાણિક આખ્યાયિકા આ ઉપરથી સૂઝેલી જણાય છે.

પૌરાણિક કાળમાં આદિબ્રહ્મીના ઉલ્લેખો મળે છે પાલ્લિન ઉપરના 'પાતજલિ' ન્યાસરણ-ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે ('વાનિક', ૧૦, ૧૫) કે 'ઉત્તરચિનીથી નીકળતા આદિબ્રમની આજ્ઞા સૂર્યોદય દેખાય છે' હેલ્યોના હેલ્યા રાત્રને અંતરંગોના પિતા કુણિકે માર્યો હતો ઐતિહાસિક સુગમાં ઉત્તરચિની અને મહેશ્વરમાં સમકાલીન તરફે જેવો વસવાટ હતો. અરોહના જાળના મગેલી મૌહસલની બીજ સભામાં એવો

ઉપેખ કર્યાનું મોટું કે અસોષે માહિંગની તરફ ધર્મપ્રચાર માટે બોદ સાધુઓને મોકલ્યા હતા.

‘દીપનિકાય’માંના ‘મહાગોવિંદ સુતન્ટ’ પ્રમાણે માહિંગની અવનીની રાજ માની હતી. પ્રતિષ્ઠાનથી ઉત્તરજિની જ્યાં રાજમાર્ગ ઉપર આ નગરી આવેલી હતી. ‘મહિસની’ અથવા ‘માહિસની’ના યાત્રિકોએ આરેશ દાનથી નેત્ર સાચીના સ્વપ્ના લેખેઆ છે ઇ સ. પૂર્વે બીજી-ત્રીજી સદીના આ લેખો મનાય છે બોદબિહુઓ પેઠણથી ઉત્તર જતા અહીંથી પસાર થતા, અને કુલાક ત્યાંથી પૂર્વમાં આવેલી આવની તરફ વિહાર કરતા.

બોદ વિહારો કેવી જગા પર સ્થાપવા તે સમયમાં અસોષે વિચારું હતું કે (૧) આ વિહારો માર્ગ નગરની સમીપ હોવા જોઈએ, જેથી કરીને બિહુઓ અન્ન ભિખા માગી લાવી શકે. (૨) જ્યાં તે નગરથી દૂર હોવા જોઈએ જેથી ત્યાં લોભના અવરજવરથી ધ્યાન-ધારણામાં વિસેપ ન થડે, તેમજ જગતી ધત્તુઓ પણ નહક ન આવી શકે, (૩) નગરથી દૂર જતા મોટા નગરોને જોડતા એવા રાજમાર્ગ ઉપર તે વિહારો હોવા જોઈએ, જેથી યાત્રિકોને ત્યાં આવવા-જવાની અવગુણતા રહે મહેતર એક

રેવાને તીરે તીરે

: ખંડ ૧ :

૧

નદીકાંતની સંઝૂતિ

૨

લોહ માતા નર્મદા

૩

નર્મદાની બૂગેળ

૪

નર્મદાનું જુસ્સો

૫

નર્મદાનું પુરાતત્ત્વ

૬

નર્મદાના આગિનીઓ

૭

પુરાણમાં નર્મદા

૮

નર્મદાની આત્મ-ચા

નદીકાંડાની સંસ્કૃતિ

દુનિયાની ઘણીખરી સંસ્કૃતિઓ નદીઓને કાંઠે જ વિકસી છે : જેમકે મિસરની નાઈલને કાંઠે, ખાદિયા (ઇંગ્લેન્ડ)ની યુફ્રેટિસ અને ટેમિસને કાંઠે, ચીનની યાંગસેકયાગ અને હોઆંગહોને કાંઠે, મધ્ય એશિયાની અમુદરિયા અને સરઝરિયાને કાંઠે, તેમજ હિંદની સંસ્કૃતિ પંચસિંધુ, ગંગા-યમુના, કૃષ્ણા-ગોદાવરી અને રેવાને કાંઠે વિકસી છે.

વહાણ ચાલી શકે એવી મોટી નદીઓના કિનારાઓ ઉપર અને એના મુખપ્રદેશ ઉપર હમેશાં મહાન સંસ્કૃતિઓ વિકસી છે. લોકોના ઇતિહાસમાં અને સંસ્કૃતિઓના વિકાસમાં નદીઓએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. આવી નદીઓના પ્રવાહ, કાંચે કાંચે બદલાયા ક્યો છે. સિંધુ, પહેલાં કચ્છના રણમાં સમુદ્રમાં મળતી હતી, અને સરસ્વતીના તો દુકડા થઈને આખો પ્રવાહ જ બેડી ગયો છે. જૂનારશાસીઓ માને છે કે ખંભાતનો અખાત એ પૂર્વકાળમાં સરસ્વતીનદીનું એક મુખ હોતું જોઈએ. નદીના આવા પહોળા થઈ ગયેલા મુખથી જાનેલા અખાતને આજે મંડી, નર્મદા આદિ નદીઓ મળે છે.

આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું મહાજુ કુદરતના કેમળ ખોળામાં છે. પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં પરમાત્માગકિતાનું મૂલ્ય દર્શન કરનાર અનેક ઋષિમુનિઓએ આર્યસંસ્કૃતિ ઘડી છે. આ તપસ્વીઓ અખંડ વહેતી સરિતાના કાંઠાપરના વનપ્રદેશમાં આશ્રમો બાંધતા, અને ખાંધાન, ફલમૂલ વગેરેથી સગીર ટકાવી રાખતા તેઓ સાદું અને પરિત્રાન ગુણ ગાળી,

તત્ત્વજ્ઞાનના મહાપ્રશ્નોનું ચિંતન કરતા. દ્રવ્ય અને માંસાદિક સુખ કરતાં નિદિધ્યાસનમાં તેઓ વધારે મંતોર અનુભવતા, અને સંન્યાસ-વ્રત્તિદ્વારા તેઓ આધ્યાત્મિક શાન્તિ મેળવતા. ‘આકાશના તારામય અને અંતરમાં રહેલા નીનિનિચમ’ હોય તેઓ પરમાત્માના અસ્તિત્વ વિશે શ્રદ્ધાવાન થતા. એમના આશ્રમોનું નાનાવગળું પશુ એટલું જ ઉગત અને પવિત્ર રહેતું.

તેથી જ કહેવાય છે કે ભાગવતમાં મૌઝી વિરમપકારક દર્શકન એ છે કે એની અંશુભૂતિનું પ્રખરમ્પાન નગર નદિ પશુ વન છે. આ વનમાં માટીના લોચાની પેઠે એક બીજામાં સ્પર્શાદિ જન્ય એટલા ખીચોખીચ અંબધમા મનુષ્યો આવના નદિ ત્યાં તો ગરો, છોડાઓ, સરિનાઓ અને સરોવરો સાથે મળીએતે નિહટ પરિસ્થિતિમાં આવાનો પુષ્કળ અવકાશ રહેતો. આ અરણ્યોમાં મનુષ્યો દના પણ બીડ નહોતી, ત્યાં મોઠળાશ હતી. વનની એકજતાને લીધે ભારતવાસીનું ચિત્ત જડ ન બનતાં અધિક તેજસ્વી બનતુ દિલ્લો એ પ્રાચીન યુગો-વૈદિક અને બૌદ્ધ-યુગો તપોવને જ પોષ્યા છે. આપણા વેદકાળના ઋષિઓની પેઠે શુદ્ધ ભગવાને પણ દિલ્લો તપોવનમાં જ ઉપદેશામન રેડ્યું છે નગરના રાજમહેલમાં એમનું સ્થાન નહોતુ. પણ તપોવને એમને પોતાના ઉત્સર્ગમાં લીધા. તપોવનમાંથી વહેના સરસુનીના પ્રવાહે સમગ્ર દિલ્લો રસભોજન કરી દીધું હતુ.

નદીકાંઠે રચાયેલાં આપણા તપોવનો પ્રાકૃતિક વિદ્યાપીઠો હતા. એ જીવનશૈલ્ય નહોતા. ત્યાં યુરુ અને શિશ્ય હરપૂર જીવન જીવના. તેઓ દ્રવ્ય અને ઈન્દ્રિય એકમ કરતા, દોર ચરાવતા અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા. એક રીતે આપણી સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર, એ આપણા દેશના બૌદ્ધિક જીવનનું કેન્દ્ર હોવા ઉપરાંત, એના આર્થિક જીવનનું પણ કેન્દ્ર હતું.

નદીના ઊગમની શોધમાં જ માનવ સંસ્કૃતિનો વિકાસ સધાયો છે. નદી જોઈ કે સનાતન જોડે છે, કે આ નદી ક્યાંથી આવી અને ક્યાં જાય છે? એનું કારણ શું? નદી ક્યાં જાય છે—તે તપાસવું સહેલું છે : નદીમાં પડતું ‘મૃત્યુ’ એટલે એ અનાયાસે આપણને સાથે લઈ જાય નદીમાં પડવાની દિંમત ન ચાલે તો એકાદ ઝાડનું થડ ક્રાંતગીને સાથે રાખિયે એટલે ખમઃ પણ નદી ક્યાંથી આવે છે—તે તપાસવા માટે તો ઉસદી ગતિએ જવું જોઈએ. એ તો ઋષિઓ જ કરી શકે.

હાથમાં કુંગળી કે કોબેજ આવે કે એના ખંડાં પડ ઊકેલી જોવાની જેમ ઇન્દ્રિય ધાય છે તેમજ, નદી જોઈ કે ઊગમ તરફ ચાલનાર માણસને મન ધાય જ છે. ઊગમની ગોધ એ સનાતન ગોધ છે એ રીતે જ કેદાર, ખદરી, ગંગોત્રી, જમનોત્રી, અમરનાથ, માનસરોવર, અને અમરકંટક, મહાબળેશ્વર કે ત્ર્યંબકની સૌધ થઈ છે એ બધા તીર્થો નદીનું મૂળ શોધવાની નૈસર્ગિક જિજ્ઞાસાનાં પરિણામ છે. જે કે આપણી કહેવત છે કે ‘ઋષિનાં મૂળ અને નદીનાં મૂળ’ જોવાનું કુતુહલ બહુ ન રાખવું, છતાં એ વૃત્તિ માનવીમાં પ્રમણ છે.

શિતિજની પેલે પાર શું છે તે જાણવાની ઉત્સુકતા લગભગ દરેક માનવીમાં હોય છે, પણ જાણવા પાટળ પોતાની તમામ શક્તિઓ ખરચી નાખવા જેની ઉમ આતુરતા તો વિરલાઓમાં જ હોય છે. દુનિયામાં શું હશે?—ની પાટળ ગાડા થનારા લોકોએ જ વિજ્ઞાનનો પાયો નાખ્યો છે; અને તેને આજની આશ્ચર્યકારક સ્થિતિએ લાવીને મૂકી છે.

ઉત્તર ધ્રુવ તરફ રહેતી આર્યગ્રંથ, જેમ ઉપજુતા આપનાર સૂરજ ક્યાંથી જાય છે અને ક્યાં આપમે છે એમ ગોધવા માટે બહાર નિકળી; અને ચારે ખડાપર પ્રસરી, તેમ હિંદુસ્તાનના સંતાનો પોતાનાં દોરને લાંબે કે એકલા, નદીનું મૂળ ગોધતા શોધતા ફરતા હોય તો નવાઈ નથી.

ધ્યાન, ભજન અને હિદામાં જીવન સમાપ્ત કરનાર તપસ્વીઓ દમેરા પાણીનો આશ્રય શોધે છે. કોઈ ઝરણું હોય, કોઈ તળાવ હોય, નદી હોય કે મહાનદી હોય, પણ પાણીની સગવડ જોઈએ જ. જોટલાં શહેરો અને આશ્રમો પ્રત્યેક નગરિક પંડાયેલાં તે, જળાશયને કિનારે જ છે ભરવાડ, ગોવાળ, શિકારી અને સાધુઓ આવાં જાણીતું મૃગ મોઢાના જાય એમાં આશ્ચર્ય શું ?

અજંતાની ગુફાઓનું રથાન યસદ કરનાર સાધુઓ આવા જ કોઈ જાણીતી મોઢામાં નિહળ્યા હોના જોઈએ એ રથાન પામે, વાકીચૂકી ટેકરીઓ વચ્ચે થઈને એક નાનકડો પ્રવાહ વહે છે. પાણી સરસ છે. આરાપાસની ભૂમિ શાત, રમણીય અને પ્રસન્ન છે. એટલે સાધુઓ ત્યાં જઈને વરયા હૃદયના ઊંડાણમાં વધુ અને વધુ પ્રવેશ કરવાની જાંખના રાખનારા સાધુઓ ખુદશા મેદાનમાં નદીને કાઠે લાંબા વખત સુધી શી રીતે ગૂંધો શકે? આ બધું પાણી ક્યાંથી આવે છે? પહાડની દરીમાં શું સંતાપેલું છે? - એ મોઢાવા તેઓ ઉપડ્યા જ હશે. વાંક અને વળાંક ચડેતા ચડેતા સાધુઓ ટેકરીઓના ઘેરાવાની અંદર ઘૂસ્યા, તુ ને વડુ અંદર ઘૂસ્યા. અતિ ચંદ્રાકાર કરાડપરથી પાણીનો પડનો ધોધ તેમણે

ભયંકર જંગલો, પહાડો અને મહાનદી - ત્રણેનો જ્યાં યોગ થયો ત્યાં રમગીયના અને ભાવ્યતાના બક્ત એવા આયોજિતે, તીર્થની કલ્પના વીજળીના નેગથી સ્પુરતી વળી નર્મદા તો એક કાળે, આનંદવર્તની રીમા જેની હતી દક્ષિણ તરફ ધસ્યે જતા આયોજિત વિનિધ્યાયજી અને નર્મદા આગળ અટકી જતા. આ રીતે અટકેલા આયોજિતે નર્મદાની આકર્ષકતાને નિરાતે અવધોદ્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. તીનતમ તપની છત્રાથી વરતીથી દૂર ને દૂર જતા, અતિશય ભયાનક અને અગમ્ય સ્થાનોની ગોધમાં નિકળેલા તારીઓ નર્મદાના કાંઠા ઉપરના જંગલોને તપોભૂમિ માની, ત્યાં જ તપ કરવા બેસી ગયા હોય એ પણ સંભવિત છે

આવા મહાન તપસ્વીઓના દર્શન કરના અતિશય શ્રમ તથા જોખમ ખાંડીને જે ભાવિકો નર્મદા કાંઠે આવતા હશે, તેઓને ગંગાધમુના ઘણે દૂર મૂક્યા પછી, એ મેથાઓ સાથે સ્પર્ધા કરે એવી આ મહાનદીને જોઈને કેટલો આનંદ થયો હતો એની કલ્પના વર્તમાન રેલવેની, જોખમ કે શ્રમ વગરની યુસાફરીના સમયમાં, આરવી સહવિન નથી મહાતપસ્વીઓના દર્શનથી, તથા ભાવ્ય અને ભયાનક જંગલો વચ્ચે વહેતી પ્રુણસહીલા રુદ્ર-દેહાના દર્શનથી, તેમજ એના જળમાં સ્નાનથી તૃપ્ત થયેલા ભક્તોએ નર્મદાને પણ પવિત્ર નદી માનવા માંડી હશે. ગંગાથી આઠલે દૂર આઠ્યા પછી, રેવાજીને પવિત્ર ન માને તો આયોજિતે કેમ? નર્મદાનું 'દક્ષિણ - ગંગા' નામ ખૂબ સ્પષ્ટ છે

લોકમાતા નર્મદા

નદીનો મઠો એને માનની વૃત્તતાનો અખડ ઉત્સવ ઘાળાઘાળા પ્રામાણ્ય અને ઊંચા ઊંચા સિખરો એ જ એક અખડ કપાસના છે પણ એનાથી નાથ પડુ થતુ નથી એટલે લગ્નો નદીની લહરી ઉપરથી મલિરના ઘટાનાદની નહીઓ આ મળથી રેના ના સુધી, મોખતા રહે છે

નદીનો મઠો એને શુદ્ધ અને સીતળ હવા નદીને મઠે કાઠે ફરવા જઈએ એટલે કુદરતના માનવાત્સલ્યના અખડ પ્રવાહનુ દર્શન થાય છે

નદીના તીર્થ સાથે સ્નાન, પાન અને દાનનો વિધિ થવો જ જોઈએ તો જ નદીનો સાક્ષાત્કાર થોઈ કહેવાય વળી હોડીમા બેગી યાના ઝરનાનુ મન થાય તે વખતે ત્યારે હોડી મજબૂર આવે ત્યારે મત્ર મોની આચમન થુ ઈછે છે

છે. સાચે જ નદી લોકગમાનની માતા છે. ‘નદી-માતૃક દેશ’ એનું પદ ગળીતું છે. વળી મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો પણ એ નદીને કિનારે રચપાયાં છે.

બીજું અપક લઈને કહિયે તો, નદીમાતાનું માનવજીવનમાં કેવુંકે રથાન છે તે સમજાય છે : “મધ્યમ વર્ગના એકાદ ઘરની બૂગોળનો જરાક વિચાર કરી જોઈશું ? ઘરમાં પાણિયારું હોય છે, કાદાર હોય છે, ઝાક હોય છે, ઓટલો હોય છે, દેવસેવા હોય છે, એસવા-ગંધવાનો ખંડ હોય છે. પતંગો ચગાવવાની અગામી હોય છે-એમ સમસ્ત દેશ પ્રગ્લનું ઘર છે; નદીઓ ને તળાવો પ્રગ્લનું પાણિયારું છે; વન-વાડીઓ અને ખેતરો પ્રગ્લના કાદાર છે; મોટાં ગણેરો પ્રગ્લના ઝાક છે; તીર્થધામો પ્રગ્લની દેવસેવા છે; કાન્ય-સાહિત્યનાં ધામ પ્રગ્લના બૂત ભાવિના અનુભવના અને આશાના પતંગો ચગાવવાની અગામીઓ છે. દેશ એટલે પ્રગ્લનું ઘર.” (કવિ ન્હાનાચાસકૃત ‘ગુજરાતની બૂગોળ’) દેવીની પેઠે ગંગાજી તથા રેવાજીની પ્રદક્ષિણા સાધુ લોકો કરે છે : એને ‘પરકમ્મા’ કહે છે : તે આવા પુન્યભાવને લીધે જ.

નર્મદા લોકમાતા છે. પુરાણપ્રથેમાં તેનું લક્ષિતપૂર્વક સ્મરણ કરેલું છે. આર્ગપૂર્વજ્ઞેની નક્ષત્રિત લોકવિશુદ્ધ છે. આજેય તે ક્ષીણ થઈ નથી. યાત્રાળુઓની નાની મોટી માનવનદીઓ તીર્થસ્થાનો તરફ વહીને, એ પ્રાચીન લક્ષિત, હજીયે એવી ને એવી જાગૃત રહેવાનો પુરાવો આપે છે.

અમરકંટકની આસપાસની ઉચત ભૂમિ ભારતવર્ષની લગભગ મધ્યમાં જોળી છે. ત્યાંથી ત્રણ દિશાએ એણે પોતાની કરુણાનું સ્નન્ય છોટી વહેતું મૂકી દીધું છે. ભૌગોલિક રચનામાં જેમની વચ્ચે ધણું સામ્ય છે, પણ બીજી રીતે સંપૂર્ણ વૈરમ્ય છે એવા એ પ્રાતને, એણે જે નદીઓ આપી છે : નર્મદા ગુજરાતને ભાગે આવી, અને મહાનદી ઉત્કલને

મળી અમરકંટકનો ત્રીજો સ્રોત તે પીવરકાય ઝોણુબદ્ધ. નર્મદા સુધીયાં છે; મહાનદી અપ્તાવકા છે : બ્યારે ગોણુબદ્ધ મુરોપ છે - જે પાંચમાં માઈતુનું પગક્રમ પૂરું કરી, પટણા આગળ ગંગાને મળે છે.

નર્મદા નદી બ્યાથી નિકળે છે ત્યાંથી જ બન્ને બાજુ કરારાર લેતી જાય છે. એની માંડસિક નદીઓ મોટે ભાગે ઉત્તર તરફથી અને બીજી દક્ષિણ તરફથી આવી મળે છે. દરેક નાની નદી તેને મળે છે તેની સાથે કંઈ કંઈ સંભારણાં લેતી આવે છે. આમ નર્મદાનું કુકુર્ય ગોડું છે; કારણ કે કેટલીયે નાની મોટી નદીઓ એને આવી મળે છે.

નદીના બાઠાની વનરપતિ : એક બાજુ ઊંચી બેખડ અને બીજી બાજુએ દૂર સુધી પથગાયેલો નર્મદાનો કાંપ : અને એમાં જગતાં રીંગણાં, ચીમડાં, કાકડી અને તડબૂચનાં અમૃત એતરો : નર્મદા કાઠાનાં એ દેશ શાકાહિની મીઠાશ અનેરી છે : સારાયે મધ્ય પ્રાંત અને માલવનો કાળો કાપ ઘસડી લાવી, નર્મદાએ રસાળ એવી ‘દાનમ’ની કૃષ્ણબુમિ રચી છે : બ્યાના કપાસના છોડની ગરોખરી દિંદમાં બીજે ચર્ધ નથી.

ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણની સરહદ નર્મદાથી અંકાર્ધ છે. લાટદેશનું પ્રાચીન નામ પામનાર નર્મદાનો સાગર સંગમ ‘સાદીનો સમુદ્ર’ નામથી, મીસમાં પણ જાણીતો બન્યો હતો.

નર્મદાનો તો આમ પુરાણકાળમાં તથા ઇતિહાસકાળમાં કંઈકંઈ ઇતિહાસ નોંધાયેલો છે. જ્યાં, એવા ઇતિહાસ વિના, કાર્ધ નદી વિષે કહેવા જેવું કશું ન હોય તો તે શું ? એમાં નાણાનો આનંદ કંઈ ઓછો થવાનો હતો ?

નદીની મદત્તા શ્વન-સિદ્ધ છે. એના નામ સાથે કાર્ધ ઇતિહાસ અંકજાયેલો દેશ તો તે ઇતિહાસની ધન્યતા નદીને એનું શું ? કારણ

કે ઇતિદાસનો રસ, વિગદ સાથે વળાડે દોષ છે — જ્યારે નીતું કામ, મધિનું દોષ છે. અમંજ્ય ખેડતો અને પધિકોને, પશુઓને અને પક્ષીઓને પોતાના જાળથી સંતુષ્ટ કરતી નદી જ્યારે વહે છે ત્યારે એ આનંદમંતુષ્ટ જ દોષ છે.

નદીને પૂછો ‘ તારો ઇતિદાસ ગા છે ? ’ એ કંઈકે કે ‘ નહીં પર્વતની દીકરી છું; અમંજ્ય માનવ તથા તિર્થંક પ્રજાની માતા છું, સાગની મેવા કંઈ છું; અને આકાશના વાદળાં એ જ મારું સ્વર્ગસ્થાન છે. એટલે ઇતિદાસ મારે મન મદસ્વનો છે. ખાધા તમારા ગાંઠાઓનો ઇતિદાસ તમે જાણો. વેરનો અને ગાડપણનો ઇતિદાસ તે વળી જાણતો હશે ? એ તો જાણી જવાની વાત દોષ એ વેરઝેર કાપમ કરવા ઇતિદાસ ન જાણવો જોઈએ એને દાટી દેવો કે ધાઈ નાખવો. સેવાનો ઇતિદાસ એ જ સાચો ઇતિદાસ. ’

આપણી યુજગતની નદીઓ તે આપણી માતા નર્મદા, મહી, તાપી અને સાબરમતી : પૂણી, અમિકા, મીંઢોળા અને કાવેરી : ભાદર અને રોતુંછ : ગળા, સિંધુ અને મોઢાવરી કરતા એ સર્વ નાની ખરી; છતાં યુજગતની ગર્વાંત્રી આજુબજુભાળા મગખી એ સરિતાઓ, યુજરાતની ફલદ્રુપતા અને રામૃદિની યુગયુગથી જનની બની ગઈ છે.

‘ નમો નર્મદા નીર ગભીર જાતે ! ’ એ નર્મદા દિનારાની નિત્ય પ્રાર્થના છે. ‘ રકંઠપુરાણ ’ નો ‘ રિવાજ ’ હજી વચ્ચેનો બધે પડ્યો નથી. મહીને આપણે ‘ મહીચાગર ’ કહી, તેનું મહાત્મ્ય ગીકારી જ લીધું છે. ‘ તાપીપુરાણ ’ તથા ‘ સરસ્વતીપુરાણ ’ વાંચીને તેના રચનાગની પર્વટનપ્રિયતા અને ભૌગોલિક સ્થાનોની ચોક્કસાઈ માટે ઉત્પન્ન થયેલી માનની ભાવના હજી જીવંત છે. સાબરમતી, દમિયિની વેદવાર્તાથી માટી, ગાંધીજીનાં સત્ય અહિંસાના અનિખિત માહાકાઓ સુધી, પડોચી જાય છે.

નર્મદાના મુખ ઉપરનું ભુગુફ્ટ પ્રાચીન ગ્રીસની રચાયેલી બૂગેળમાં સ્થાન પામ્યું છે. બૌદ્ધોની જાત કથાના કથક નાયકોના વદાણુ ભુગુફ્ટથી ઉપડતા. શર્પાંગક-સોપારાને દક્ષિણમાં આજ ભવે ખેતી જવાપ : એ પણ એક જાણીતું ગુજર ખંદર હતું. સામ્રાજ્ય અને મહાના સાગર-સંગમને નિરખતું ખંભાત અમિરિયાના ગુજરાત સાથેના સંબંધો, આરબોના હિંદુ ગુજરાતમાંનાં આગમન, અને વારંવાર ગામાને હિંદુ સોધી આપનાર ખંભાતી ગુજરાતીની સાક્ષી આપતું હજી નિહું છે ।

તાપીમુખ ઉપરનું સુગત તો ચારાશી ખંદરોના વાવટા ફરકાવતું 'સોનાની મરત સમુ' ગુજરાતને-કરો કે હિંદને-જગનમા જાતરવાના 'દાર'રૂપ હતું.

ગુજરાતની નદીઓના કિનારા એ ગુજરાતનાં અનુપમ દર્યો . એમની બરોમરીના દર્ય હિંભરમા ઘણા થોડાં હરો નદીઓનાં ભાગાં, નદીઓના કિનારા અને નદીઓની બેખડોમા હજી બગીચા ભરે છે એ નદીઓ ગુજરાતને ઉત્તર અને મધ્ય હિંદમા જવાના સુગમ માર્ગ આપતી હતી. રેલને પાટ્ટે સધાના ઉપસક-જીવન-સંબંધો કરતા, એ નદી-પ્રવાહો વધારે સાચા સંસ્કાર-સંબંધોના વિકાસ સાધતી હતી. રેલના પાટા-પ્રવાહો 'રૂપીઆ-આના-પાઈ'મા આપણા-આપણા નદિ, પરદેશીઓના-નદીની ગણતરી કરે છે. નદીપ્રવાહોના નદા નદીને 'માના' કહી સંબોધનામા જ પૂગ થાય છે જનનીનું મૂલ્ય આક્રવાની તાકાત માનવ-અર્થગણના તો નથી જ, માનવવાણીમા પણ નથી. ઈશ્વર સરખી અગમ્ય માતાની ભાવના, યુગયુગની પ્રજાઓને પોષતી નદીઓને નિહાળતા, આ નારિયક યુગમા પણ જાગ્રત થાય એમ છે.

દન્તકથા કહે છે કે જનાણામાં એક અતિ તાપરાળા દિનમે ભગવાન શંકરને શરીરે ખૂબ પરમેવો છૂટ્યો, અને એ પરમેવામાંથી એક અનિ

અપાળી કન્યા પ્રગટ થઈ. આ શંકરપુત્રી તે જ 'નર્મદા' કે 'દેવા': આ કાગળુત્રી જ તે 'રુદ્રદેવ' કહેવાય છે. આ રુદ્રકન્યા દેવાનો જન્મ વૈશાખ મહિ પૂનમે થયો મનાય છે.

નર્મદા નદીની લંનાઈ લગભગ સાડીઆઠો માર્ગિ છે. એ અમરકંટકના ૩૫૦૦ ફૂટ ઊંચા પદાડમાંથી નિકળી, વિન્ધ્યાદ્રિ અને સાતપુડા પર્વતની વચ્ચેથી પસાર થઈ, ગુજરાતમાં આવે છે.

નર્મદા ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી નદી છે; અને બારતમાંની મદાનદીઓમાંની એક છે. પશુ એની આકારિકતા એ એક જ દારુણી નથી અને કાંઠે પદાડો તથા ભયંકર જંગલોની વચ્ચે જાડી ખીણમાં પથરાઓ ઉપર પડાતી, જીલ્લતી, ઠેકડા માગતી, બગડા પાડતી નર્મદાની રમણીય ભવ્યતા અને ભયંકરતા એ રુદ્રકન્યાને ધમ્મી આકર્ષક બનાવે છે તેમાં ય કેટલાક રથજો અતિગપ રમણીય છે.

અમરકંટકથી જોરમાં નીચે જતરતી નર્મદા, ૨૦૦ માર્ગિન દેડવા પંડી જમવપુરથી નવ માર્ગિ નીચે આરસપદાણુના ખડેમાં જે જિંડા ફફેડા મારે છે, તે ફફેડા - ને ધોધ, અને એ આરસપદાણુના ખડેડા-એ દેખાવ અદ્ભુત છે, આ પડેલા પાનુ કેટલાક ધોધ આડી જાય છે, અને પછી પળુ સાળીમ શીટના એ ત્રણુ ધોધ આવે છે

નદી કવચિત્ પદાડો વચ્ચે, પથરાઓમાં પડાતી ચાલે છે, તે કવચિત્ જિયા લગ્ન ગ્રહો વચ્ચે જાનતરીને ચાલી જાય છે કવચિત્ મિરાળ પ્રદેશમાં પથરાઇ જાય છે તે કવચિત્ પોતાનો પટ સંકેલી લઈ, 'દગળુત્રી દાળ'માં સમાઈ જાય તેવડી બને છે મેંડો માર્ગિ સુધી

† કવિ રા.સોજાર (વસકુ સેક) 'દાવ્યમીમાલા'માં નર્મદાને દક્ષિણાપત્રી નદીઓ સાથે ગણાવે છે,

ભયંકર જંગલો વચ્ચે ચાલ્યા પછી ગુજરાતના ફલદ્રુપ પ્રદેશને વધારે ફલદ્રુપ કરતી વાડીઓ અને ખેતરો વચ્ચેથી જ્યારે આ રુદ્રકન્યા પસાર થાય છે ત્યારે તોણે એનું રૂપ જ અદ્ભૂત જાય છે; એના પિતાનું 'રુદ્રત્વ' શાન્ત થઈ, 'સંકરત્વ' પ્રગટ થાય છે. નદીના પાણી પણ ક્યાંક સો મો ફીટ ઊંડાં છે તો ક્યાંક ઝેતખર બને છે.

ગંગાની જેમ નર્મદા પણ, હિંદની વિશિષ્ટ નદી છે । નિહાસના ઉપકાળથી માંડીને, તે હિંદના હૃદય ઉપર સત્તા જમાવતી અને પોતાને કાઢે અસંખ્ય માનવીઓને તે આકર્ષતી આવી છે. અમરકંટના મૂળથી માંડીને આગર સુધીના સજમ સુધીની, તથા પ્રાચીન કાળથી માંડીને અર્ધાચીન કાળ સુધીની તેની કથા, તે હિંદને ઉત્તરપથ તથા દક્ષિણપથમાં વહેતી દેનારી હિંદુદેવીની કટિમેખલાને રચાને આવી રહેલા નર્મદાતટની સંસ્કૃતિની અને સુધારાની કથા છે

માત્રાજ્યોનાં ઉત્થાન અને પતનની, વિશાળ અને ગૌરવશાળી નગરીઓની, માનવીનાં સાહસોની તેમજ હિંદના ચિંતકોને મશગુલ રાખનાર તત્ત્વના અન્વેષણની, શ્રવણની સમૃદ્ધિ અને સમજાણની, તેમજ નિરૂત્તિ અને સંન્યાસની, ચક્રાની અને પટ્ટની, ગદિની અને લખની, શ્રવણની અને મરણની કથા, તેમાં ભરી પડી છે

સાહસિક ક્ષત્રિય વીરોએ નર્મદા આગળ અટકીને, મળાયા-ગુજરાતનાં ગાજો જમાવ્યા, એટલે નર્મદાનું માહાત્મ્ય બેવડું વધ્યું. ધર્મ અને અર્થ-બેધના આશ્રયરૂપ નર્મદાની તીર્થરૂપતા વધતી ગઈ. પટેલનાં ન્યા યોગીઓ અને તપસ્વીઓ યોગ અને દંડની સાધના કરવા બેસતા ત્યાં મોટા યજ્ઞ થવા લાગ્યા, અને યજ્ઞોનું સ્થાન ધીમે ધીમે દેવપૂજાએ લીધું. એટલે નર્મદાના કાંધ ઉપર દેવો આવીને બેઠા.

રુદ્રકન્યાના મંદા ઉપર ભગવાન રુદ્ર સિરાય બીજું કાળ દોષ ?

છેક મૂળથી મુખ મુખી નર્મદાના કા' ઉપર અંગે રમંગે અનેક સિવ-
મંદિરો જાબા થઈ ગયાં. દેવાળની પરિવ્રતાના મયો અને માદા મ્ય-
કથાઓ લખાના લાગ્યા. યાત્રાઓ અને પરિક્રમાઓ થના લાગ્યાં,
પોતાની પુરી ઉપર બોળા શબ્દની એટલી કૃપા છે કે નર્મદામા સર્વત્ર
પોતે વાચ કરીને રહે છે. એટલે જ 'નર્મદાના કંકર એટલા સંકર'
એવી કહેવત પડી છે, અને નર્મદામાથી મળેલા રવયંબૂ આજની
સિનમકતો બહુ શ્રદ્ધાથી પૂજ કરે છે.

ભગવતી ભાગીરથીનો એક કાઠો-કાથી તરફનો કાઠો-પરિવ અને
મુક્તિદાયક મનાય છે. ત્યારે બીજો કાઠો અપરિવ મનાય છે. આની
અગ્રામાગીમા દેવાખજનો દેવાને 'ઉમયનટપારની' ગણે છે, અને
કહે છે કે સરસ્વતીમા નામુ દિગ્મ જ્ઞાન કરાથી, ચમુનામા જ્ઞાન દિગ્મ
અને ગંગામા એક દિગ્મ જ્ઞાન કરાથી સર્વ પાપો ધોવાઈ જાય છે,
પણ દેવામાતા તો દર્શનથી જ પાપ ધોવાઈ જાય છે. વળી ચમુના
અને ગંગાની પરિવ્રતા કનિયુગના અમુક વરો ગયા પછી લીજી થઈ
જરો, પણ નર્મદાની પરિવ્રતા તો અનતકાયપર્યંત રહેશે.

માતાની ભાનાત્મક મૂર્તિને આખ આગળ રાખી, જલરૂપ માતાની
પરિક્રમા તેથી જ પ્રચારમા આવી છે. ... નર્મદાની પરક્રમા
ઉત્તર તટના તીર્થથી શરૂ કરી હોય તો પોના તેના ઉદ્ભવમ્થાન
અમરકંટક તરફ જનાનું હોય છે, અને અમરકંટકથી દક્ષિણ તરે આવી,
પછી દેવા-સમુદ્રસંગમ જઈ આવી, ત્યાંથી ઉત્તર નટે-જગ્યાથી પ્રદક્ષિણા
શરૂ કરી હોય ત્યા સમાપ્ત થાય છે. આખી પ્રદક્ષિણા પગપાળા
કરનાનો નિયમ છે, ને એ રીતે ચાલના માર્ગમા નર્મદા, દક્ષિ સામેથી
લુપ્ત થઈ જોઈએ નહિ. પરક્રમા ઓઝમા ઓઝા બે વર્ષ લે છે.
પરક્રમાનામી ગમે તેવો શ્રીમત હોય, પણ પ્રદક્ષિણા સમયે તેનાથી
એક પાછ પણ જોડે રાખી શકાય નહિ એવો નિયમ છે. વધાગના

વન્ધો પથારી, ગીલુ કે બાથુ પલ્લુ સાથે રાખી શઝાનુ નથી, તેમ ન
 કરે તો પરિક્રમાનુ કૃપા મળે નહિ નર્મદાને મન્ને ઝાઠે, ચાર ચા
 પાચ પાચ માર્ગિને અતરે સદાવ્રતના મથદો આવેના છે ત્યાંથી
 સંવ્રત વર્ઠ, હારે રમેઈ મરી, દરેકે જમનાનો નિયમ છે આ
 અવ્રતો જે જે રાત્રીઓથી નર્મદા વહે છે તે તે ગળ્યો તન્દુથી
 અમાવિત રીતે અપાય છે, અને તે માટે સંવ્રતના મથદો ને જમીનો
 અને વાસનો આવેના છે નર્મદા તો સામાજિક તથા આર્થિક
 બે ભાનનો લોપ મરવો પડે છે

નર્મદાનો પરક્રમામાર્ગ યોગ્ય નિમ્ન છે ધણી ભાગમા તો તે પદાર્થો
 અને ગાઢ વનોમાથી પમાર ધાર છે અમરકંટક અને મહના વન્ધેતુ
 મળગળ્ય, એકારેશ્વરની ઝાડી અને યૂનપાણીની ઝાડી એ ભાગનો ગરનો
 એનો બધો નિમ્ન છે કે તેમા પરક્રમાચારીઓની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને
 ધીગજની કમેગી થાય છે

પાણીને આમ ને એમ દાગે તેમ ન ધારી ધાર ગામિયાવાની નદીઓને
માટે છે સંધારની ધારની ઉત્તરે નિમ્નજાતી નદીઓ ઉત્તર ભૂમી વહે છે
એની દક્ષિણે નિકળતી નદીઓ દક્ષિણ ભૂમી વહે છે. આની જ રીતે
નર્મદા પણ પશ્ચિમવાદિની બની છે

‘ નર્મદા ’ એને આનંદાધિની નિઝમરોશા અને દેવપ્રતાપી
દટ્ટિએ તે માનસ-સુરન માટે ખૂબ જ આદર્યું છે નર્મદાનું ખીજું
નામ ‘ રેના ’ પણ છે શ્રી જૈયાનાન મનલીના મત પ્રમાણે
આનંદપ્રદેશના એક પૌરાણિક ગણના ગમ્મ ‘ રેવ ’ ના નામ ઉપરથી
આ નામ પડ્યું છે, કાંપુ કે તેના મુત્ર રેવતના નામ પરથી જૂનાગઢના
ગિરનાર પર્વતનું નામ ‘ રેવતક ’ પડેતું હોવાનું મનાય છે નર્મદાના
આખા પ્રવાહ પર એટલા બધા ધોરો આવેલા છે કે આનંદ તથા તેને
નર્મ જતા જુદા પડ્યા આ રોધો દ્વારા જ્યોતે તે સુખ માત્રી માત્રી,
આગળ ચાને કે સરફતમા ‘ રેવ ’ જિયાનનો એક અર્થ કુદમ
મારીને આપ્યું એવો થાય છે નર્મદા આ ગીતે નહીં આત્મી
હોવાથી તે ‘ રેના ’ કહેવાઈ ગયો એમ માગે છે (સ્વતે હનુમંત
ગન્ધર્વોત્તિ ।)

નારીપુર (નારોદ, દાનનું રાજાખીપણા)ના ચુર્ચસ્વરા (ધ્રુ સ
૫૮૫-૭૩૫ નજબગ)ના ઉત્ખાલું નેમોમા ‘ રેના, નરીના ધોરોમાથી
પડના પાણી ’નો અનેક વાર ઉત્તેજ્ય મળે છે નર્મદાના આ ‘ રેના ’
નામ પરથી મધ્યદિદિ એજગીમા બારેનખનો એક આમો પ્રેર
‘ રેના ’ (રીના) હોવાય છે, ■ સુ કે નર્મદા તેમા થઈને પસાર

થાય છે; વળી ગુજરાતમાં પણ એનો તટવર્તી પ્રદેશ 'રેવાકાંઠો' કહેવાય છે.

રેવા-નર્મદા નદીના કાંઠાનાં દેશી રાજ્યોનો સમુદાય તે 'રેવા કાંઠો એજન્સી'. રાજપીપળા, છોટાઉદેપુર, દેવગઢ ખારૈયા, લુણાવાડા, સૂંચ ને વાડાશિનોરનાં સંસ્થાનો આ એજન્સીમાં છે-હતાં. આમાંનાં ધણાંખરાં રાજ્યો ગુજરાતને સીમાડે છે, વનની ઝાડીઓમાં છે, ડુંગરાળ છે; ગુજરાતના જાણે પૂર્વ દરવાજાના કાંઠાઓ અને કાગરાઓ જેવાં કિલ્લો ઠરીને જણા છે. વિંધ્યાચલના અને સાનપુડાના છેવાડાના ઢોળાતા ડુંગરો આ પ્રદેશમાં છે. વનને લીધે વરસાદ વધુ પડે છે, ને તેથી હવા અને જમીન ભેજવાળી રહે છે. મુખ્ય પાક પણ વગડાઉ છે. વરતી આછી, આઠેક લાખની છે; પણ મોટો ભાગ અજ્ઞાત બીજ જતનો હોવાથી, શિકાર સિવાય ખાસ હુન્નર ઉદ્યોગ કાંઈ નથી.*

૮ મીથી ૧૦ મી સદી સુધી રેવાકાંઠાનો પ્રદેશ કોલ તથા બીજા સરદારોના શાસનમાં હતો. ૧૧ મી, ૧૨ મી તથા ૧૩ મી સદીમાં ત્યારે મુસ્લમાનો રાજપૂત સરદારોને ખૂબ સત્તાવવા માડ્યા ત્યારે એ લોકો અહીં આવીને વસ્યા; અને કોલ તથા બીજોને હરાવી, નસાડી, તેમનું રાજ્ય પોતાનું ઠરી લીધું. એ રાજપૂતોમાંથી રાજપીપળા અથવા નાદિપુરીનો રાજા સૌથી મુખ્ય હતો. ૧૬ મી સદીમાં અમદાવાદના મુલ્કતાનોએ આ પ્રદેશ પર અધિકાર જમાવ્યો હતો. ૧૮ મી તથા ૧૯ મી સદીમાં મરાઠાઓનો પ્રભાવ આ ભૂમિ પર ફેલાયો હતો.

‘વિંધુપુરાણ’ નર્મદાને વિન્ધ્યમાથી નીચળી રહ્યું જડું છે નર્મદા પારિયાનમાથી નિકળતી પણ ગણાવાઈ છે નર્મદાનું એક નામ ‘મેકનમતા’ છે. તે સૂચવે છે કે એ, સહાના એક અવસ્થા મેકન-ગિરિ-દ્વારના મેકન-માથી નીકળે છે. બ્યારે રનાનું મૂળ વિન્ધ્ય પાનેના અમરકેટગિરિમા શોધી વકાવ છે નર્મદા અને રના, માકનાની સફેદ ઉપર સગમ રહે છે, અને પછી જનેમાથી મમે તે નામે ઓળખાતી આનંદા ધણે છે.

સાતપૂડા-નર્મદાની દક્ષિણનો પરંત-તે તો અર્ધાવીન મૂળોનરિદોએ ઉત્તર ભારતની દક્ષિણ દક્ષ તરીકે ગણાયો છે, અને તે રીતે એને પ્રાચીન ‘પારિયાન’ કહી નકાચ ગુજરાતના પૂર્વ અને ઉદાનને વીટળાઈને પડેનો વિન્ધ્યનો ભાગ અને આગવલી-એ મળીને પ્રાચીન ‘પારિયાન’. અને દક્ષિણ ગુજરાત તથા નરાડ-ઝોટાનાનનુરમા પચાર થતી ગિરિમાળા તે પ્રાચીન ‘સહ્ય’ અથવા ‘સાતપૂડો’ આ પારિયાન અને સહ્ય-તે મળે પ્રાચીન વિન્ધ્યની મે પાખો હો એમ નિદાનો માને છે.

પૌર્ણાષ્ટિક પુરુષ સ્વરૂપે જાય છે, પણ તે ક્યાં જાય છે તે જાણવા મુશ્કેલ છે. આપણને એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતના ઉત્તર ભાગમાં, ગંગાચરના કાંઠે જાય છે. સમુદ્રની વિધિના જાણવા મળે છે, દક્ષિણના અગત્યની સેવા પાસે લઈ જાય, પહેલવહેલા અગત્યની જ હતા એટલું જ નહિ, પણ સમુદ્ર જોઈને (પુરાણ કથા પ્રમાણે 'સમુદ્રને પી જનારા') સુખના સુધી પણ આ સંસ્કૃતિનો સંદેશ લઈ જાય, અને ત્યાં તેની સ્થાપના કરનાર પણ અગત્યની હતા અગત્યના પરાક્રમને લીધે તેમની ખ્યાતિ થઈ, અને તેના સ્મરણને દક્ષિણ તરફના એક તેજ પુજા નક્ષત્રને તેનું નામ આપવામાં આવ્યું. લોકકથાઓના દેવતા અગત્યને દક્ષિણ દિશા હસતા કરી હતી એનું એ સ્મરણ છે.

અગત્યના દક્ષિણપથ-પ્રવેશ માટે, પોરણિય આખ્યાયિકા એવી છે કે નિધ્યપર્વત એટલો જાયો નધ્યો કે રત્નમા દેવાને ગભરામણ થઈ મૃત્યુનો પ્રકાશ આ નિધ્યપર્વતે રૂપી લીધો. (નિધ્યાટવીના ગાઠ જાણીને જાયો સુર્યનો પ્રકાશ કોઈ કોઈ જગ્યાએ ફેલાય છે) નિધ્યપર્વત અગત્યની શિખર હતો દેવો અગત્ય પાસે ગયા 'મહારાજ, આ નિધ્યનું કંઈક કરો, તે અદ્ભુત-અસહ્ય-અદ્રિ બન્યો છે.' અગત્ય નિધ્ય પાસે ગયા નિધ્ય ગુરુને પગે પડ્યો ગુરુએ જુદું કે 'હું હમણાં જાઉં છું, પાંચે ફરું ત્યાંથી આવશે આવ જ રહેજો.'

અગત્ય પાંચે ફર્યા જ નહિ અને નિધ્ય નધ્યો તે નધ્યો જ નહિના વાયદા જોડા પડ્યા કેટલાય જાણુ પડી નિધ્ય ઉપરથી પસાર થઈ ગયા.

'વાંડાકોનું સામ્રાજ્ય' મધ્ય હિંદના વરાડ પ્રાંતમાં આસરે ૮ સ ૨૨૫-૫૪૦ સુધી અસ્તિત્વમાં હતું તે વખતે લગભગ આખું હિંદુસ્તાન રાજ્ય, મુગલનું મહારાષ્ટ્ર, વરાડ અને મધ્યહિંદનો વણખરો ભાગ એમાં સમાઈ જતો હતો વળી ઉત્તર કોણ, ગુજરાત, માળવા, ઝાંઝારગઢ

અને આપ્ર ઉપર પણ એની આજુ પર્તતી હતી. એ વખતે દિંદમાં બીજું કોઈ સામ્રાજ્ય એટલું વિસ્તાર કે જાનના નહોતું.

વાતાપી વંશના ચાતુક્ય રાજા પુલકેશીએ, જ્ઞી સદાના મધ્યમાનમા મહારાષ્ટ્રના નાનાં નાનાં રાજ્યોને બેગાં કરી, એક સામ્રાજ્ય રચાવ્યું હતું; અને અવ્યયેષ યદ્ય મુદ્ધાં ક્યૌ હતો. એના પુત્ર કાર્ત્તિવર્માએ પિતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું; અને તેમાં અંજ, વંજ અને મગધનો ભમેરો કર્યો. ઈ. સ. ૧૦૯ માં, ત્યારે બીજો પુલકેશી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે, એ ‘ચાતુક્ય સામ્રાજ્ય’ વિંધ્યથી માંડીને, દક્ષિણમાં ‘પાલવ સામ્રાજ્ય’ સુધી વિસ્તરેલું હતું.

આ બીજા પુલકેશીએ માનવો, મુજરા અને કલિંગોને તાબે કર્યાં, અને સૌથી મોટું પરાક્રમ તો એ ક્યું કે મહારાજા હર્ષવર્ધન દક્ષિણ ઉપર ચડી આવતો હતો તેને રોક્યો અને હરાવ્યો (ઈ. સ. ૬૩૬). મહાનગ્ન હર્ષે પણ પાછા જવામા જ રહ્યાપણુ માન્યુ. આ વખતે નર્મદા નદી-એ બન્નેના સામ્રાજ્યની દક્ષિણ તથા ઉત્તરની મીમા તરીકે સ્વીકારવામા આવી હતી; અને કોઈએ પણ એ સરહદ બાળંગરી નદિ એરી સરત ચર્ચ હતી. આ વસ્તુનું પાતન પછી લોકાચાર બની ગયો.†

ટોલેમિના ઇતિહાસમાં નર્મદાનું નામ નમદનુ રાખેલું છે. રીવાજનામાં આવેલો અમરકંટક નામે ૩૪૬૩ ફૂટ ઊંચો એક પહાડ છે, એ આ નદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અમરકંટકની ચારે દિશાએ જંગલ છે; અને તે જંગલનું છે આ પર્વતની ટોચ ઉપર એક કુંડ જેવું છે એ કુંડમાંથી નિકળી, વજાગ ત્રણ માર્ગે ધાત્રીની ગાડીમાંથી વાકીયુંકી વહેતી વહેતી,

† જુવા ‘ હામયમહાકાવ્ય ’ સર્ગ ૯, શ્લોક ૫૪. બેલિજા સાને હામદેવ પ્રવાણ કરે છે ત્યારે બેલિજા તેની સાને લડવા લેવા ન થયો, અને કારણના બતાવ્યું કે “હામદેવની સામે, હાવીડ લેવ્યે લઈ મારે જઈ બેઠો, પરંતુ તેમ કરવામા, રાજાએ રેવા ન આવડવાની એટલો લોકાચાર માર જ અને બાવ કરે છે.”

એ પર્વતની તળેનીમા નીચે ઉતરે છે. આ નદી માર્જિના ગાળામા, અનેક ઝણાની વારાઓ મેળી મેળે છે, અને મલ ભૂમિના પ્રાન્ત પ્રદેશથી ૭૦ ફૂટ નીચે પોવડે તે પડે છે. આ જનઓતનુ નામ 'કનિનવારા.' આહીથી થોડેક આગળ ગરા પડી, વળી પાછો એક જનરોધ બન્યો છે જેને 'દુગધાર' કહે છે

અમર.ટકમાથી નિકળ્યા પડી, નર્મદાનો પ્રનાલ કોઈ ઠેકાણે ખૂન વેગવાળો બને છે, કોઈ ઠેકાણ એના પાણી નીચે રહેતા માટે છે, અને તેમ રતા રતા, મધ્યપ્રદેશને વગીરી, મડના પર્વત આગળ થઇ રામ નગરના ખડેરની-ત્યાના રાજપ્રાચારની-નિષ્ટમા પમેથી નય છે ઉત્પત્તિસ્થાનથી અહી આનતા સુધીમા નદીની લગઈ સો માર્જિની થાય છે ફની પહાડીમા જેટલુ જળ બેગુ થાય છે તે બધુ આ નદીમા આની પડે છે પ્રનાલની જનદ જનિને નીધે પ્રનાલની વચમા નચમા નાના નાના અરણ્યમય મેટ મની જરા છે રામનગરથી મડનાપર્વત સુધીમા નદીનો વેગ વધતો નથી, તેમ જ એણે જનરોધ આનતો નથી મધ્યપ્રદેશમાથી વહેતી આ નદી સૌથી મોગી તથા મનોમ્મ છે

જમનપુરની નજીકમા ગાગીનાટ આગળથી, આ નદીદ્વાગ યાપાર ચનાનની શરૂઆત થઈ છે જગનના કહાને નદીમા વહેતો મૂળ, જમનપુરના મગરમા વેચના લાવે છે જમનપુરથી ૮ માર્જિન દક્ષિણ-પશ્ચિમમા 'ધુરન્ધર' (ધુનાધાર)કું નામનો એક બોળે ધોન મેળે છે,

માલ શબ્દના ના અર્થ વાચ છે (૧) બે મામ વચ્ચે જમન (૨) હુમરાજ ઠાચી જમીન, (માળ) અને (૩) કિમલ આર્યેતર કેશવનિ અદિવાસીના મધ્યકત (૧૧૬) ઉપરની ટીકામા આપ્યુ છે કે "માલ શંભુચક્રાચુત્તલ્લમ્." "અલિધાન ચિત્તામ્" (૪-૫૮) મયમા આપ્યુ છે કે "માલ પ્રામાન્તરાટવી । માલા મિત્તા દિરાતાથ સ્વર્ણ મ્લેચ્છનાતય ।" "માલ"ના આ અર્થ ઉપરથી પ્વનિ યના "લિલ્લમાલ" રચકનો ઇનિઝાસ ત્યાની અસલી પ્રલ સાવ સ લ ધ પરાવના લાગે છે

કે આ નામ માટે ના હિંદી વિષ્ણુપ, વાલુક ૧૧, પૃ ૪૫૦ (૧૮૬૬)

જેની પદોળાઈ ૩૦ ફૂટ હોય છે અહીંથી રાગન ૧ માર્ચ સુધી બેખટ્ટામાંથી અને પચ્ચરોમાંથી ૧૧ માર્ચ કંટે છે અહીં આગળ નહેની પદોળાઈ ૪૦ હાલથી વધારે રિ હોય

ત્યાંથી જનો માર્ચન સુધી ઉર્સાની ખીલમાંથી તે વી ગય છે આ ખીલની ગોક બાજુ નિધ્ય ઓ બીજી બાજુ સાનપુજાનો પક્ષ આવી હો છે એમાંસામા અહીં હોડીઓ ચાલી રહે છે કાર્નિક માસમા નામલુ-સાટની બાજુમા એ મોગે મેગે બરાબ છે ત્યાંથી હોમ ગામાલ, હનિયા, નિમારર થતો ફરીથી પાછી ગાદ જગનમા નમદા પ્રવેશ કરે છે જ જનનાથી નિધ્ય પગી, એ બીડી તવા નેસનેર વહેતી નદીના, માન્ધાતાદી પાર કરીને તે ચાલી ગય છે આ પ્રમાણે મધ્યપ્રદેશમાંથી વહેતા વહેતા, માર્ચમા કેટલાં ધોધ મનતા રહ્યા છે

મકરાઈની બાજુમા નમદા માગરાની જૂમિના મધ્ય રહેલો ઝાડીને, ગુજરાતના વિસ્તૃત પ્રાતમા પ્રવેશ કરે છે પડેના ૩૦ માર્ચન સુધી રાજપીપળા રાજ્યનો ગાય રાડી રાજ્યથી લુદ્ધ પાડે છે પછીના ૭૦ માર્ચન સુધી ભરુચ જિલ્લામા ચર્ચન વાકીચૂખી વહતી વહેતી અખાતના અખાતમા મગ છે

આપણો ગુજરાતનો દેશ તે ગુજરાત આજે ગુજરાત એટલે કે-૦, સૌરાષ્ટ્ર ને વળગુજરાત મૂળે ગુજરાત ગામ બાધી ન રહેતા કે ખેતીકાર ન હતા ઉપાળા, બહાદુર, પાન-વાળી, રોડા જનનાગ ડોરકાખરના માવધારી, નેસ નાખી રહેનારા, પાણી ને નીરજી બર્મા હોય ત્યાં પડાવ નાખી વસનારા અસનના ગુજરાત હતા ગુજરાતીઓ દહીં દૂધ વેચનારે જતી આપણા દેશમા આવેલા ગુજરાતો સરદાર મનમોહન વાનડો હતો. આવડા એટલે 'ચાગેલ' નાણુ મારવે પાવરધા -હોડિનાર શાપુનગી

ગુજરાતમાં આવ્યા પછી ગુર્જરા ખેતીકાર થયા. ગુજરાતની રસાળ જૂમિમાં સોનું પડતી સકલ્ય છે એમ કહે છે. પછી ગુર્જરા મોટા વહેપારીઓ થયા. સાગરની સફર કરતા ને દેશદેશનો વહેપાર ખેડતા ગુજરાતના ખાસ્તાઓને દિંદી મહાભાગર તે સરોવર હતું.

ગુજરાતની પૂર્વ પાખ વનભરી લીલી છે, ને ગુજરાતની પશ્ચિમ પાખ જળભરી નીલી છે; કારણ કે વનભગ બધી મોટી નદીઓ પશ્ચિમના અરબી સમુદ્રમાં પોતાના જળ દાવવે છે. નર્મદા કાંઠાના આદિવાસીઓ સાદસિક સાગર ખેડનારા હતા. કારણ કે સમુદ્રની સાગરપછી ગુજરાતના કાંપને જેટલી સાપડી છે તેટલી, બંગાળ સિરાય, બીજા કાંઈ પ્રાંતને સાપડી નથી.

ગુજરાતની જૂગોળ, એટલે ગુજરાતના પહાડ પર્વત, વન ઉપરન, નદી કાંતર, સમુદ્ર અને કિનારા, સપાટ મેદાનો.—એ બધું, સપાટી ઉપરનું કૃષિજીવન રચી રહી છે. આ જૂગોળ એક દિવસમાં રચાઈ નથી. ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલા સાગરને ઉલેચતા કુદરને કેટલાયે યુગો લીધા હશે. સૌરાષ્ટ્ર, દ્વીપ મટી, દ્વીપકલ્પ બન્યો—ગુજરાત સાથે જોડાઈ ગયો—એના સ્મરણ પણ માનવ જાતને રહ્યા નથી. આશુ, વિંધ્ય, પાવાગઢ કે ગિરનારને ઊભા થતા કષ્ટ કલ્પ વીતી ગયા હશે. નર્મદા, મહી અને તાપીના પ્રાગટ્ય અને તેમના જળમાર્ગોની ફેરફારીની મુગજૂની યાદ આપણને રહી નથી. ગુજરાતને જૂગોળે ઘડ્યું છે, નિઃસંશય, પરંતુ એ જૂગોળના ઘડતરનો પૂરો ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી. જૂગોળ સાદસ્ય ઉપર અસર કરી છે ખરી; પરંતુ ત્યાં આપણા ધર્મસંસ્કાર કવિતાને વધારે આકર્ષે છે. જૈન સાધુઓના પર્વતનો, અને હિંદુઓની પરક્રમાઓ તથા સંસ્કૃત કે ગુજરાતીમાં રચાયેલા 'નદી-મહિમાઓ'માં જૂગોળ રચાયેલી છે બહુ, પરંતુ તે પ્રજાની ગ્રેરણા-દાથી પ્રતીતિરૂપે બહુ ઓછા પ્રમાણમાં : આપણી જૂગોળને આપણી

ધર્મજ્ઞાનનાએ ઢાળી દીધી કે આગમુર ચક્રો ખરો, પણ તે અમાણના દર્શન માટે નમત્ત ઉમાન પાવની"—એમા રનાન ઝડપુ ખરુ, પરંતુ તે પાપ કરે છે માટે ઐર્ષ્ય-તર્જન કેવન આકર્ષિત । ”
(શ્રી રમણનાન દેસાઈ ‘ ગુજરાતનુ વજાર ’ પૃ ૨૨-૨૫)

ગુજરાતની મોટામા મોટી અને પરિવ્રમ પવિત્ર નદી નર્મદા છે આરે આરે અમરદટખના પહાડમાથી નિકળીને તે ખલાતના અખાતને મગે છે મધ્ય પ્રદેશમાથી વહેતી વહેતી આ નદી ગુજરાતમા આવે છે એના વિશાળપટ અને જમી બેખડોથી ગોસનો નર્મદા તર ગુજરાતને રણિયામણો પ્રદેશ પૂરે પાડે છે

ભુવન, શુ નતીર્થ, ગરમાન, ચાદોલ- રનાળી અને સુરપાણુ નમદાને તીરે તીરે મોગ તીર્થો છે આગ્સના વાટમા વળને એ વાડે છે નર્મદા નદી વચ્ચે વ્યાસક્ષેત્ર અને કમીંગ વળના જે સુદર મેટ છે સુરપાણુના મહાદેવ મોખડીનો ધોધ, ફરણકાશ, આસનો ટાનુ ગીરવડનો મેગ— એ સૌ નર્મદાનદીની ગોલાઓ છે દેવીની રોડે, સાધુ લોકો સ્વામીની પ્રદક્ષિણા કરે છે એને ‘ પરકમમા ’ કહે છે

‘ મિરાતે એહમદી (ખતીમા) ’ પ્રમાણે “ જારખડના કુગગમા થી એક વળા ગ્રાહી નાટુમાથી નિકળી માળરાની ભૂમિ ઓળી ગુજરાતમા આનીને નર્મદા દરિયાને મગે છે આ નદી બનાળામા પલ્લુ વદી સૂમતી નથી, અને ગુજરાતમા આમા પડી એ નદી બનાળામા એક મે ડેમણા સિરાન, હોડી વગર પાગ થઈ રાખતી નથી અને ત્યારે પલ્લુ નદીનુ પાણી માલુસની નતીપૂર કે ગરદનદૂર હોય છે, એની એક જગા (જ્યાંથી હોડી વગર નદી પાર થઈ શકે છે તે)નુ નામ ‘ નાના પ્યારાનો ઘાટ ” છે, જ્યાં આગળ હુઓને આવતા રોકવા માટે ફોગ થાણુ રાખરામા આવેનુ છે આ નદીનુ પાણી મીઠું, ઢનડ અને ઠંડુ છે એ તીર્થ પણ છે

કવિ નર્મદા ‘ ગુજરાત સર્વસમ્રાટ ’મા નોખ્યા પ્રમાણે નમદા

‘મધ્ય પ્રાંતો’ માં જિનાસપુરના જિલ્લામાં અમરકંટકની કુગરીમાંથી નિકળી, ૬૬૦ મૈનનો માર્ગ ચીધા પછી, ગુજરાતમાં દાખલ થાય છે, અને અહીં ૧૦૦ માઈન વહેતી થઈને ખલાતના અખાતને મળે છે. દરિયાની સપાટીથી ૩૫૦૦ ફૂટ ઊંચી કુગરીઓમાંથી નીચે જતી પછી, ૫૦૦ મૈન લગી તેનો માર્ગ જંગલો તરફ રિંધાયજળ અને ડાખી તરફ અવાદિ-એ મેની વચ્ચે છે તે ખીણ ૧૮ થી તે ૨૬ મૈન પહોળા છે મળતી તે હજુકાળ લગી-એટલે જ્યાં તે માળનાની ઊંચી સપાટ ધરતી ઉપરથી ગુજરાતની ધરતી ઉપર ઊતરે છે ત્યાં મુઝીમાં, તેની નજાબ ૫૮૦ મૈન, પછી ૮૦ મૈન મકરાઈ લગી, તે પછી ૧૦૦ માઈન ગુજરાતમાં-મળીને વાડ સાથે ૭૦૦ થી ૮૦૦ મૈન છે.

“તેની પછાણાઈ, ભરુચ જિલ્લામાં દાખલ થાય છે તે ઠેકાણે, ૦૧ મૈન, ભરુચ ગ્રહો આગળ એક મૈન છે, પછી તે વધારે પહોળી થઈ ખાડી થાય છે, તે તેના કાંઠા આગળથી, ખલાતને અખાત ગર થાય છે ત્યાં ૧૩ થી વધારે માઈન તેના કાંઠા એક ખીણથી છેડે છે ગુજરાતમાં આગળ પછી, ભરુચ જિલ્લામાં નજુ નદી નર્મદાને મળે છે કાવેરી રાજપીપળાની કુગરીમાંથી નિકળી, રુકેનતીથી સામા, અમરાવતી તે રાજપીપળા અને અન્નેશ્વર પ્રગણ એ તેની દરેક કરે છે, અને નીચે જાય, તે ભરુચની પતિમે પદર મૈન ઉપર મેલ્લામ આગળ મળે છે.

“ભરતીના પાણીને લીવ અને ભરતીની ૬૦ પછી ગદાની જમીન ખડો જોઈ હાવાથી, નર્મદાનું પાણી ખેતર પાનાના મામમાં લેઈ શકાય નથી નહીં તેના માર્ગ જેટલો ગુજરાતની દરમ્યા આવેલો છે તેટલો વહાયુ કે દોડીથી ખેતાય તેવો છે. ચાલોઈથી મકરાઈ મુઝી નાની દોડી જઈ શકે છે તિનનાજથી તે ભરુચ મુઝી ૭૦ થી તે ૧૦૨ માઈનના વાણ દરી શકે છે.”

વ્યાપાર, પ્રજાના મિત્ર અને આર્થિક તથા પરદેશથી આવેલી પ્રજાના અવરજનરને મહામાર્ગ ગુજરાતમાં જ વધારે અનુકૂળ હતા. માળનાની

‘આશ્રમ વિદ્યાપીઠો’ માટે ખૂબ અનુકૂળ છે. ભરવસ્તીમાં અને ચલચિત્રોથી વિક્ષિપ્ત એવા અભ્યાસ-વાતાશ્લુને દ્વિપિત કરનારાં શરૂઆતમાં જામતાં જતાં નવાં વિદ્યાપીઠોને નર્મદા-કાંઠે લઈ જનારા કેઈ કુલપતિ જન્મે તો, પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોના આદર્શને ફરીથી જીવંતો બનાવવાની અમૂલ્ય તક અનરથા નહિ જાય.

આપણા દેશમાં લખાણોમાં જેટલો ઇતિહાસ સંગ્રહોનો નથી તેટલો આપણા જીવનમાં છે. તેથી યાત્રાપર્વટનમાં ઇતિહાસ-પ્રદર્શન પણ થાય જ છે. દેશનો આત્મા અને દેશનું વિરાટ સ્વરૂપ, બંનેનું એકી સાથે દર્શન કરવા માટે યાત્રા એ જ એક અમોઘ સાધના છે.

પ્રવાસનો સવ્વ દેશથી લાભ ને કુદરતની લીલાનું દર્શન છે. કાંચકાંચ પહાડ અને ડાહીકાંચી ખીણો, પતોળી નદીઓ અને એથીયે પહોળા પુલિનો, મર્વન લોચાં તરેણી અને એની ઉપર-નીચે આશ્રય લેતાં પશુપક્ષીઓ,—એ બધું મોટું કાવ્ય છે.

નદીનું કાવ્ય એક જાતનું છે, તો તેની ઉપરના પુલનું કાવ્ય જુદી જ જાતનું હોય છે. યાત્રાનિમિત્તે રખડતો રખડતો માણસ કુદરતની વિવિધ રંગની લીલા જેમ જોઈ શકે છે, તેમ એને વિવિધ લોકદર્શન પણ થાય છે. દરેક ઠેકાણેની લાખા છદી, રિવાજો જુદા, મકાનોની આંધળી જુદી, પહેરવેશ જુદા, ખાતપાન જુદા—આ બેઠ પાઠળ કઈ સગરો રહેલી છે, કયા આદર્શો ફેળવાયા છે—એ બધું વિચારવામાં આવે તો તેનાથી નૃત્ય-વાત ફેળવતી મળ્યા વગર નહિ રહે : વિવિધતાના મૂળમાં એક માર્ગભામ એકતા પણ તેને જળુઈ આવે છે.

તેથી નર્મદાની યાત્રાએ ઉપડ્યા હોઈએ તો તીર્થક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય જેતુ મળે તેવું માણસે વાંચેતું દેખું દેખે એ નહિ તો યાત્રાનું અર્થ કાવ્ય માણસ ખાઈ એસે છે.

નર્મદાનું ભૂસ્તર

પ્રાકૃતિક જૂગોળ અને જૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નર્મદા અદ્વિતીય માહાત્મ્ય ધરાવે છે. લાખો વર્ષ પૂર્વે રાજકૂતાનાની દૃષ્ટિએ આવેલું જિંજળારે 'ગોન્ડાના લેન્ડ' નામના જૂખડો એક લાગ હતો અને તેની ઉત્તરે ટેથિસ મહાસાગર ઘૂસતો હતો તે વખતે, નર્મદા નદી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી એમ તેની ખીણમાથી મળી આવતા ખડકો અને ફોસિલો-પરથી મિલ્લ થયું છે. 'ગોન્ડાના લેન્ડ'ના ઝુગના અંતે જૂપ્રદમા કાટો પડી જતા, જૂગર્ભનો લાના સ્તબ્ધ નિકળી, લગભગ આખા હિંડ પર જનાઇ રહ્યો, તે તેમ વતા નર્મદાની ઉપત્યકા (ખીણ પ્રવેશ) પણ એના જર્ભમા સમાઈ ગઈ આ લાના-પ્રસંગ-કાળના અતપછી જ્યાં અગાઉ નર્મદાની ખીણ હતી ત્યાં જૂગર્ભમા દમાલુ થતા ખડકમા તૂટી ઉત્પન્ન થઈ તે તેના પરિણામે ફરી નર્મદાનો પ્રવાહ વહેતો થયા વાગ્યો ત્યારથી માટી આજ લગી, નર્મદા અરખનિલ રહે જાય છે આ રીતે લાના પ્રસંગકાળ-પૂર્વની હિંદની બધી નીચો નાગ પામી પણ નર્મદા નો ફરી વહેના લાગી આમ નર્મદા હિંડમા જૂનામા જૂની નદી લેખાય છે *

મમાવાસ્સરિત્ત્વર્વાસ્સમુદ્રાશ્વ સરામ ચ ।

કલ્પાન્તે સ્થાય યાન્તિ ન મૃતેકા ચ નર્મદા ॥

(જગા ઈયાદિ સવળી નીચો, સમુદ્રો અને સરોવરો નગેરે તો, કલ્પનો અત આવતા નાન પામને પરતુ નર્મદા કદી નાસ પામનાની નથી)

* જૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરેલુ નર્મદાનું જન, પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ, શ્રી અમૃત વસત પઠ્યાના ' નદી-વહેણ નર્મદા નામના ' કુચર-ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ ના અંકમાથી સાબર ગિનાયું છે

નદીઓ ગુજરાતમા વહી આવતી ઓ સમુદ્ર તામે જતા જતા નાની
મોની નદીઓના સગમને પાંચ મુખે વસારે અને વધારે વિજાળના ગુજ
રાતમા ધારણ કરતી

આર્યિય દષ્ટિએ જોતા, નમ્હાના જનથી ગુજરાત ખૂબ સમૃદ્ધ
બનેત છે હિંદમા ભરુનો કપાસ સૌથી જોડો નેખાય છે મારણ
કે નમ્હાની રીપુમા જ તે નીપજો કે અને બીજા કોઈ નદીના પામા
નહિ નમ્હા જિનાળામા પડુ સુખતી નથી તેથી મારે માફ તેમા
મોની મોની હોનીઓ આ રા રે કે, ૭ જોતારુઓ અને માનને રેનવે
મરતા રજા જ ઓગા લાવે રોગાડે છે વિદ્યુત જળ મેળવવા માટે
ગુજરાતમા એ માન આજે રચેલ ધગવતી નદી દોર તો તે નમ્હા જ
નમ્હાના જળને પાંચ મારી રા રામા આવે તો અનર્ગળ જળ મિથ્યા

ગંગા, જમના, સિંધુ, ગોદાવરી સાથે સરખાવતાં આપણા દેશમાં એક નર્મદા જ એવી નદી છે જેમાંથી એક પથ નહેર કાઢવામાં આવેલી નથી. એટલું ખરું કે એક રીતે નર્મદાનાં જળ નિર્મળ રહ્યાં છે તેનું કારણ એ છે કે તેમાં કોઈ સહેરનું મેનું પાણી ભળતું નથી. વળી તેમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી નથી : એટલે તેમાં પાણીનો જથ્થો બારે માસ પૂરતો રહે એ તો દેખીતું છે. વળી બીજી એક વાત ધ્યાનમાં લેતા જેવી છે. ખરું પૂછો તો નર્મદાને કાંઈ કોઈ મોડું સહેર જ નથી ને ! હુસંગાબાદ અને ભુવ સિવાય—જેને સહેર કહિયે એવું—કોઈ સહેર નર્મદાના તીર પર નથી. જળધ્રુવ મોડું સહેર છે; પરંતુ નર્મદા કાંદાથી તે ૬ માઈલ જેટલું દૂર છે.

નર્મદા નદીના બન્ને કિનારા પર કેટલા બધા ઘાટ છે ! કેટલાં બધાં મંદિરો છે ! કેટલી બધી ધર્મશાળાઓ છે ! ખરેખર ભારતિક લોકોએ મૂળથી મુખ મુધીના દરેક સ્થળને તીર્થનું રૂપ આપી દીધું છે. પણ આ નદીથી આર્થિક લાભ શો ! દિલ્લિબરનાં સિવાસરો માટે બાલુ—સિંચ પૂરું પાડ્યાં, તીર્થંગરોને આજીવિકાનું સાધન પટ્ટ પાડ્યું, અને થોડાક માછીઓને હોડી ચલાવવાનું તથા બીજી મજૂરીનું સાધન થેજરી આપવું : બસ, આ પવિત્ર નદીનો આર્થિક લાભ હોય તો તે આટલો જ છે. નર્મદામાંથી તેહેરો કાઢી જલસીચાર્જની યોજનાનો વિચાર તાજેતરમાં વહેતો થયો છે એટલું સુચિત્ત આર્થિક દૃષ્ટિએ ગણાવવા જેવું છે.

પરંતુ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં નર્મદાનું સ્થાન અનોખું છે : નર્મદાની ઉત્તરે ઉત્તરાખંડની સંસ્કૃતિ, કળા, વેશભૂષા, ભાષા, રીતરિવાજ—વગેરે કંઈક જુદાં છે; અને તેની દક્ષિણે તે તેથી પણ જુદાં પડે છે. આજે પણ એ બેદ જોવા ને તેવા નર્મદા કાંડે વરતાય છે. આવા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સીમારેખા તરીકે નર્મદાનું સ્થાન અનોખું છે. નર્મદાનો સાત અને પુનિત નટપ્રદેશ તપોવનસમાં

નામાન્યતઃ નદીઓ ત્રણ વિભાગમાં વહેવાયેલી હોય છે : (૧) ઉપરોક્ત પ્રવાહ-જેમાં નદી પૌર્વાત્વ પ્રદેશને કાપતી, તેના ઉદ્ભવ સ્થાનથી નીચે ઉતરે છે, (૨) વચ્ચેના પ્રવાહ-જેમાં નદી, તેણે અગાઉ ન્ચેના કાપ-પ્રદેશને કાપતી ગ્રાણીમાં વડે છે, અને (૩) નીચેના પ્રવાહ-જેમાં નદી, પોતે આશ્વિના કાંઠાને કાપે છે આ ત્રીજે પ્રદેશ 'ડેલ્ટા' (Delta) નામથી ઓળખાય છે આ દૃષ્ટિએ પણ નર્મદાને લગતી નવાઈ નોંધપાત્ર છે. નર્મદાનો નીચલો પ્રવાહ- 'ડેલ્ટા' છે જ નહિ, અને વચ્ચા પ્રવાહમાંથી તે ખીણ નદીઓની જેમ, એટલે મદ્યે ત્રણ વાર પસાર થાય છે તેમ થતા, ખીણ નદીઓને ત્યાં એકએક જ કાપ-પ્રદેશ હોય છે ત્યાં નર્મદા ત્રણ ત્રણ કાપ-પ્રદેશો ધરાવે છે. એ મધ્ય કાપ-પ્રદેશો વિષ્વ અને માતપુરા-એ એ પરંતુ વચ્ચે આવેલા છે.

ચિન્ધ્યાવનની પેલીમેરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ' માળવા ' કહેવાય છે. નિમાડની લંબાઈ ૧૦૦ માઇલ જેટલી છે. ઓમકાર-માંધાતાથી હરણદ્રાણ (શૂણપાણ)ના ધોધમુખી તે લંબાયેલો છે. હાલ તે મધ્યપ્રાંતનો નિમાડ જિલ્લો અને મધ્યહિંદનાં રાજ્યો ઈદાર, ધાર, બડવાની અને ગ્વાલિયર વચ્ચે વહેંચાયેલો છે. પ્રાચીન કાળમા નિમાડ ' અનપ દેશ ' કહેવાતો; અને તેની રાજધાની માહિષ્મતી નગરી હતી. હાલ માહિષ્મતીના સ્થળે, (કેટલાકને મતે) મહેશ્વર આવેલું છે, જે આ પ્રદેશના કેન્દ્રસમું લેખાય છે.

હરણદ્રાણના ધોધ પછી ચિન્ધ્યાખર્વાત, નર્મદા ખીણનો સંજાય મુઝી, ઉત્તર-પશ્ચિમે પંચમદાસ જિલ્લા તરફ વળી વાય છે; અને સાતપુડાની તળેટીએ તળેટીએ વહેવાને બદલે, નર્મદા તેના હાઈને ચીરીને ગોતા માટે માર્ગ કરની આગળ વહે છે. પ્રાકૃતિક જૂગોળની દૃષ્ટિએ આ ખાખન અસાધારણ છે. જો નર્મદા એ પ્રમાણે સાતપુડાની મધ્યમાંથી વહેવાને બદલે સાતપુડાની તળેટીએ તળેટીએ ચાલી હોત, તો આજે એનું સ્થાન ઓરસબ નદીને ડંકાળે હોત.

આ પૌર્વાત્ય પ્રદેશમા નર્મદાની ઉત્તરે મહંવાડ, અને છોટાઉદેપુર રાજપીપળાનાં રાજ્યો આવેલા છે; અને નીચે પાનદેશનો અકગાળી પેટામહાસ, ટાંડી નામનું મોટું બીજ રાજ્ય અને રાજપીપળાનું રાજ્ય આવેલું છે આ પ્રદેશમાં મહંવાડ અને છોટાઉદેપુર રાજ્યોની સરહદ પર, નદીના તટે આવેલા હાપેશ્વરનીચી, નર્મદા ગુજરાતની રાજકીય સીમામાં પ્રવેશ કરે છે.

પણુ વધુ જોળાડાર કે લમજોળાડાર મન્યા કે નર્મદાનો આ તીરે કાપ-પ્રદેશ હાથેશ્વરથી માડી ખનાતના અખાતમા તેના મુખ સુધી, અત્યંત તામા વિગ્નારપર વહે છે.

ગુજરાતના આ કાપ-પ્રદેશમા નર્મદાનો ઉત્તરે એકો પર્વતમાળા નથી, પણ દક્ષિણે સાતપુત્રની પર્વતમાળા તેની નજીકે આવી ગઈ છે આ પર્વતમાળા, ખાનદેવના અડગ પીનામના પેગ મહાકમા આવેના સાતપુત્રના માંથી ઊંચા ચિખર (૪૦૦૦ ફુટ) તેજામાળથી, જે રાખામા ફાટાય છે એક રાખા ઉત્તરમા અને બીજી દક્ષિણમા આવેલી છે

ઉત્તરી રાખા, 'રાજપીપળાનો ડુગર' અને દક્ષિણી રાખા, 'માગમાગનો ડુગર' કહેવાય છે સામાન્ય એ નાપી-પીપુમા રાજ પીપળા રાજ્યને તામે લાખેકની ઉપજવાળું મોટું બીન-ગાય છે આ મે નામે આધુનિક જૂનોળ-શાન્તીઓએ અને શૂન્તરિદોએ પાટેલા છે. મોકમાન્યતા પ્રમાણે ઉત્તર રાખા તે 'વિંધ્યાવન' અને દક્ષિણ રાખા તે 'સાતપુટ' કહેવાય છે. આનિક બીવ પેકો-ગેઓ આ પર્વતપર વસે છે તેઓ-ઉત્તર રાખાને 'ત્રીત્રીઓ' (વિંધ્યા) અને દક્ષિણે 'સાતપુટીઓ' ક' છે પ્રાચીન ઉત્ખાન પેખોના પણ રાજપીપળાના 'ગન્ધુ નામ 'વિંધ્યાવન' કમેન મળી આવે છે રાજપીપળાનો ડુગર (સાતપુટ પર્વતમાળાનો પશ્ચિમ ભાગ) ભરુવની પૂર્વે ૧૫ માર્ચ ૬૦, નર્મદા અને કીમ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમા વિગ્ના પામે છે

ગર્ભમાં દમાઈને, અરબી-નમુસ્ના તળિયાની સપાટી પર બેઠેલી, છેડ આફ્રિકા નજીક ચાલી ગયેલી દોનાનું જલજામા આવ્યું છે.

નર્મદાના મુખ આગળનો પ્રદેશ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં, ખલાતના અખાતમાં છેક દૂર સુધી ઘંજાયેલો હતો; અને નર્મદા, હાલ સાગરને મળે છે તેનાથી સો સરામો માર્ગ પશ્ચિમે, તેને મળતી હતી. આ પથે ભાગ તે નર્મદાનો 'ડેટા'—પ્રદેશ હતો. પણ તે, માનવજાતની હયાતીમાં જ સાગરમાં ડૂબી ગયો છે આ પ્રમાણે નર્મદાને ડેટા નથી. પ્રદેશ ડૂબવાની આ કુદરતની ક્રિયા, ઠેક શુદ્ધના કાળ ધની આસ્પા કરી છે.

નર્મદા, આજે જેમ નદીના નેપે અગિત્ય ધરાવે છે તેમ, દૂગના જૂતકાળમાં હતું નહિ. જૂસ્તગરિદોનું માનનું છે કે હિમયુગમાં મધ્ય પ્રાતની નર્મદા એક રતન નદી હતી, અને ગુજરાતની નર્મદા વળી બીજી હતી. મધ્ય પ્રાતનાળી નર્મદા હોલગાનાદથી ૪૦ માર્ગ પશ્ચિમ સુધી, તેના હાલના માર્ગ પર વહેતી હતી, અને દક્ષિણ-નેમાવર નજીક હરદા અને મકરાઈના માર્ગે દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં વળી, બરહાનપુરથી થોડેક પૂર્વમાં, તાપીને જઈ મળતી હતી આ વેળા નર્મદાના તટપ્રદેશે, પુરા-પાસાણકાલીન (Paleolithic age) સંસ્કૃતિ ધરાવતો માનવસમાજ વસતો હતો.

ગુજરાતની હાલની નર્મદા નિમાડના પર્વતોમાં ઉદ્ભવ ધરાવતી હતી, અને સ્વન રૂપે સાગરને મળતી હતી કાળાન્તરે બગર્ભના કેટલાક ઉત્પાતોને લીધે, હાલની દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફનો નર્મદા-પ્રદેશ ઉચેા બેપસી આવતા, એ નદીનો પ્રસાદ પશ્ચિમ તરફ વહતો થઈ, ગુજરાતની નર્મદા સાથે બળી ગયો આ ઉત્પાતને લઈને, નર્મદાના માર્ગની સપાટી ઊંચાનીચી થતા, ઠેક ઠેકાણે ધોધ અસ્તિત્વમાં આવ્યા આ બધી બીના નર્મદા-પ્રદેશના આસપાસના પુરાનાના પ્રકાગમાં જલજામા આવી છે.

ઝપિસારા : અમરુટ પી આપ / માર્ગ ૨ છે અગ્રી
પટાચવાનુ ૧૫ અમરુ છે અહીં ૬૦ ડુની બિનાઈ પચી નર્મના નીચ
પડે છે આ રથળની નિસર્ગરોભા ખુબ સુદૃ છે

સહઅધારા (પેરી) . મ નાથી નહુ માર્ગ પાંચે

હુ નાંચાર : જમનનુ ૧૭ ને . મારમા આવેને આ બોધ
આખા હિમા પ્રખ્યાત છે

ચાટગાઠ : અગ્રી હરના (૭ આઈ પી ૩ વેનુ ખુબા અને
હટાગસી વચ્ચેનુ એક મોટુ રેશન) વી જરાય છે પણ રખો નો
છે આ રથળ પોર અરખમા આવેનુ છે

ચાયદીકુડ : ૭ આઈ પી ૩ વેની મુર્તિ હિલી નાજનપગ,
મહા નાક બીર ઝેગનવી ૨૦ માર્ગ દૂર છે આ રથળ પોર જમનમા
અને ખુબ પશ્ચિમે પડેચાય તેવુ છે

સહઅધારા (ખીછ) . મજશ્વર ના આવેની છે

હરપુરાણ : અહીં પર્વતો વચ્ચે નર્મદાની ધાગ એટની સા ડી
થઈ ગેરી છે કે હરણુ એક કાળમા આ પારની પેરી પાર પડેલી રોં
છે એટલે નામ પ યુ છે અહીંથી ગુજરાતની હલ નક થાય છે

મોખડી . આ ધાધને 'મુન્પાણના ધાધ' પણ છે ખરુ જોતા
એ 'મોહ-મગા' નામની નર્મદાને મળતી નદીના મગમ આગળ પેનાથી
તેને 'મોહીનો ધાધ' છે

મોખડી પગી નમદામા છે . માગરમગમ સુની મજતના નાના
નથી એલે પના જો મોખનીથી માડી નિમલધર સુધી સ્વર રચનાનીગે
વધ-આવે છે આ ધોવા હિમયુગ વખત અસ્તિત્વમા આવેના મનાય
છે, જેને લીધે ગુજરાતથી માળના તથા મધ્યપ્રદેશમા નર્મદાના પ્રનાહ
દ્વારા જવાનુ હી રાય મનુ નથી

‘નર્મદા’ નામ શા માટે ? તેનું સમાધાન એક આખ્યાયિકા (અધ્યાય ૪) દ્વારા કર્યું છે. પૂર્વે શિવ ઉમાની સાથે ઋક્ષરોક્ષ ઉપર તપ તપતા હતા. તપને વર્ધને શરીરમાંથી સ્વેદ ઉદ્ભવ્યો; અને તે ગિરિને જળમંથેણ કરવા લાગ્યો; તેમાંથી નદી બની. તેણે સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને સત્યયુગમાં શિવનું આરાધન કર્યું. સ્ત્રીરૂપ પૃથ્વીના, ડિવા પહાડમાંનો જ્વાલામુખી-બળતો લાવારસ-રસરૂપ થઈ પ્રવાહી બન્યો : તેને ‘તપ તપતાં ઉપજેલો સ્વેદ’ કહ્યો છે. ‘રુદ્ર’- (ઉગ્ર ભયંકર, રડાવનાર એવો) ઋક્ષ (લુખ્યા, વનસ્પતિ-વનરના) પર્વતપર તપ તપતા હોય અને તેમને તાપને લીધે સ્વેદ થતો હોય-અને આખા પર્વતને જળમંથેણ કરતો હોય-એ ઉપરથી જ્વાલામુખીની પ્રક્રિયાનું સ્પષ્ટ સૂચન મળે છે. કાળે કરીને જ્યારે એ જ્વાલામુખી ઠંડો પડ્યો; ત્યારે એ ગિરિમાંથી તે પ્રવાહી લાવા દરી જતાં, તેમાંથી ઝરણા ઉત્પન્ન થતાં, નદી બની. એ નદીએ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને સત્યયુગમાં રુદ્રનું આરાધન કર્યું, શિવે પ્રસન્ન થઈને વર માગવા કહ્યું. તેણે પોતાને ‘અક્ષયા’ અને ‘ગુપ્તયા’ બનાવવાનું માગ્યું. અર્થાત્ મહા પ્રસન્નમાં સૌ સ્થાવર જંગમનો નાશ થાય ત્યારે પણ પોતે અક્ષય રહે, અને ઉત્તરમાં જેવી ગંગા છે તેવી અહીં પોતે ‘દક્ષિણગંગા’ બનીને, મહાપાતક-નાશિની નિયતિ-એમ બે વસ્તુ માગી. તેથી નર્મદા ‘રુદ્રદેહ સમુદ્ભૂતા’ અને ‘અથોતિજા’ ગણાય છે. અક્ષયા અને અ-મૃતા પણ ગણાય છે.

આ જ્વાલામુખીના સંબંધથી કાળો થઈ ગયેલી પૃથ્વીને જળમળ-કાંપ ખેંચાતો ખેંચાતો જ્યારે ગુજરાતની સ્પાટ ભૂમિપર આવીને ફેલાયો અને જાગ્યો ત્યારે તેમાંથી ‘કાન્દમ’ની રસાળ ‘કૃષ્ણભૂમિ’ બની. નર્મદાનાં પંદર નાગમાંથી એક નામ ‘વાતુવાહિની’ પણ મળી આવે છે.

નર્મદાનું પુરાતત્વ

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં ગુજરાતની અત્યારની ભૂગોળ પણ આપણને કૃષ્ણ, વેદવ્યાસ, કૃષિલ, દક્ષિણી, અગસ્ત્ય, વિશ્વામિત્ર અને પરશુરામના સ્મરણ કરાવે તેમ છે 'નર્મદાની ખીણે' વિશિષ્ટ આયર્ સંસ્કૃતિ ખીણવી હતી એમ શ્રી. કરંદીકરની ઘોષણાએ સૌને વિચાર કરતા બનાવ્યા છે. આર્યોનાં પ્રાચીન અને પ્રાયમિક યાત્રા સમુદ્રમાર્ગે ગુજરાતને ઢિનારે રથપાયા હતાં.

મોહન-જો-ડેરો અને હરપ્પાના જૂનારની શોધે એક જળરજ્જત કોપડો પુરાતત્વવિદો સમક્ષ ઊભો કર્યો છે. એ દ્રવીડ સંસ્કૃતિ હતી? છેક એશિયાથી માડી સિંધુ નદીની ખીણ સુધી એ સંસ્કૃતિ પ્રસરેલી હતી. તો હિંદમાં પણ એજ પ્રકારની સંસ્કૃતિ કોઈ સમયે વ્યાપક હતી? એ સંસ્કૃતિની ત્રિપિ હજી પૂરી ઉઠેલી નથી. હરપ્પા સિવાય ખીણે આવી વિસ્તૃત શોધ થઈ નથી, જ્યાં અમરેલીના ગોહિવડાડ ડીબામાંથી મળેલી વસ્તુઓ તેમજ નવસારી-નિદાન નર્મદાતટ પાસેથી મળેલા અવશેષો ગુજરાતને મોહન-જો-ડેરોની સંસ્કૃતિ સાથે સાંકળી દે એવો સંભવ લાગે છે. લીંબડી રાજ્યમાં રાણપુરની ખલિમે લગભગ આઠ માર્ચલ દૂર સુકલાદગને કાંઠે રંગપુર આવેલું છે ત્યાંના જોદકામમાંથી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦૦ થી ૨૭૦૦ના સમયના, ચિત્રિત માટીના વાસણોના અવશેષો, પ્રાપ્ત થયા છે જે તેને સિંધુ સંસ્કૃતિ સાથે સાંકળી લે છે-એને સૌરાષ્ટ્રની પ્રાજેતિહાસિક સંસ્કૃતિ ઉપરની તળપદી અસર ખણી ચકાય. ઘોળકા આગળ લોચનમાંથી હરપ્પા-સંસ્કૃતિના અવશેષો ૧૯૫૫માં બહાર આવ્યા

છે. નદી, ગિર, નદરાજ, વિનપુત્ર—એ સરના અંગેનો માયવનાં એ ખરેખરી મંદરૂતિ માટે મુખેરિયન, દ્રવીડ કે 'આર્ય-પૂર્વ' મિલનટ મંદરૂતિ' જેવાં નામો વડે, મંતાધકા બધે રામે : બિલભિન પ્રજા વચ્ચે પાંચ અને તે પછી અમ-ય એ પ્રજાઓના મિલનની રચનાવિક ક્રિયા છે. એટલે સ્પર્કમાંથી એક નરીજ સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ એટલું નો ચોક્કસ.

વિનયી આર્યપ્રજાએ દ્રવીડ સંસ્કારો, દ્રવીડ જાવનાઓ અને દ્રવીડ દેવોનાં મુલોકરણ કમી, દ્રવીડોને પણ મોટે ભાગે આર્ય જનાવ્યા; અને આતુર્યપૂર્વની પ્રથા તથા વેદિક ધર્મ-ક્રિયાઓદ્વારા દિંને એકતા આપવા પ્રયત્ન કર્યો. દેવના મધ્ય વિભાગમાં અને પશ્ચિમ કિનારે આવેલા ગુજરાતમાં પણ એ જ ક્રમ ચાલી રહ્યો હતો; આર્યોનાં અનિપ્રાચીન થાણાં ગુજરાતમાં રથપાયાં હતાં; પરંતુ દનિયાતુ સમિપ્ત નેના અંગની વ્યાપાર તથા મુસાફરીની મગત, અન્ય પ્રજાઓ-દેશી તથા પરદેશી-સાથેના મિલનની સંગતા,—એ સૌએ ગુજરાતને પ્રાચીન કાળથી ઉદાર, વિજ્ઞાનગરિકગતિયાત્રુ, ધર્મગ્રન્થરહિત, સમાધાનપ્રિય અને ગણતરીપ્રેમી પહેલેથી જ જનાવ્યું હોય એ મંજવિત છે.

ગુજરાતને દનિયામાંને ઓસ, ગેમ, એસિરિયા, આફ્રિકા, અરબસ્તાન, હિંદ અને મકરાણ-અબુઝીસ્તાન, નકસ્થાન સાથે લાંબા કાળનો મંમધ હતો. એ દેશની પ્રજાઓના મિલન ગુજરાતને જગતેસિદ્ધ કરતાં હતાં એટલું જ નહિ: એ દેશો સાથેના રાજકીય મંમધો પણ વચ્ચે વચ્ચે જધાતા. આર્યોની માફક એ અર્ધ-આર્ય કે અનાર્ય પરદેશીઓ, આર્યવર્તમાં વસના આર્ય મની જતા, દ્રવીડોની માફક પરદેશીઓને આકર્ષી, તેમને આર્ય-સગદનમાં નૂંચી દેવાની કલા આર્યસંસ્કૃતિની વિનિષ્ટતા ગણાય છે. એ કલા ગુજરાતના ભૌગોલિક સ્થાનને અવગળી, ગુજરાતને વધારે પ્રમાણના ખીવની દોષ એવો પૂર્વ સંભવ છે.

સાથે સાથે પરદેશીઓના તથા દ્રવીડોના સસર્ગે ગુજરાતની આર્યતામાં

કર્મકાંડ-શૈલિય લાતી મૂક્યું એ બ્રહ્મા જેવું નથી પરિણામે ગુજરાત એ આર્યોનો મહત્ત્વનો પ્રદેશ હોવા છતાં, અને ઉત્તર-પૂર્વનાં આર્ય સંસ્કૃતિ-કેન્દ્રો સાથેનો ગુજરાતનો છવત સંબંધ ચાલુ હોવા છતાં, ગુજરાતને આચાર-જડતામાંથી કંઈક અશે મુક્તિ મળી. ધર્મના આધડીઓની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં ધર્મભ્રષ્ટતા દેખાવા લાગી. પરિણામે જેવી પણ ઉન્નિઓ મળી આવે છે જેમાં ગુજરાતને પર્વતના માટે નિષિદ્ધ, અને પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય, માનવામાં આવ્યું છે *

અસત્ત આર્યોના ધાત્રી-લગ્નિય વૃથ ગુજરાતમાં આવ્યે જતાં હતા. પ્રભાસ, વૃદ્ધનગર, આદોદ, કરનાગી, લિન્નમાસ વગેરે ગુજરાતનાં વિદ્યાસ્થાનો. નાંદીપ્રતાં હતા-જ્યાંથી દક્ષિણમાં તેમજ સાગરપારના દેશોમાં આ ગુજરાત-કાગ આર્યસંસ્કૃતિનો વિસ્તાર થઈ રહેતો હતો. આર્ય સંસ્કૃતિ ગુજરાતપર આવી તે વૈદિક આર્ય-પૂર્વજોએ આપેલી 'ગાયત્રી' સાથે જ. 'ગાયત્રી'ના ધ્વજાર વિશામિત્ર અને વિધ્યાચરને નમાવનાર અગત્યને અવસરની તે આની, એમ કહિયે તો ચાલે. પાવાગઢ વિશામિત્રી અને વિધ્યાચરમાં હજી એ આગમનના બાલકારા સમવાર્ધ રહ્યા છે. અને વૈદિકકાળના અંતમાં કે ધાત્રીકાળની ગરજાતમાં આર્યતાએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો એમ આજની વિદ્વાતા કહે છે તેને તેથી ટેકા મળે છે

રાજપીપળા ગભ્યદ્વારા રાજ્યના તથા એની આસપાસના પ્રદેશોના પુરાતત્વ-સંશોધનનું કાર્ય શ્રી. અમૃત પડ્યાએ હાથ ધર્યું હતું. એમની શોધખોળના કાર્યપ્રદેશ ને નર્મદા-ખીણ, માતપુડા પર્વતમાળા, નર્મદા અને તાપી તત્ત્વેના મેદાનો તથા તાપી ખીણના ગુજરાતની મીમામા આવેલા ભાગો, હમણાં જ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું તાપી-કાંડાનું 'પ્રકાશ'નું સ્થળ અથવા પ્રાચીન કાળનો ઉત્તર લાટનો પ્રદેશ-એ હતા આ એક જ કાર્યથી

• ડુબો વૌધાયન પૃથ્વીરમાપાસન (૧, ૧૨-૬) :

સૌરાષ્ટ્રં સિન્ધુમૈવૈરમવન્તી દક્ષિણપથમ્ ।

પૃતાનિ પ્રદ્વાળો ગત્વા ડુન. સસ્કારમર્હતિ ॥

હિંદના પુરાતત્ત્વાન્વેષણમાં બે મહત્વપૂર્ણ નવાં ક્ષેત્ર ઊઘડ્યાં છે : પહેલું નર્મદા-ખીણનું અને ખીણું દક્ષિણ-ગુજરાતનું : પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માડી છેક છેલ્લા સૈકા સુધીના અવરોધોની સોધનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

આર્યોની પ્રથમ વસાહતો એટલે સિન્ધુથી દક્ષિણે સરસ્વતીના તટપ્રદેશ સુધીનો ભાગ : ઋગ્વેદમાં સાત નદીઓનો ઉલ્લેખ ઘણીવાર આવે છે : એ નામોની યાદી સિન્ધુથી શરૂ કરી દક્ષિણે સરસ્વતી નદી સુધી આવી અટકે છે. પણ તેમાં ગંગાનું નામ પાડાળનાં 'મંડો'માં આવે છે ઋગ્વેદમાં જે 'સાત મહાનદીઓ'નાં નામ આપરામાં આપ્યાં છે તે સાતે નદી સમુદ્રને ભળતી હતી. આ આતમાંથી સરસ્વતીના પ્રવાહ પૂરતો વિચાર ગુજરાત માટે ઉપયોગી છે.

વૈદિક કાળ પંજી હુમ થયેલી સરસ્વતી નદીનો પ્રવાહ ક્યા પ્રદેશમાં થઈને સમુદ્રમાં ભળવા હોતો હતો એ આજે બારે ચર્ચાનું વિષય છે. પ્રાચીન ભાગતના નકશામાં સરસ્વતીના પ્રવાહને હિમાચલમાંથી નીકળતો અને મરુસ્થળોના પ્રદેશમાં પ્રવેશતો બતાવવામાં આવે છે. એટલે કે વેદકાલીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ હિમાચલમાંથી નીકળી, હાલની મારવાડની ભૂમિમાં થઈ, આણના પહાડો આગળ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરી, ગુજરાત અને કાશિયાવાડના પ્રદેશને જુદા પાડી, ખજાનના અખાત આગળ સમુદ્રમાં ભળતો હતો, અને તે પછી યજ્ઞા મુખે ભળતો હતો. તે નદી એટલી તો જોડી હતી કે પંજાબના પ્રદેશ સુધી તેમાં વહાણો ચાલતા. એના ક્ષત્રદ્રૂપ પ્રદેશમાં આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે વિશાળ અને ભવ્ય નગરો ખડા થયાં હતા; અને તેના તટ-કુર્મો પ્રમણ જાતિઓના કબજામાં હતા.

જેટલો પ્રાચીન સરસ્વતીનો કિનારો છે તેટલો પ્રાચીન અને ભવ્ય ઇતિહાસવાળો, નર્મદાનો કિનારો પણ છે; પરંતુ તે વખતના આર્યોને, સન્નિવતીના કામ પર નેવી પ્રમણ જાતિઓનો સામનો કરીને આગળ વધવાનું હતું : એટલે નર્મદાના તટ સુધી પ્રસરતાં ઘણા કાળ રીત્યો;

અને ત્યાર પહેલાં તેમને પૂર્વ તરફ અંતરવેદ્ય અને નૈમિષારણ્યના પ્રદેશો સાથે કરના પડ્યા, પછીજ દક્ષિણપથે તે વળી શક્યા એટલે નર્મદાનો ઉત્તરે મ વેદમા મળતો નથી તેમ જના સ્વર્ણવેદમા લુગ્નુ નામ આવે છે વળી 'ત્રિપુરાણુ'મા નર્મદાને 'નાગોત્તી મહેન' કહેવામા આવી છે (અ. ૪, અ. ૬) તેમ તેની નદી તરીકે સ્તુતિ પણ કરવામા આવી છે. 'ત્રિપુરાણુ'મા નર્મદા પાસેના પ્રદેશનું નામ 'ભાનુકંઠ' (અ. ૪૬, ૧૩૧) આપવામા આવ્યું છે તેથી 'પાતાળનો પ્રદેશ' એવો નર્મદાના દક્ષિણ કાંઠેથી રાત થતો અને તાપી તથા પૂણી નદીઓની ખીણોથી ઘેરાયેલો ભાગ દક્ષિણ-ગુજરાતના જગતોમા રહેતી બીજાતિઓમા નર્મદાના દક્ષિણ કાંઠાના પ્રદેશને મળે 'દેવાપાર' વાદ્ય હજી પણ વપરાય છે

પુરાતન કાળમા ત્રિગાળ નદીઓના કિનારાઓ અને તેની આજુ-બાજુના પ્રદેશમા વસાહતો સ્થપાઈ હતી, અને આજે પણ તેની ગીચડો એકાલ્હીઓ મળી આવે છે સાદમિત્ર ગુજરાતે ઇતિહાસના ઘણા કાળ પછે પદિમના પ્રદેશોમાથી આવી, આ ભૂમિને અપનાવી, અને પોતાના જાતીય નામ સાથે આ ભૂમિનું નામ 'વેડનું ત્યાર પહેલાં, ગુજરાત સૌગંધનો પ્રદેશ જૂના જૂના નામોથી ઓળખાતો હતો. આનર્ત, મારાપટ્ટ, અન્ન, અન્ન, અપરાન્ત અને નાન્-એટના પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશના નામ હતા તેમાથી મહી અને નર્મદા નદીઓના વચ્ચેના પ્રદેશને 'અન્ન' દેશ કહેવામા આવતો, અને નર્મદાના દક્ષિણ તરફી માગીને કાકલુ મુખીનો પ્રદેશ 'અપરાન્ત' કહેવાતો 'નાટ' એ અપરાન્તનો જ એક ભાગ હતો નર્મદા અને તાપી આસપાસનો પ્રદેશ 'નાટ' ગણાતો, પણ વાટના આગુતોની રાજસત્તા વધતા, પાસળથી મહી નદી મુખીનો પ્રદેશ પણ 'નાટ'મા ગણાતા ગયો.

અન્નપ્રદેશ, લાગુન્ન, પ્રભાસ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત વગેરે નામો પણ પ્રાચીન છે, જતા બૌદ્ધો વગેરેના પ્રાચીન સાહિત્યમા સુજ્ઞાતના કિનારાના

યોગ ઉત્તરેષ નિરામ ગુજરાત પ્રાતનુ નામનિનાન જડતુ નથી આ નામ પશ્ચિમ દિલ્લા કિનારાને લગતા છે એ નાનું, પ-તુ તેટલા ઉપરથી અદનો ભાગ વેગન દનો કે અ-પયો દનો એમ માની રકાષ નદિ એપુ ખડું કે ઘાઘ દેરી યોગથી લ્યાગે સિંધુથી મગધ મુધીનો પ્રદેશ, આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના અને સંસ્કૃતિના દ્વન્દ્વ યર્ષ પડયો અને વેનાળ પડી પણ નાનું હતો, ત્યારે તેને પાણીને આપણો પશ્ચિમ દિલ્લો પ્રદેશ અને કિનારા તે વખતે તેમણે પ્રતિદ્ધ થયો હતો.

પરંતુ વેપાર જેવા, તે વખતે દનકા ગણાતા, અમુરાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે એ મનાતા હોવાને લીધે, તેની પરિવ્રતા કમી ગણાતી હતી આપણા હિંદુ સામ્રાજ્યના અને સ્મૃતિકારોના, ધૌધાયન ગૃહસ્થના આશ્રુ પ્રાત તન્કે જનાને પણ પ્રાચલિત આપી, 'કુરી મનાર' આપણા પ્રમાણે છે, કાન્સ કે વ્યાપાર કનાગી અનેક પન્દેશી પ્રત્યક્ષોના મન મપડને લીધે, ન્યાનિક પોકોના આચારવિચારના નિધિના પ્રવેશી ભાષ એ સ્વાભાવિક હતુ પન્દેલીઓનો સ્પર્ક મુખ્ય વે પશ્ચિમ કિનારાના બદ્દે માથે જ હોવાને નીચે, તેમણે કેન કિનારાનો જ ઉત્તરેષ તેમની નોનામા કરનો મળી આવે કે તેમને તો માત્ર જે બારમાથી માનની આપને થતી ભાષ તેનું જ સ્મન્સુ રહે કે આપણા જમાનામા પણ કાનિકન ગદ્યથી નિઠાસ થતા કાપડનું નામ 'કનિકા' એવી જ રીતે પ્રતિદ્ધ થતુ છે મોનિયમના ટાપુપરથી દિલ્લા આવતા થતી ખાડને નો 'મોન્સ' નામથી પણ જોળાવે છે.

જેમ જેમ કિનારા યજ્ઞોમા દેલીઓ અને પન્દેલીઓ વધતા ગયા તેમ તેમ 'તીર્થમાલક'ઓ અને 'બ્રાહ્મણ'ઓ જોણ થતા ગયા, દિલ્લ સંસ્કૃતિ ધાર્મિક બામતોમા સુચિત થતી ગઈ, અને તેના દ્વન્દ્વ ઉત્તરમા જતા ગયા. મગ્ધની નદી-જે મોટામા મોટા સ્તિઓનું પ્રાચીન ને'ણ હતી તે, આખી ચે ન દ થઈ ગઈ એના પ્રવાહનો નીચેનો ભાગ જે

ગુજરાતમાં 'અર્ધને સમુદ્રમાં પડતો હતો, તેની ઉપરનાં સર્વે પવિત્ર સ્થળો ત્રિજિજ્ઞ થઈ, લુપ્ત થયા. ગુજરાતનો કિનારો ધાર્મિક આર્યો માટે પાપકવ મનાયા જાયો.

આર્યોના નિજય પહેલા અર્ધને વેદની સંસ્કૃતિ-જેને છેડ અંસિરિયા નુધી સંબધ હતો-તે ન સ્કૃતિના કેન્દ્ર મિત્ર અને સંસ્કૃતિના નીચના તટપ્રદેશ તથા મુખપ્રદેશ કપે હતા મિત્ર હાસ છે ત્યાં નહિ, પણ કચ્છના નળની જગ્યાએ મળતી, અને સંસ્કૃતિ તેની પૂર્વે અર્ધ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ સમુદ્રને મળતી આ કેન્દ્ર-આપણા ગુજરાત પ્રાકૃત ગમે તેનામ હોય-તે પણ તેની જે હાથમા હા ગણાય છે-તેમા તુ એમ વિદ્વાનો માને છે.

આમ આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે, જ્યારે પાન-નદ પ્રદેશમા વૈદિક હોમાગ્નિઓ નહોતા પ્રગટયા, જ્યારે 'હિન્દુધર્મથી ઉત્પન્ન' ના નુમનુર જાતના ગુજનો નહોતાર્તના પુન્યક્ષેત્રમા નહોતા થયા, અને નૈમિષારણ્યના તથોપનમા તરન-ચિતનના અનુદાનો નહોતા મળતા-તેના વળા ઢાળ પહેલા, ગુજરાતી ભૂમિપર ગતા અને ભ્રમધ્ય સાગરને કાંઠેથી, પોત-પોતાની સંસ્કૃતિના સરકાર વર્ધ, આગર ખેડતી સાક્ષિ અને પગાંતી નતિઓએ આની પોતાના નિલામા કર્યા, પોતાની સંસ્કૃતિના ધ્વજ ફેલાયા, ભૂમિને સમૃદ્ધ કરી, સમૃદ્ધ થયા, અને મહાકાવના ધક્કાઓનો આમનો ઢરતા ઢરતા, આખરે પગાંતિ થઈ, આર્થજાતિગે સાથે વેળારાઈ ગયા.

અને જાતિઓના ભ્રમણો થયાં : એ બધામા સિંઘ અને સરસ્વતીના કિનારા અને મુખ-પ્રદેશોએ-એટલે કે વર્તમાન ગુજરાત અને કાશીના કિનારાઓએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

‘ગૌરમોગી-હેલના લકુવીના કાયાવરોહણમા થશે’-એમ રત્નદુર્ગાણના કૌમારિકાખંડ, અધ્યાય ૪૦ માં કહ્યું છે. કાયાવરોહણ નર્મદાથી બહુ દૂર નથી. ત્યાં સિંગપૂજના ખાસ પ્રચારને લીધે ‘નર્મદાના કંઠર એટલા સંકર’ ગણાય છે. જ રત્નદુર્ગાણમા નર્મદાના કંઠર સંકરતુલ્ય છે એમ કહ્યું છે, અને બધા વિગેરે, નર્મદામાથી મળી આવતા ‘ખાણસિંગ’ ઉત્તમ ગણાય છે.

નર્મદાના આદિવાસીઓ

પુરાણો પ્રમાણે, નર્મદાની ખીણમાં વસતી પ્રજાના સંપર્કો દરિયા-પારના દેશોની સાથે ઘણા હતા : મહાપ્રલયકાળની પહેલાં, તેમ જ પછીથી પણ પુરાણોમાં આવતા 'પાતાલ' અથવા વરુણના સ્થાનને 'સુમેરિયન પ્રજાતા દેશ' તરીકે ઓળખાવી શકાય એમ લાગે છે. †

કેપ્ટન એફ ડેન્જરફિલ્ડે મધ્ય હિંદના ઇતિહાસને અંગે 'માત્રવાના ભૂસ્તર' સંબંધી અહેવાલમાં જણાવ્યું છે કે મહેશ્વર જેવી જગાઓની નજીકમાં પ્રાચીન કાળનાં માટીના વાસણ તથા ઇંટો, ત્રીસથી ચાળીસ ફુટની ઊંડાઈએથી મળી આવ્યા હતાં : જેના આધારે એમણે એવું અનુમાન દોડ્યું છે કે આ ખીણમાં વસતો માનવજાતિ સુવ્યવસ્થિત અને સંસ્કૃત દશામાં હોવો જોઈએ. મધ્ય પ્રાચીનમાંથી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની એમિલોનિયન મુદ્રા (મીલ) મળી આવી છે, જે દાક્ષિણપૂર્વ ભુગોળમાં છે. આવી મુદ્રા તાપી તથા નર્મદા ઉપરના જલમાર્ગો દ્વારા મધ્ય હિંદમાં આવી હોવાનો સંભવ છે. આ મુદ્રાથી પણ ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. પ્રાચીન કાળમાં હિંદ સાથેના પરદેશીય સંબંધો, નર્મદાના મુખ આવજળથી દર્શ થતા જળમાર્ગો દ્વારા વિતરતા હતા, એમ માનવામાં બાધ નથી.

પૃથુ વૈત્તે નર્મદા અથવા રેવાને તીરે 'લાપુર' નામનું નગર વસાવ્યું હતું; અને આખી નર્મદાની ખીણ ઉપર આ નગરના રહીને પૃથુ શાસન

† જુઓ, ડૉ. વિષ્ણુ કરદોરનો લેખ : 'નર્મદાખીણની સંસ્કૃતિ' ('Narmada Valley Civilization') ૧૯૩૩ માં વહેંચાતા અંગ્રેજી સ્મૃતિ પ્રાચ્યવિદ્યા-પરિષદનો અહેવાલ (પૃ. ૨૬૩-૨૭૮)

ચલાવતો હતો. આ પૃથુએ જ, પુરાણોમાં નોંધ્યા પ્રમાણે, પૃથ્વીને પરદેશી વાર દોડી હતી : અર્થાત્ પૃથ્વીના ખાડા-ખેવાને સરખા કરી, હળની આણી વડે પૃથ્વીને સપાટ બનાવી, તેને ખેતીને લાયક બનાવી હતી. કૃષિ સાથે જોડાયેલું વાણિજ્ય પણ એણે જ નર્મદાના જળમાર્ગ દ્વારા વિકસાવ્યું હતું. એ રીતે માંડાં નગરો નિર્માણ કરવામાં પણ આ પૃથુના શાસનનો નાનો સૂનો હિસ્સો નહોતો.

આ પૃથુના નામની સાથે સુમેર પ્રજાના ઓએનિસ (Oannes : જે વૈન્ય-વેનનો પુત્ર-તેની સાથે ઉચ્ચારસામ્ય ધરાવે છે) નામના દેવનો ઇતિહાસ પણ મળતો આવે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ ઓએનિસે સુમેરિયનોને પૃથ્વીમાં રોપવાનાં બીજ ઓળખતાં તથા ફળ ફૂલને વીણીને સાચવી રાખવાનું શીખવ્યું હતું : પુરાણકથા પ્રમાણે વૈન્ય પૃથુના વંશજને ‘પ્રજાપતિ’ બનવાને માટે એટલે કે નવાં નવાં સંસ્થાનો પરદેશમાં વસાવવા માટે, પશ્ચિમ તરફ જઈ, બહાર નિકળી પડ્યા હતા. ‘પ્રજાપતિ’નો અર્થ ‘વસાવતો કરનાર અગ્રણી’-એવો કરવા માટે એ વંશના પ્રતિદાસમાંથી પણ પુષ્ટિ મળી રહે છે. પ્રાચીનબર્હોપૂરાના પશ્ચિમમાં ગયો; અને એક સામુદ્રી અથવા સમુદ્રગામિની કન્યા સાથે પરપયો. આ રીતે એ ‘પ્રજાપતિ’ અથવા તેા સંસ્થાનિકોનો સંધપતિ બન્યો હતો. એનો પુત્ર પ્રવેતસ પશ્ચિમમાં તપશ્ચા કરવા માટે ચાલ્યો ગયો એમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી આપણને હિંદુસ્થાનની બહાર જઈ વસાવતો સ્થાપનાર વૈન્ય પૃથુના વંશજોનો ભગેસાપાત્ર ઇતિહાસ મળી રહે છે.

સુમેરિયન ઇતિહાસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ઓએનિસ દેવ ‘ઈરિથ્રિયન સમુદ્ર’ (Erythrean Sea) - જે હિંદના પશ્ચિમ સમુદ્ર માટેનો શબ્દ છે - માંથી સુમેરમાં આવ્યા હતા. નર્મદાની ખીણમાં વસતી સરકારી પ્રજા, પશ્ચિમ કાંઠાની નજીકમાં વસનારી પ્રજા હતી. તેથી તે પ્રજામાંથી જ સુમેર તરફ સંસ્થાનો જમાવવા જનાર લોકો હશે એવું અનુમાન-સહેજે નિકળી શકશે.

પ્રજ્વલકાળના જલ્લેજો પુરાણોમાં કરેલા છે. તે પ્રમાણે પૃથુવૈવ્યનું વસાવેલું નગર નર્મદા-તટપર હતું. દૈત્યોનાં 'ત્રિપુર' એટલે ત્રણ નગર પણ નર્મદાને કાંઠે હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ ત્રિપુરનો નાશ શંકરે કર્યો હતો. આજનું 'ત્રિપુરી' તેની યાદ આવે છે.

ઋગ્વેદમાં સરસ્વતી નદીનો બહુ મોટો મહિમા છે. એના બન્ને તટ આર્યસંસ્કૃતિનાં કેન્દ્ર હતાં. આગેાં માટે એ બહુ પવિત્ર નદી હતી; કારણ કે એના જ નટ ઉપર આર્યસંસ્કૃતિનો ઉચ્ચ વિકાસ થયો હતો. એના પ્રવાહથી જ આર્યાવર્ત 'પ્રાચ્ય' તથા 'ઉદ્ય' એમ બે ભાગો વચ્ચે વહેંચાયેલો હતો. એ સરસ્વતી આજે નથી, તે ક્યાં હતી અને ક્યાંથી ક્યાં સુધી વહેતી હતી તે વિશે કોઈને ચાલ્હી માહિતી નથી.

'અમરકાંથ'માં સરસ્વતીને 'પદ્મિમાબ્ધિ-ગામિની' ક્રમી છે; તેથી જણાય છે કે તે પદ્મિમા સમુદ્ર એટલે આધુનિક અરબી સમુદ્રમાં મળતી હતી. મહાભારતના 'શલ્યપર્વ'માં કૃપ્યુના મોટા ભાઈ બલદેવની સરસ્વતીની 'પ્રતિસ્તોતથાના' નદીના વહેલુની સામે મૂળ તરફ કરેલી યાત્રા-ની વીગત આપી છે. એઓ પોતાની યાત્રા ચૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ પાસે સિંધુ-સરસ્વતી-સંગમથી શરૂ કરીને કચ્છ, સિંધુપ્રદેશ, ઉત્તર-પશ્ચિમ રાજપૂતાના, અને દક્ષિણ પંજાબના પ્રદેશોમાં ચર્ચ કરુણેન પહોંચ્યા હતા. ત્યાંથી તેઓ દ્વિમાલ્યમાં સરસ્વતીના ઉદ્દગમ મધી ગયા હતા.

અનુમાન નિકળે છે કે પ્રત્યની ઘટના પૂર્વે આર્યોનું એક મોટું ટોળું પોતાની એ સરસ્વતીસંસ્કૃતિને કાર્ધ, વસત્વાટ માટે મેમોપોટેમિયા ગયું હતું. સરસ્વતીના તટથી માંડી સિંધ, બલુચીસ્તાન, સીસ્તાન, ધરાન અને મેસોપોટેમિયા સુધી એ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો મળ્યાં છે. તાંબાનાં હથિયાર, માટીનાં વાસણોનો ઘાટ, રંઝ, તેના ઉપરની ચિત્રિત આકૃતિઓ વગેરે બધી વસ્તુઓ પરસ્પર ખૂબ મળતી આવે છે. ‘મુસા’ નામના પ્રાચીન નગરના ખાદકામમાંથી તળિયેથી એ ગ્રંથું મળ્યું હતું. કાળાંતરે યુકેટીસ નદીમાં મોટાં અને પ્રકયકારી પૂર આવવાથી, ત્યાં આવીને વસેલા લોકો એ દેશ છોડી પાછા પોતાની માતૃભૂમિ હિંદમાં આવી ગયા. એ લોકો હિંદ પાછા આવ્યા તે વેળાએ અહીં ‘બ્રાહ્મણ્યધો’ રચાના હતા. પ્રકયની ઘટના હિંદની ઘટના જ નહોતી. તેથી આ ઘટનાની વીગતને ‘શતપથ બ્રાહ્મણ’માં સ્થાન આપવામાં આવ્યું. તે વેળાએ આર્યવર્તનો રાજ્ય વૈવસ્વત મનુ હતો.

નર્મદાકાંડામાંથી ત્યાં પ્રથમ પહેલાંની કાર્ધ સંસ્કૃતિ હતી એવાં પ્રમાણોદય પ્રાચીન વસ્તુઓ હજી સુધી મળી નથી. નર્મદાના તટ ઉપર મહેશ્વર નામના સ્થાનમાં સપાટીથી ૩૦-૪૦ ફૂટની ઊંડાઈમાં પ્રાચીન કાળની પાછી ધટો તથા માટીનાં વાસણુ મળી આવ્યાં છે. છતાં તેને પ્રસયપૂર્વેના કહી શકાય તેમ નથી. પરિણામે, સરસ્વતીસંસ્કૃતિ અને તેની પુત્રી જેવી મિંધુસંસ્કૃતિના અવગેગે નર્મદા તટમાંથી મળી આવે છે તે બતાવે છે કે નર્મદાસંસ્કૃતિ તેનાથી આધુનિક છે.

સિન્ધુ નદીની ખીણના પ્રદેશમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવગેગે હાથ લાગ્યા પછી, આર્યો પંડતનની ભૂમિમાં આવીને વસ્યા તે કાળે, હાલ જે પ્રદેશને આપણે ‘ગુજરાત’ને નામે ઓળખીએ છીએ એ ભૂમિમાં, કાર્ધ સંસ્કૃતિ હતી કે કેમ એ બજાવાની ખાસ રૂતિ થાય છે.

આર્યપ્રજના સયળાં જ નૂથો, એક જ સમયે આવીને પંડતનની

ભૂમિપર વસાહતો સ્થાપી રિયર થઈ ગયા એમ નથી. એ કમ પ્રજા જમાનાઓ સુધી આવ્યો, અને તેની સાથે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રસરણનું કાર્ય પણ ચાલુ આવ્યો. આવીને સપ્તસિન્ધુના પ્રદેશમાં પોતાની વસાહતો સ્થાપી તેના ઘણા કાળ પહેલાં, જુદે જુદે માર્ગોથી લિજ્જત લિજ્જત જાતિઓએ આવી, પોતાની બળવાન વસાહતો ગુજરાતમાં સ્થાપી હતી; અને ગુજરાતમાંથી વિપુલ નદીઓ મારફતે ઉત્તર હિંદ અને પંજાબના પ્રદેશ સુધી પોતાની પ્રતિભા અને જોમ ફેલાવ્યાં હતા.

પહાડી ઘાટીઓ ઝોળગીને નવીન વસાહતો સ્થાપવા આવેલા આર્યોને આ જાતિઓનો સામનો કરવો પડ્યો; અને તેમને મહાત કરવા માટે ઘણા લાખા કાળ સુધી ભીષણ સંગ્રામો ખેલવા પડ્યા. આર્યો આખરે વિજયી થયા, જૂની જાતિઓ પરાસ્ત થઈ, સંસ્કૃતિના નિનિમ્ય થયા, નવીન વસાહતીઓ તથા ઈતર જાતિઓ વચ્ચેની બેદ-રેખાઓ ભૂસાઈ ગઈ: અને આમ સંગ્રામોએ મળી, ‘એક ભારતીય પ્રજા’ ખડી કરી.

‘મોહન જો ડેરા’ માંથી નિકળેલી અદ્ભુત સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર, નર્મદા કિનારાથી સિન્ધુ-મુખની પશ્ચિમ સુધી હતું એમ પુરાતત્ત્વવિદો માને છે અને તેના પુગવાઈપ માટીના અવશેષો પ્રાપ્ત પણ થયા છે એટલે પ્રાચીન કાળમાં આ કિનારો મધરેલો હતો, અને શૂંપારક, ભરુદગ્ધ આદિને લીધે, વર્તમાન ગુજરાતનો કિનારો વસવાટવાળો હતો એટલું નક્કી થાય છે.

આર્યોના જીવનનો પ્રાતઃકાળ હતો આર્યોની મુખ્ય જાતિઓ પંજાબમાં વગી હતી. કેટલીક જાતિઓ આગળ વધી, ગંગા અને યમુનાને તીરે તેમજે રાજ્ય ગ્રાપ્યા હતા, બીજીઓ મથુરાનો પ્રદેશ છોડી, છેક નર્મદાના તીર પર આવી વગી હતી. ધીમે ધીમે આ દેશના અમલ વતનીઓ - નાગલોકો, દસ્યુઓ, દૈત્યો-પાગલ દહના હતા. આમ છેક વારાણસીના તટથી તે નર્મદાના તટ સુધી પ્રસરી રહેલી બીજી આર્ય જાતિઓ વિગ્રહો કરતી, રાજ્ય સ્થાપતી, આગળ વધતી હતી, જતા પ્રેરણા માટે, ઉત્તેજન

માટે તેમજ ડેરની શાંતિ માટે તેઓ અમલ આપાંત તન્દુર રળતી હતી

નર્મદાના સગમ આગળ પરશુરામ ક્ષેત્રે જુઓતુ રથળ પૌંગણિક પંપરા પ્રમાણે નર્મદાના મુખ આગળ, એમના નામથી પ્રતિદ્ધ એના જુડ્ઝમા હતુ એમના મુખ્ય પુટા ચ્યન લુગુને આનર્તના સર્પાંતો માયે નહેનાઈનો સમઘ હતો 'કથાસંગિત્યાગર'મા ઉ'નેખ છે કે વાસુકિનું મોટું તીર્થ તાટ દેરાના છે, અને ત્યાં વણા લોકો ભેગા થાય છે

આર્યોનું મૂળ કૌકેઅસ પર્વત પામે હોય, રકેનડિનેવિયામા હોય, પામિરમા હોય, કે ઉત્તરધ્રુવ તરફ હોય, જા તેમનું હિન્દુ-આગમન નાના દાળ મુધી આન્યુ હોય અને તેમનો વિસ્તાર એથી પણ વધારે નાના દાળ પર વેરાયો હોય એ સમજાત છે એક ધસારે આર્યો હિંદમા આત્રા દેખાતા નથી વળી આર્યોના ટોળાઓમા અદર અદર પણ સ્પર્ધા અને વિખવાદ નહિ થયા હોય એમ કહી રહાય નહિ તેમણે એવે પ્રસંગે ધ્યાનિક પ્રજાની સહાય લીધી હોય એજ પ્રમાણિક છે એ સહાયમાથી નગ્નસબ્ધો બધાય એ સચ છે એ સજ રામાથી નહીં પ્રજા જન્મે અને આર્પતાની વિશુદ્ધિ-અપુદ્ધિના પથુ વાગ રચાય એ સદજ છે ગોત્રનામેના જળવાઈ રહેના પ્રજાપતિઓમા, મુનસ અને દિવોદાસ, નચિજતા તથા ઉનાક કે સુયમમ જેવા વેદોપનિષદમા જળવાઈ ન'લા અગ્રણીઓ અને યોદ્ધાઓમા, નદ્રનરા અને સૂર્યવંશમા વૌટળાયેના પાદસિકોમા, 'પણિ' સરખા કિનિશિયન સ્ફૂટિના આઘ આર્થપૂર્ણનેમા, દામીપુત્ર સત્પકામ જમાન-જેનો પિના કોણ તે સદિગ્ધ હતુ-તેને મગના પ્રાઘ્નલુત્વમા એ મવામાથી આર્યોના અવર-જનર, સ્થિગતા તથા વિરતારનો ઝામો ઇતિહાસ જડી આવે એમ છે

ગુહાવારેં ઝીકારેનુ અસુગેનુ યુરુપદ, કચ-દેવ્યાની અને શર્મિ ટા વયાતીની પ્રેમગાથા, સિન અને સિનડીનો પ્રસન, રામ સુગ્રીવ અને

જુમાનની મૈત્રી, અર્જુન-ઉત્તરીના વન, તે આગળે જીતેલા નીમનો પ્રેમ-એ સર્વ કથાનકોમાં આર્ય-અનાર્ય સંગનના લાજુ ૧૩ ૧૮ સ્વ વાર્ધ રોના લાગે છે આર્ય-અર્જુનને વ્યવસ્થિત કરનાર મ પિં દેવાયન ન્યાનનો જન્મ પણ આ મન-રથનો જ સ્વરૂ છે પાકન-ગૌરના યુદ્ધ, કૃષ્ણ-જરાસંધના વૈર, ઉદ્ધવ મેના લત્રીયીર સહજાજનના દોરે એકીસ વાર નક્ષત્રીય પૃથ્વી કરનાર પગુગમના પગક્રમ-એ સર્વના આપણે આર્યોના પરસ્પર વિરોધોનો પણ આડો ખ્યાન મેળવી રાકિયે ઊંચે સાથે સાથે કૃષ્ણ અને કામ્યનની કથામાં આર્યોના હિં મહાના સબંધની સાક્ષ્ય પણ જોડી શકાય તેમ છે

ગુજરાતે આર્ય-દ્રવીડ સંગનમાં ભાગ નથી લેતો. એમ બી ૧ ૧૨ે નહિ. આર્યોનો દક્ષિણ માર્ગ ક્ષેપનાર વિંધ્યાવનને અગત્યે નીચા નમા યો. અશ્વત્થામા ગોતાના મસ્તનો મપિ ગુમાના પડી વિંધ્યાવનના બીનોમાં ફરે છે એવી દત્તકથા હજી નર્મદ-કાંઠે ખૂબ પ્રચલિત છે. કૃષ્ણ અને જનશુનવીનો સબંધ આર્ય-અનાર્ય-સંગવનો જ મૂલ્ય છે કાર્તિકેય અને તારકામુગના યુદ્ધ પણ આર્ય અને મનાર્યોના ઝડકનો નિર્દેશ કરે છે મહિપાતુર, ચક્ર-મુક મધુ દેવલ રોરેની સાથે સદ્દન યુદ્ધ કરનાર વિંધ્યાસિની કે હિમાચનનાસિની દેવીના પગક્રમોમાં આવા સંધર્મના જ ઇતારા મળી આવે છે આખી સમગ્રમથનની આખ્યાયિકા દેવામુર-સત્રામના જનગ્રાહની જ સાતી પૂર છે તુલા કથાઓમાં પૂરાયેલા આ પ્રજા-વર્ણન અત પ્રત-સમન્વયના દ દાતો નદીકાંઠાની મિત્ર-જનભોજના-સંસ્કૃતિનો થાડ ખ્યાન આપે છે

ગુજરાતમાં કેટલેક રચન 'પ્રસ્તર યુગ' માં પવતી હોયતો સભર છે સાવરમતીની ખીણમાંથી પ્રસ્તર યુગના માનવની સખ્યામધ નિલાનીઓ રોધનામાં આવી છે તે ઉપરાંત અજીગદિના નાના દવિવારા ઉપરાંત, લાપલુજમાંથી સાત અશ્વીશૂત હાડપિંજરો અને હાડકાના

હથિયારો પણ મળ્યાં છે. આવા અસ્ખીભૂત માનવ અવશેષોના નમૂના હિંદમાં ખીજે ક્યાંયથી મળેલા નથી. આ અવશેષો એવી કોઈ પ્રજાના લાગે છે કે જે નાનાં તળાવો પાસેના ટીંબા ઉપર રહેતી, મુખ્યત્વે પ્રાણીના સિકાર ઉપર નિર્વાહ કરતી અને નાના પથ્થરનાં અને હાડકાનાં હથિયારો વાપરતી; એ પ્રજાને માટીનાં વાસણો બનાવવાનું યાન ન હતું.

આ પ્રાચીનતર પ્રસ્તર યુગ પછી, 'નવપ્રસ્તર યુગ'નાં માટીનાં વાસણો બનાવી જાણતાં માનવીઓ પણ ગુજરાતના એ જ પ્રદેશમાં વસતાં હતાં એમ જણાયું છે. આ આદિ માનવીઓનું લોહી ગુજરાતની હાલની વરતીમાં કયાક મિશ્રિત કે કયાય અમિશ્રિત સ્વરૂપમાં હશે; અને કદાચ હાલના કુભારોની કળામાં કાંઈક વારસો તે યુગમાંથી ઉતરી આવ્યો હશે; પછી સિન્ધુ-સંસ્કૃતિ કચ્છ કાઠિયાવાડ સુધી પ્રસરી હોય એ બનવા જોગ છે. રંગપુરમાંથી તથા લોથલમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા મિશ્રિત માટીકામના અવશેષો તેની નિશાનીરૂપ છે.

આર્યોનાં એ ટોળામાંથી એક સાત સિન્ધુના પ્રદેશમાં સ્થાયી રહ્યું હોય અને બીજું-જેમા હેહ્યો, ચાપાતો, લુગુઓ વગેરે હતા-તેઓ એટલા જૂના કાળમાં ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં વસ્યા હોય એવો શ્રી. મુનશીનો મત છે. આ મતને મુખ્ય આધાર પુરાણોનો છે.

ગુજરાતમાં ખીજાં આર્ય ટોળાએ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાં અનાર્યો, દસ્યુઓ અને નાગો રહેતા હતા; અને તેઓ સાથે બહારથી આવનાર આર્યોએ લગ્ન-અવહાર જોડ્યો હોય તેથી, વૈદિક અર્યોના તિરસ્કારને પાત્ર થવાને લીધે, તેમનો ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યમાં મળતો નથી તે સ્વાભાવિક છે. રામોતિના પુત્ર આનર્તનો પુત્ર રેવન, પોતાના પિતાના નામથી ઓળખાતા 'આનર્ત' દેશનો રાજા હતો; અને રાજધાની કુગરથનીમાં રહેતો હતો. બીજી તરફથી લુગુઓ અને હેહ્યો નર્મદા કાંઠે રહેતા હોવાનું પુરાણો કહે છે. પણ ભરુચનું મૂળનામ "ભરુ કચ્છ" છે; અને

આ નામ સંસ્કૃત-મૂળનું નથી પણ ઑસ્ટ્રો-એશિયાઈ છે : એટલે કે પરદેશી છે. વળી ‘આનર્ત’ શબ્દનું મૂળ ‘અનૃત’માંથી આવ્યાર્ય આનદશાંકર દ્વારા તરફથી સૂચવવામાં આવ્યું; અને ‘નૃત’ એટલે ધ્યાનપૂર્વકનો ધર્મધર્મ : અને તેને ન પાળનારા દસ્યુઓ-અનાયો ન્યાં વસે તે ‘આનર્ત’-એમ તેઓ કહે છે. એટલે આ બંધુ જોતાં, ગુજરાત-પ્રદેશમાં પ્રાચીનતર કાળમાં આદિવાસીઓ રહેતા હોવાનો સંભન છે.

ગુજરાતનાં જે બે પ્રાચીન નગરો-નેમાંથી “ભરુ કચ્છ” નામનું મૂળ ઑસ્ટ્રો-એશિયાઈ હોવાની વાત, અને દ્વારકા આગળ પાદવેની સ્ત્રીઓને લૂંટી લેના જેટપું દસ્યુઓનું જોર-એમ ખતાવે છે કે ગુજરાતમાં, મૂળ મહાભારત રચાયું ત્યાં સુધી, મેટે બોગે અનાયોની વસ્તી હતી. આયો નવા નવા આવતા હતા. પરંતુ એાછી સંખ્યામાં આવવાથી તે અનાયો કરતાં નમળા પડતા હતા. વળી ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ‘અંગ, વંગ, કલિંગ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જનાર આર્ય ફરી સરકારને થોગ્ય છે’ એ હકીકત પણ આ તરફ અનાયોનું જોર હોવાની સૂચક છે.

ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળમાં જે અનાયો-દસ્યુઓ વસતા હતા તે ઈર્ષ જાતિના હતા તે જાણના પ્રયત્ન કરીએ. દસ્યુઓ અને અમુરો પેઠે જ ગુજરાત સાથે નાગ લોકોનો મનુષ્ય જોડી સંકાય એના અનેક ઉદાહરણો મળે છે. કેટલાકને મતે નાયવેડા અમુરોની પેટાજાતિ હતી મહાજનપ્રકાશ પહેલાં સિવુ, મારવાડ અને ગુજરાતનો ભાગ અમુરો તથા અમુરોની પેટાજાતિ જેવા પલ્લિઓ તથા નાગથી વસેલો હતો. જળપ્રતા મહામાર્ગો એમને તામે હતા આયો આ પ્રદેશમાં આવ્યા પછી તેઓએ અમુરોને છુટી, પોતાની સરકાર એ લોકો ઉપર નાખી. હાલની મિથ્ર દિંદુ જાતિમાં અમુરોને સોધવો એ અશક્ય જેવું છે. એ

“ સિન્ધુસૌચીસૌરાષ્ટ્રાન્ તથાવત્યન્તવાસિન્ - ।

અગચ્ચકર્તિમાંથ ગત્વા સસ્કારમર્હતિ ॥ ”—બોધાયન સ્મૃતિ : ।

લોહામાં રહેશે જાધવાની રૂતિ, વાણિજ્ય રૂતિ અને મધ્યયાત્રીની રૂતિ મળવાન હતી અને મારવાડ ગુજરાતની હાનની વચ્ચેની આ રૂતિઓનું એ પ્રાધાન્ય છે તે, આ અમુક-નામ-પણિ લોહમાંથી કાઢતી આ યુ છે

યાદવો અને ભગુઓ વગેરે ગુજરાતમાં આ ચા ત્યારે આ જાગમાં આદિ વતનીઓની અને કદાચ ડારિડોની વસ્તી વીક પ્રમાણમાં હતી જાગે વ રુદ્રાનાથને 'અતુરેના ગુરુ' કહે છે અને અમુકની કન્યાઓને યવાનિ પન્ડોના-વગેરે પૌરાણિક કથાઓને, આર્થ જાતિના અમુક જાનિ માથેના મિત્રણ માટેનો આવાર ગયુરામાં આવે છે

પટ્ટીના ઐતિહાસિક રાજામાં પણ ગુજરાતના, મહાન્થી માનવિયાના યવનો (ગ્રીકો), મિનેન્ડર અને એપોનોડોમની નરદારી નીચે, કાપિરાડમાં આ પા હતા તે પટ્ટી રોકો, હજારો, હજારો, મવનો, આન્ડો કથાઓનો વગેરે પ્રત્યેના પોલીનુ મિત્રણ આ દેશની આદિવાસી અને આપ પ્રત્યેના હોવાનો જરૂર સજવ છે

અનાવિન જાતિની ઉત્પત્તિ સમધી એક દત્તમ્યા એવી છે કે "રામચદ્રજીએ કિનારે આગળ યત્ન કરી, કેટલીક અમરી નવની કોમોને શુદ્ધ કરી આજાણુ બનાવી ત્યારે તેમણે આ અનાવિન સમાજને કોઈ માગવાનુ જણાવુ નુ એટલે નવદીક્ષિત નાજીતોએ એક જ નાગ-ડુળની કન્યા તેઓને પત્ન્યાની આપવાની માગણી રી જે ઉપધી નાગોના એક જ ડુળની બાર હજાર કન્યા આ ખાલખોને પરણાવી, અને માટ્ટીનાને એકજ ડુળની કન્યા ન મળાયી, એ હજાર કુવારા ગયા " રામાયણના 'અરુણકાન્ડ'માં મુદ્રના અસખ્ય નાગપુત્રોનો ઉલ્લેખ આવે છે

આ દત્ત યા ઉપરથી એ વાત તરી આવે છે એમ તો આ પ્રદેશના નાગોની જ વસતી હતી, અને તેમની મધ્યા વી મોગી હતી

આવા આંતર-સંબંધોને લઈને કેટલાક નાગને અમુરની પેટાળતિ તરીકે માનવામાં આવ્યા છે. સ્તબ્ધતીર્થ પાસે નારદીયસર-નારેસર ઉપર, નાગલોકોએ પહેલાં તપ કરેલું, એવો રકંદપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. કદુના શાપનો છુટકારો થવાના હેતુથી આ તપ કરવામાં આવ્યું હતું; અને ત્યાં 'નાગેશ્વર સિંગ' તળાવને ઉત્તરે કિનારે રથાખ્યું હતું એમ આખ્યું છે.

મહાભારત કાળમાં આર્ય અને નાગજાતિ વચ્ચે યુદ્ધો થતાં આ નાગજાતિનો તક્ક નામે રાજા હતો. એણે પરીક્ષિત રાજા ઉપર વર વાળવા એની નગરીમાં ઘૂસી, એનો વધ કર્યો. પછી તે એ બે કોમ વચ્ચે હવેએલુ યુદ્ધ ચાલ્યું, જે આખરે એક આસ્તિક ઋષિએ મટાક્યું. એ આસ્તિકનો પિતા આર્ય હતો અને માતા નાગકન્યા હતી. આવા આંતરજાતીય વિવાહ વગર એ કોમી નથડો મટે એમ હતું નહિ. આ નાગ લોકો મોટા શૂર, કળાગણિક, નગરરચના-કુશળ અને પુરોહિતનું કામ કરી શકે એટલા વિદ્વાન હતા. આર્યો અને નાગો વચ્ચે આંતર-જાતીય વિવાહ થાય એટલે મુશ્કેલી તેઓ એક પીળ્લના સહવાસમાં રહ્યા હતા; અંતે નાગજાતિ આર્યોમાં લગ્ની ગઈ અને તેમના સંતોષને અર્થે 'નાગપચમી' નો દિવસ આર્યોના તહેવારોમાં નાચપૂજા મટે અંકાર્ધ ગયો. આર્યોએ પોતાની કુનેદથી એક આતરજાતીય વિચદ દૂર કર્યો એની નિશાની તરીકે, આ પર્વ નિર્માણ કર્યું સંભવે છે.

પ્રાચીન સમયમાં જુદી જુદી જાતિ ઉપનથી તેમના વસવાટના પ્રદેશો ઝોળખાતા પાછળથી દેટલી જાતિઓનું વર્ચસ્વ ઝોણું થતા, અને મળખૂત રાજ્યો રથપાતા, ખાસ કરીને સામ્રાજ્ય બાવના દંડ થયા પછી-કેટલાક જાતિનાં કેવલ જાતિના જ નામ તરીકે રહ્યા જણાય છે. અને જેમની ચલતી કળા હશે તેમના જાનિનામેઆથી કેટલાક પ્રદેશ-નામો તરીકે થોડો ઘણો સમય ટકી રહ્યા હશે એમ માનવા કારણ મળે છે.

જેમ કે મહાભારતમાં ‘ખેટક’ જાતિનો ઉલ્લેખ મળે છે; તે ઉપરથી ‘ખેટકમંડલ’ એટલે ખેટકોની નિવાસભૂમિ તરીકે વર્તમાન ખેડાનો પરિચય સ્થાપી શકાય છે. ‘ખેટક’ નામ વલ્લભીનાં દાનપત્રોમાં, આજથી આસો વર્ષ પહેલાં પ્રચારમાં હતો. તે જ પ્રમાણે ‘કર્પટવાણિજ્ય’— (વર્તમાન કપડવંજ) નામનો સંબંધ પ્રાચીન કેક ‘કર્પટ’ જાતિ સાથે સ્થપાયાનું મળી આવે તો નવાઈ નહીં લાગે.

નર્મદાના મુખની આસપાસનો પ્રદેશ ગ્રીક લોકોમાં ‘એમિરિયા’ નામથી જાણીતો હતો. એ ‘એમિરિયા’ શબ્દને ‘આબીર’ સાથે સંબંધ હશે ? ‘આબીર’ શબ્દ આગળ જતાં, દેશનામ તરીકે રહ્યો નથી; પણ ‘આહીર’ જાતિમાં ટકી રહ્યો છે.

શ્રી કરંદીકરના જણાવ્યા પ્રમાણે, ‘નાગજાતિનું’ સ્થાન નર્મદાથી સહ્યાદ્રિના સમુદ્ર તરફ લાગેલા પ્રદેશ મુઘી હોવાનું જણાય છે. નાગ લોકો સાહસિક સમુદ્ર ખેડનારા હતા. ‘નવમારિકાની આજુબાજુનો ભાગ ‘નાગમંડલવિષય’ એ નામથી જૂના લેખોમાં મળી આવે છે.

નાગજાતિનાં યાણાંએ નર્મદાને દક્ષિણ કાંઠે હતાં; અને નાગો પાતાળમાં રહેતા હતા. આ ‘પાતાળ’ કયું ? રાજપીપળાનો પુગતન ગજવંશ શેખનાગના કુળમાંથી જિતરી આવેલાનું મનાય છે. નાગોનું મુખ્ય મથક નર્મદાનો દક્ષિણ કાંઠો, અને ખાસ કરીને, તાપીનો પ્રદેશ હતો. મુરત જિલ્લાના ચોર્ણાની તાલુકાના મોરા ગામ નજીક ‘નાગ-જરકારેશ્વર’નું સ્થાનક છે. નાગોએ, નર્મદાના મહાપ્રવાહને અનુસરીને, મોટા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. નર્મદાના તટ-સમુદ્રમાંથી પછીથી તેમને જહાર કાઢવામાં આવ્યા હતા. માહિષ્મતી નગરીમાં અસુરોની પહેલા, કર્કોટક નાગજાતિનું પ્રભુત્વ હતું. કાર્ત્તવીર્યે નાગોની સજા જીતી; અને ત્યારથી અસુરોનો પગદેડો ત્યાં થયો એવી હકીકત પુરાણોમાંથી મળે છે.

નાગજાતિ, મૂળ રાતા સમુદ્રને કિનારેથી આવેલી; અને નર્મદા તથા

તાપીના મુખ આગળના પ્રદેશમાં વની હતી, તેઓ વૈદિક ‘ઋગ્વેદ’માં નાગનું પ્રતીક અને ધર્મસ્થાપનાની રીતી ક’પના સાથે લેતા આગ્યા. તેમણે પોતાના દરેક ચરિત્રમાં નાગને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું.

‘પાતાળ’ માં નાગોની મેકડો જાતિઓ વસતી હતી. જાણી જાણીને એ પ્રદેશ હતો. આ જાતિઓએ ખજ કરેલા વિરાળ અને મનોરમ નગરો ત્યાં હતા. નાગ અને અમુરો વૈરાધિ. સબધથી નેહાતા અને પાતાળ તો સ્વર્ગથી થે અધિક મુન્દર છે. એવી ઘણી વાતો પુરાણો પંથી જાણવા મળે છે.

જ્યાં હિપર આધિપત્ય ભોગવનાર વાસુકિની જન્મ, ભૂમિપર અધિપત્ય ભોગવનાર નાગોનો છેલ્લો મટાપુરુષ તક્ષ. જણાય છે ચતુર્થી પતીના જાળવકમાં ભૂમિપર આધિપત્ય ભોગવનાર નાગો હારી ગયા અને જન્મેજયે આરભેના ‘સર્પ-સત્ર’માં એ જાતિનો યોર નિનાશ થયો. આર્યજાતિના વિભવ દત્તિદાસમાં માનવસહસ્રગ્ની આરી યોર નીતિનુ એ-નકિન પાનુ, આ નિમિત્તે જામેરાયુ છે. આ સર્પસત્ર દક્ષિણમાં જ મહાયેનો એમ ક’ટના માને છે.

પણ માનવ સ્વભાવ હમેશા વીરપૂજનો પક્ષ પાતી રહ્યો છે. નાગ જાતિના નિનાશમાંથી અનત, વાસુકિ, તક્ષક અને નાગની પૂજાઓ માનવ જાતિએ પોતાના હૃદયમાં અકિત કરી તેમની પ્રતિમાઓ સ્થાપી ‘નાગસ્થાન’ માં અનત વાગકિ, શૈવ, પદ્મનાભ, કલ્પન, શંખરાવ, ધાર્તરાષ્ટ્ર, તક્ષક અને જાનિય એમ નાગની નવ જાતો ગણાવવામાં આવી છે.

રાજા કે ભૂમધ્ય સાગરને તીરેથી સૂર્ય, આકાશ અને પૃથ્વીના ઘોતક તરીકે એ પ્રતીકને લઈ, યુજરાતને એનારે ઊતરેલી નાગજાતિનું પ્રભુત્વ નષ્ટ થયું. પણ તેને જાહે નાગજાતિની પ્રતિમાના પ્રતીક, માનવ સ્મૃતિએ નાગમંદિરો ચણાવી ખજ કર્યાં. યમુનાતીરે મયુરામાં

પુરાણમાં નર્મદા

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે ભારતમાં ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સરસ્વતી, નર્મદા, સિંધુ અને કાવેરી—એ સાત નદીઓ ખૂબ પવિત્ર મનાઈ છે એમાંથી હવે કનિયુગમાં સરસ્વતી નદીનો તો લોપ થઈ ગયો છે

હરદ્વારની પાસે ગંગાજનો પ્રવાહ નહેરોદ્વારા એવી રીતે વાળા નેરામાં આયો છે કે જળ પ્રવાહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે, અને બિનાળામાં તો ગંગાજની ધારા, હરદ્વારથી આગળ, બહુ નાની અને છીંકરી બની નીચે છે

આગળ જતા ગંગાને ખિનારે કાનપુર, કાશી, પાટણા, કનકપુર જેવા મોટા મોટા શહેરો આવી રહ્યા છે આ બધા શહેરોના બંદોબાસ્તી ગંગાજમાં ડોહવામાં આવે છે, અને ગાનપુરમાં તો વળી વ્યામજાના કારખાનાના દુર્ગન્ધવાળા પાણી પણ ગંગામાં વળવામાં આવ્યા છે !

એટલે હાલના અર્થપ્રધાન યુગમાં, ચોમાસાના ચાર મહિના સિવાય ગંગાજનું જળ હરદ્વારથી આગળ, ખૂબી પવિત્રતા સાચી રાખી નથી

૨૬૬ પુરાણના દેવાખડના અધ્યાય ૧૩૦ નો ૧૭ મો શ્લોક આ હમીકતનું સમર્થન કરે છે —

“ ગંગા વનસ્તલ પુણ્યા કુલસેને સરસ્વતી ।

પ્રામ વા યદિ વાડરણ્ય પુણ્યા સર્વત્ર નર્મદા ॥ ”

મનપ્રાપ્ત હરદ્વાર આગળ ગંગા પવિત્ર છે અને સરસ્વતી કુલસેનમાં પણ નર્મદા તો ગાંગો અને વનોમાં ગમે તે રહે, સર્વત્ર પાવન છે

કલિયુગમાં પાંચ દહર વર્ષ વીત્યા પછી, ગંગાઝનું માહાત્મ્ય ઓળખી ચલાની વાત સાચી પડતી ગય છે. ગંગાઝની આવી સ્થિતિ હરદ્વારથી આગળ દિશાએ થવા પામી છે. આથી ગંગાઝના ઉદ્દભવસ્થાન ગંગોત્રીથી છેક હરદ્વાર મુંધીમા ગંગાજળની પરિવત્તા ગિતકુલ થતી નથી, તેમજ તેનો પ્રવાહ પણ કોઈ ખાલી શક્ય નથી.

વર્તમાન યુગમા જમુનાઝના જળનુ પણ ક્ષમભગ ગંગાઝ જેવું થયું છે. જમુનામાથી નહેરો કાઢવાને લીધે આજરાથી જ જમુનાઝનો પ્રવાહ ધીમે થવા માડ્યો છે; અને બનાબાનાર દિસેભાં તે કોઈ પણ ઘાટ ઉપર સ્નાન કરવાને માટે કમ્મર-પૂર પાણીથી વધારે બેઠાં પાણી નહેતાં નથી. વળી દિગ્દી, આગરા, મિરાયા વગેરે જમુના કિનારે આવેલાં મોટાં મોટા સહેરોના ગંદા પાણી જમુનાઝમાં વાળવામા આવ્યાં છે. આમ થવાથી જમુનાઝની પરિવત્તામા પણ કંઈક ઘટાડો થવા પાડ્યો છે.

ગોદાવરી નદીનુ મૂળ ગ્વજક હોનની પાસે છે. આ સ્થળ નાસિકથી કમભગ ૧૪ માઈલ પશ્ચિમમા છે. નામિકમા ગોદાવરીનો પ્રવાહ બહુ સાંકડો છે, અને નાસિક સહેરનુ મહું પાણી, એ પ્રવાહમા આતીને ભળે છે. આ પ્રમાણે ગોદાવરી નદીને નો તેના મૂળથી થોડાક જ માઈલ દૂર, અપરિત્ર કરી નાખવામા આતી છે.

કાવેરી નદીના પ્રવાહને રોકી, તેમાથી વળી વીગળી ઉત્પન્ન કરવામાં આતી છે,

અને સિંધુ નદીમાથી અગંખ્ય નહેરો કાઢી, નદીના જળને અનેક બધોથી માધી લેનામાં આવ્યુ છે.

આમ આ પુરાણપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન પાનકારી નદીઓનુ ધાર્મિક માહાત્મ્ય કલિયુગમા મળે અરો ઘટતુ ગયુ છે.

માત્ર દિલ્હસ્તાનમાં નર્મદા નદી જ એવી રહી છે જેમાથી નથી કોઈ નહેર કાઢી શકાઈ, કે નથી કોઈ કાઢે આવેલા મોટા સહેરોના ગામ પાણી

કે વાગણુમી મંજાને ઘાટે વામુકિનાં મંદિરો બન્યાં. નેત્રને નારાયણના સાથમાં ઘટાઝા; અને કચ્છની ભૂમિમાં જડેજળ (યાદવગ્નયા) એ નાગ-મંદિર ખડું કરી, તેની રચયાત્રા કાઢવા માંડી. નાગજાતિનું પ્રભુત્વ નષ્ટ થયું; પણ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેની નાગ-પૂજની આવના દેગવ્યાપી બની ગઈ.

નાગ જાતિ સાહસિક સાગર ખેડનારી હતી. તેઓ કુદાળ વદાણુ વડીઓ હતા. મદાસાગર તો તેમને મન સંગેવર જેવો હતો. તેમના હાથમાં નદીઓનાં સાગર-મુખોનો કાણુ હતો. સાગર-દરયાનના તે રણોપિયા હતા. આ જાતિએ સિંદુ કે સરસ્વતીના જળમાર્ગોએ ઘડીને, એમના જાતીય રોષ મુજબ, પ્રકૃતિના ઉઘાન સરખા કાશ્મીરના પ્રદેશમાં ઔથી પ્રથમ વસાહતો કરી. પણ તેમનું એ સાગરમુખે આવવાનું બારુ એ મંગાળનો ઉપમાગર નહિ, પણ ગુજરાત અને કાશ્મિરવાડને વીંટળાઈ વળેલો હાવનો અરણી ('યુરેથ્રિયન') સમુદ્ર હતો; અને પશ્ચિમ એરિયાનાં વેપારી કેન્દ્રોની સંપત્તિ વહન, ગુજરાતનાં પુરાતન સાગર-ધાણાઓમાં ઘર્ષને થતું.

અમુરોની પેઢે આરી સાહસિક નાગજાતિને પરાસ્ત ક્યાં સિવાય, આર્યો જયના સ્વામી થઈ રહે તેમ હતું જ નહિ. પુગણોમાં આવતા દેવ અને અમુરોના 'સમુદ્રમંથન'ના આખ્યાનમાં, દરિયાર્ધ સરસાર્ધ અને વડપણ માટેના આર્યોના પ્રયાતો ત્રિવાય બીજું કંઈ જાણાતુ નથી 'હર્ષિવંશ'માં આવે છે કે વામુકિને નેતરું બનારી જે સમુદ્રમંથન કરવામાં આન્યુ' તે સેંકડો વર્ષ આદ્યુઃ એનો અર્થ એટલોજ છે કે સેંકડો વર્ષના એકધારા પ્રયાતો બાદ, આર્યો સમુદ્રનું કે જળમાર્ગોનું આધિપત્ય મેળવી શક્યા હતા.

અને નાગ-અમુરના ઉપાસ્ય દેવ શિવને, એ જાતીય સક્રિયતા દ્વામનો કડવો મુંઠડો ગળવો પડ્યો હતો. બીજાં રત્નો માત્ર દેવાને મળે છે તે પણ સૂચક છે. સાનરનું બારુ-એ ગુજરાતનો કિનારો હોવો જોઈએ; અને દેવામુર

અગ્રામની એ મૂંઝિ પણ નુજરાતના કિનારા જ દોડા એકામે એમ
માનવાનું મન થાય કે

આ જીને નાન-અમુરોની હરિયાઈ રડપગુની રાન્તિ ॥ મૂંઝા રામકિ
નાન પડી થઈ જયા એ દુર્ધર્મી ચોદાએ જમાનાએ ॥ થા ॥ પીવા,
અને આગોના સતુપ્ત બળનો સામનો કરો, અને આખર, હી ૩ થતી
જતી શક્તિને પરાગિત થયું રડુ, અને આપ-ગતિના રિજા આનળ
નાગોને લુકલું પડ્યું

તેમા વાળસામા આઝ્યા નર્મદાને કિનારે િલી આજરા, પ્રયાન,
બનાન પાટણા, કનકતા કે નામિકના જેવા મોટા ચહેરા આવેલા નથી;
અને એ ચહેરાની નાથે જ ઉત્પન થતા પામતા ગામના નદા પા િ
આ અર્થ-પ્રધાન યુગમા પણ નર્મદાના પા િની પરિવર્તનને ઓ ર
કરી શક્યા નથી

બે નમ્ પદાડની િંગી કરોડોને તીથ, આજ મુધી પણ નર્મદામાથી
નહેર ક ની સંકાઈ નથી તેમ બરિધમા પણ મોઢ નહેર કાકનામા આવે
એવો સબર જલ્લાતો નથી : હમણા 'પર્યટીય યોજનામા નર્મદાની
નહેરાદ્વારા જળમીનાઈ માધનાની વાતો થઈ ચી છે ખરી આ કારણને
લીધે જ િનાળાના પજુ, બીજ મોગી નદીઓની માફક રનાડનો પ્રવાહ
જરા પણ ઘટનો નથી અલખ્ય વરો પડેના જેવા રેવાના નીર વહેતા
હતા તેના જ આજે પણ ની ના ડ

પુગળોમા તો કયુ છે કે નર્મદાના ચાત કંઈ મુધી આ જૂનવર
વળા કન, પ્રત્યક્ષમા પણ તેમા પરિવર્તન થયે નહિ. પુગળોમા
નર્મદાના માદરમા બ મારી ગીતે રપુવેતુ છે નજાડમા 'સ્નાન'
કનથી જે કંઈ ના ડ તે રેવાના કન 'દર્શનમાન'થી મગી શકે છે
એક સ્થાન રખ્યું છે —

સ્મરણાચ્છન્ન પાપ દર્શનિત્રિત્ત્વમ્ ।

સ્નાનાચ્છન્નસલ્લભ્ય હન્તિ રેવા કલો યુગ ॥

સ્મ પુથી જન્માન્તરુ પાપ, દર્શનથી ત્રણ જન્મ પરનાનુ, અને
સ્નાનથી હજાર જન્મ પહેલાનુ પાપ કલિયુગને વિરે રેવા માના નાથ
પમાડ છે

ભારતની પ્રસિદ્ધ નદીઓની પાવનકારી શક્તિઓની તુલના કરતા વગી
કહેવાયુ છે કે, અસ્વતી નદીનુ જન મેવન કરવાથી ત્રણ ગરિમા,
યમુનાના જનથી નાત રાગિમા, અને નજાડમા જનથી તો તત્ત

મનુષ્ય પરિત્ર મને છે પરંતુ નર્મદાજન્યનું તો સેન કરનાતી પણ જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે તેનું દર્શનમાત્ર ‘સદ્ પાવનકારી’ છે.—

ત્રિમિસ્ત્રારસ્વત્ત્વોય મપ્તરાત્રેણ ચામુન ।

સચ. પુનાતિ ગાગેય દર્શનાદેવ નાર્મદસ્મ ॥

પુરાણોમાં ઉપન્યસ થતી સામગ્રીમાં સૌથી વધુ નિશ્ચિન અને મહત્વની સામગ્રી તે ભૌતિકાનિક છે ઇતિહાસ એ વિશ્વચેતન્યની રચના કાવ્યા રપુરતી લીનાનું આયોજન છે પુરાણોના રચનારાઓ, પાત્રિકા હાના ઉપરાત લોક-કરિઓ પણ હોવા જોઈએ, કારણ કે તે તે રચો તેમણે માત્ર સાહજેના કે આજની જેમ નક્કામાં જોયેના અથવા તો ગાડીમાં ઝડપમેર વટાવેના નથી, પણ વચ્ચે રચો તો તેમણે પોતે જ પગપાળા ચાનીને જોયેના—ત્યા જુધા ગાતુર્મામ ગાળીને સેવેના—જેનાનો પૂરો સહન છે

‘રક્તપુરાણ’ ગુજરાત અંગે સૌથી મહત્વનું પુરાણ છે કદાચ તેમાંના ગુજરાત અંગેના વિનિષ ‘ખડો’ની રચના, તે તે ક્ષેત્રથી પૂરી રીતે પરિચિત એના માણસોએ—કદાચ ત્યા જ પનારી વગાનીને—કરી જોનાનો સહન છે ‘પદ્મપુરાણ’ના કનાક ભાગેનું પણ એવું જ લાગે છે ૨૬૬ પુરાણના ગુજરાતને રચના અશા સોનકીઓના પાવના અને અરતજાળના સમયમાં વખાણા હોય તો અમભનિત નથી

વેદોમાં નર્મદાનો ક્યારે ઉલ્લેખ નથી, પણ ઈતર વેદિક માહિત્યમાં તેને વળતી આકરની નોંધા મળી આવે છે ઉદાહરણ તરીકે રાનપદ ‘આનંદ’માં ‘રેવોત્તર’ નામ અનેકાર આવે કે વેદિક લોકો નમદા સુધી પહોંચી ન શક્યા, પણ તેમની ચે પટ્ટેનાથી પૌરાણિક લોકો નર્મદા—પ્રદેશમાં વસનાટ કરી રહ્યા હતા એમ પુરાણોમાંથી જાણવા મળે છે. મૂળ ‘પુરાણ’ ઈ સ પૂર્વે ૮માં સદ્કામાં રચાયેલું હોવાનું પાર્શ્વનામે વિદ્વાન માને છે આ નૂળ પુરાણમાંથી કાગે કરીને ધીમે ધીમે

ભુલ ભુલ પ્રદેશોમાં ભુલું ભુલું પુરાણો રચાયાં. આ ક્રમમાં નર્મદાતટના ધ્યાનપ્રેરણા 'મર્યાપુરાણ'ની રચના કરી જણાય છે. સમગ્રમ અંશ પુરાણ, નર્મદાના ધાર્મિક અગ્ર તો ઐતિહાસિક મહત્ત્વ વિશે, કંઈક ને કંઈક નોન આપે છે; પરંતુ 'રાયપુરાણ', 'પદ્મપુરાણ', 'નારદપુરાણ' અને 'રત્ન-પુરાણ'માં તો સેંકડો અધ્યાયો ધરાવના ખાસ 'રેવાખંડો' કંઈ કંઈ ફેરફાર સાથે નર્મદા મંડળી આપેલા છે. આ ખંડો નર્મદા-પ્રદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર અને ભૂગોળપર પુષ્ટળ પ્રકારના પાથરે છે. નર્મદાના ઉદ્ભવ સ્થાનથી માંડી, તેમના મુખ મુખના અંશ સ્થળો, નદીઓ, પરંતો અને તેમની સાથે સંકળાયેલા ધાર્મિક તેમજ ઐતિહાસિક પ્રસંગો કેટલાક પુરાણોમાં તો સરિસ્તર આપેલા છે.

નર્મદાને તટે જેટલા તીર્થસ્થાનો હાવ છે તેટલા અંશ કે હિંદની બીજી કોઈ નદીને કાંડે આવેલા નથી એક માત્ર ગુજરાતની સીમામાં નર્મદા તટે ૧૩૦ તીર્થસ્થાનો આવેલા છે, અને તેમાં હાપેશ્વર, શૂવપાણ, આણેશ્વર-કરનાળી, ગુકદેવ-આમ, ગુકવતી-અને ભરૂચ (દશાશ્વમેધતીર્થ-ભુવતીર્થ) પ્રમુખ છે.

કોઈપણ રચનાની રમણીયતા હિંદનાનીને આકર્ષે કે તરત એણે એનું ધાર્મિક અપાતર ધ્યુ જ હોય છે. તેથી જ આપણા લોકોના મંદિરો એટલે જન્મભૂમિના કાવ્યમય સ્થાનો. અમુક સિખર ઉત્તુગ છે ? ત્યાં કોઈ ઋષિ ધ્યાન ધરવા જઈ બેઠા જ છે, અને ભક્તોએ ત્યાં એક મંદિર બાંધ્યું જ છે પછી એ આણે ઉપરનું દેવતાડા હોય, ગિરનાર ઉપરનું ચુડામણી હોય કે ચપાનગરીનું પાવાગડ હોય કે નવનગરી કાંક ટુંક હોય. વળી દક્ષિણ તરફ દોડનારી નદી અમુક ઠેકાણે 'ઉત્તર-વાહિની' થઈ ? કે પૂર્વ તરફ વહેનારી નદી 'પશ્ચિમ-વાહિની' થઈ ? કે તરત ત્યાં કોઈ તીર્થ જોડનાણું જ છે. કરોડો લોકો આવે અને પાવન થઈ જાય. મોગી મોગી અથરા મોટી અને નાની બે નદીઓ એક બીજાને મળે છે એમ જણાયું કે સનોએ ત્રીજી સુપ્ત સરસ્વતીને

વહેવાની જ છે ! રેવા અને 'હરિ' અથવા ચોર નદીનો 'રેવારિન્ગમ' એવો જ એક પુણ્યકારી સગમ છે.

આપણા સંત ઋષિઓએ તીર્થસ્થળો ક્યા ક્યાં કહ્યાં છે તે શોધવા જમ્મએ તો હિંદુસ્તાનની આખી જૂગોળ પૂરી કરવી પડે. મુસલમાન સતોએ તથા રોમન ટ્રેધેવિન્ડ પાદરીઓએ પણ આપણા દેશમાં એવી જ રીતે અદ્ભુત કાવ્યમય યથાને પગદ ક્યાં છે. જેનોએ ખાસ કરીને નદીકાંઠાના યજ્ઞોને પસંદ કરવાને બદલે, ખિરિશખરોની ઉત્તુંગ જગાઓ પસંદ કરી છે, જ્યાંથી મંદિરની ધ્વજાઓ દૂર દૂર સુધી લાવિકેના મનને આમંબ્યા કરે, અને આક્રમણની દૃષ્ટિએ જાતા પણ એ જરા વધારે સુરક્ષિત રહી શકે.

વેદમાં નદોની એવી તીર્થલાવના ઉપનિષદ પછીના કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે બૌદ્ધોએ એ લાવનાને ખૂન પોલી છે આ તીર્થલાવનાના વિકાસને પરિણામે જે જે તીર્થ-સ્થાનોની કક્ષપના થઈ એ તીર્થ-સ્થાનોના માહાત્મ્યોના સંગ્રહની પણ જરૂર પડી મહાભારતમાં તીર્થવર્ણનોનું સ્થાન મોકું છે; પણ મહાભારતમાં એ જાગ પાછળથી ઊભેગયેલ છે, પણ પુરાણોમાં તીર્થવર્ણનની પરંપરા જૂના કાળથી ચાલુ હોવાનો સંભવ છે.

હાલના પુરાણોમાં મુખ્યત્વે તીર્થ-વર્ણનમય હોય એવા એક કરતા વધારે પુરાણો મળે છે 'શક્તિપુરાણ' - જેને વિષ્ણુપુરાણોના 'પુરાણાનુ-ક્રમણિકા'માં 'આદિપુરાણ' કહ્યું છે - તેમાં સર્ગ, પ્રતિ સર્ગ, વંશો ત્રિગેરે પુરાણના મૂળભૂત વિષયો દુકાણમાં છે, અને આપણે પુરાણ તીર્થ-માહાત્મ્યોથી જ લયું છે. તીર્થોની જેમ યજ્ઞોની લાવનાનો પ્રથમ સંગ્રહ પણ પુરાણોમાં જ થયો છે તેથી જ ચન્દ્રીવાર દાન જેવા વિષયો વ્રત કે તીર્થ સાથે ચર્ચાયા જણાય છે.

તીર્થો સગમી જૂનામાં જૂનું પુરાણ ઘણું કરીને 'શક્તિપુરાણ' છે. અલગત, એમાં પાછળથી ઊભેલ થવા છે. પછી વૈષ્ણવપુરાણોમાં

વૈષ્ણવતીર્થો અને રૈવપુરાણોમા રૈવતીર્થોની નોધ કાચકમમાં વધતી જાય છે. 'વાયુ'માં, 'મત્સ્ય'માં, 'વિષ્ણુ'માં, 'માર્કંડેય'માં, અને 'ભાગવત'માં આ તીર્થમાહાત્મ્યનાં ખાસ પ્રકરણો નથી એમ કહિયે તો ચાલે. પણ 'બ્રહ્મ'માં, 'દૂર્ભ'માં, 'લિંગ'માં અને 'પદ્મપુરાણ'માં તીર્થમાહાત્મ્યો પુષ્કળ છે. અને 'રકંદપુરાણ' તો સ્વયંભવ તીર્થ-માહાત્મ્યરૂપ જ છે. હાલમા આ દેશમાં મનાતાં તીર્થોમાંથી કેટલક જ એવું દરો જેનું માહાત્મ્ય રકંદપુરાણમાં ન હોય. અજ્ઞાત છપાયેલ ગ્રંથમાં અત્યારનાં કેટલાંક તીર્થો નોંધાયા વગરનાં દરો; પણ તે તે સ્થાનના કોઈક પ્રાણીઓના ઘરમાં 'સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત...સ્કંદાન્તર્ગત' તે તીર્થનાં માહાત્મ્યના લખેલાં પાનાં જરૂર મળવાનાં † ટૂંકામાં, 'રકંદ પુરાણ' અને 'પદ્મપુરાણ' તો અનેક પુરાણો સાથે જાણે બાધ્યા હોય એવાં છે. પુરાણોમાં તીર્થના પ્રકરણો ધરતી સનના પાંચમા-છઠ્ઠા સતકમાં ઉમેરાયાં છે.

વાયુપુરાણનું 'રેવા-માહાત્મ્ય' એ મૂળ પુરાણ જેટલું જૂનું નથી. 'રેવામાહાત્મ્ય'વાળો ભાગ દસમા-અગિયારમા સતકથી પ્રાચીન જણાતો નથી. મહાભારતના 'વનપર્વ'ના તીર્થપ્રકરણ સાથે 'પદ્મપુરાણ'ને વિશેષ સંબંધ જણાય છે. અને તેના ૭૦મા અધ્યાયથી ૧૭૫મા સુધીના અધ્યાયો 'તીર્થ-માહાત્મ્ય'ના છે; આ તીર્થવર્ણનને 'રકંદ' વગેરેના તીર્થવર્ણન સાથે સરખાવતા, 'પદ્મપુરાણ'નું તીર્થવર્ણન પ્રાચીનતર જણાય છે. આ તીર્થવર્ણનનો ઉમેરો બારમા-તે-મા સતકનો છે, જે કે તેનો મોગ ભાગ તો ઈ. સ. ના પાંચમા સતક જેટલો જૂનો છે. 'વરાહ પુરાણ'માંથી પણ કેટલાંક તીર્થમાહાત્મ્યો મળે છે

'પદ્મપુરાણ' અને 'રકંદપુરાણ' એ બે પુરાણો નથી, પણ પુરાણ-સંગ્રહો છે. કોકે કંઈ છે તેમ, 'રકંદપુરાણ એ વિશાલોદર પુરાણ છે.' રકંદ-

† જૂનારાણા બજાર પ્રાણીઓના ઘરોમાં, 'સેવ વગેરે બાધ્યાવારુ' એક દૃષ્ટિ ૫૬૨ અધ્યાયનું 'જમ્નુમ્મર માહાત્મ્ય' હમણા જ ધોળીરખમાં મારા બેથમાં આપ્યું છે.

પુરાણમાં અનેક મહિતાઓ, અનેક ખડો અને મધ્યમધ નાના-મેળા માહાત્મ્યો સાકળી લેવામાં આવ્યા છે સપ્તખંડાત્મક રૂઢપુરાણમાં પાંચમે 'અવન્તી ખડ' ૩-એમાંનો પેટાભાગ 'રેખાખડ' ૭. તે ૧૪ પ્રમાણે 'નાગખડ'.

એમ કહેવાય ૩૩ પૈન-વર્ષો અને ચૈન-ચરિત્રોના મથલ માટે રૂઢપુરાણની રચના થઈ જણાય છે. તે પછી તેમાં ચૈન-તીર્થોના માહાત્મ્યો લેખેલા લાગ્યા.

ઉપર કહ્યું તેમ, તીર્થધારાના મહિમાનો પહેલો પ્રચાર બૌદ્ધ ધર્મે કર્યો જણાય છે તીર્થધારાનો પહેલો એતિહાસિક ઉલ્લેખ અરોરે કરેલી છુદ્દતા જન્મસ્થાનની યાત્રાનો મત્રે છે પછી તો બૌદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણ-ત્રણેય ધર્મના તીર્થસ્થાનો દિવસે દિવસે વધતા ગયા રથગે મથગે મદિરો મધાતા ગયા નવા નવા તીર્થસ્થાનોના માર્ગત્ર્યો વખાતા ગયા અને બ્રાહ્મણ-તીર્થોના માહાત્મ્યો જેટલા દાખલ થઈ ગયા એટલા તો જૂના પુરાણોમાં દાખલ થઈ ગયા બાકીના જૂના સ્તંભો પ્રચલિત થયા આ માહાત્મ્યોની યાઓતુ ધોરણ જ એવું હોય છે કે તીર્થ બધે મધ્યકાળનું કે આધુનિક હોય, પણ એના માહાત્મ્યોમાં પ્રાચીન તપિઓની કથાઓ જ હોય.

તીર્થધારાના પહેલા તો સરસ્વતી-પ્રચારનું સરસ સાવન હતું મિત્ર બિન્ન તીર્થસ્થાનો, રુઢે જુઢે કાચે, નિહાના ધામે હતા સુદર સ્થાનોના દર્શનથી, પવિત્ર સાધુઓના સરસગથી અને નિદ્ધાનોના સન્નાસથી દૃઢ અને છુદ્ધિ સરસારી થના, અને મગ્ગરની મરજ ન હોય એના લોકો પણ દેશાટનથી ચાતુર્ય મેળવી ગતતા વેપારીઓને વેપાર વધાનાની તક મળતી સામાન્ય માણુઓ પણ જુદા જુદા દેશના નિરિધ પ્રકૃતિના માણુઓને મળીને કાર્મક જરૂર સીખતા હશે. પણ કાળક્રમે તીર્થસ્થાના ગૌરોને તથા બીજાઓને પણ વ્યર્થ સાધનાનું સાવન થઈ પડનાથી, તીર્થોમાં બ્રજાવાર વધી ગયો, અને કાલી જેવા અપવાદ સિવાય,

તીર્થોમાથી વિદ્યા લીધુ યર્ષ યર્ષ! કેવલ મજ્જમાન-નૃત્તિપર છવતા ગોર આહિજોએ સ્થળે સ્થળે યાત્રાળુ પામેથી પૈસા મુકાવવા માટે ઘાટવૃદ્ધ વગરના પથરાના દેવો બેસાડી દીધા; અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય શોખી ન જરે એવી નીમરથાનોની દિશાની કરી ચૂકી. એક કાળે જે વિદ્યાનાં અને ધર્મનાં ધામ હતાં તે કાળક્રમે અવિદ્યા, અરવચ્છતા અને અધર્મનાં કેન્દ્રસ્થાન ધર્ષ પડ્યાં!

કાશી, નાશિક અને નાંદયા (નવદ્વીપ) જેવાં તીર્થસ્થાનો ઉપરાંત મજ્જમાનીનાં નગરો-જેવાં કે પાટલીપુત્ર, કનોજ, મિથિલા, ઉજ્જયિની, પૈથ્ણ, કસ્માલી : અને ગુજરાતમાં વલ્લભી, આનંતપુર (આનંદપુર) અને તે પછી સોલકી અમયમાં અણહિલપુર પાટણ પણ, મોટાં વિદ્યાસ્થાનો હતા. ચીની પ્રવાસી ઈલ્સિંગે તે નાલન્દા સાથે જ વલ્લભીને પણ ગણાવે છે. સ્થિરમનિ અને ગુણમતિ નામના બૌદ્ધ વિદ્વાનો વલ્લભીના બૌદ્ધ વિહારમાં રહેતા હતા. 'કથા સરિત્તામર'માં અન્તર્વેદીનો આહ્વાણ વલ્લભીનાં સંજીવન મયો હોવાની કથા વલ્લભીના વિદ્યાર્થીની બ્યાનિ સૂચવે છે. વળી બૌદ્ધ મંડો પેઠે આહલ્યુ મંદિરો અને જીન ઉપાસકો તથા મંદિરો પણ વિદ્યાનાં સ્થાનો જૂના કાળથી જ હતો. દક્ષિણ દિશા પ્રમણ્યુમા ગણિયે તે ઓઝાં, જ્યાં ગુજરાતમાં સોલકીપુત્રમા સરસ્વતી-મંદિરો સ્થપાયાં હોવાના કે ચાણુ હોવાના પુરાવા મળ્યા છે. નાંદોદના ચૌતુકવરંથી રાજા વસન્તજે શુકલતીર્થમાં એક પાંદરાળા સ્થાપી હતી-જેને તેના પૌત્ર ત્રિલોચનપાલે ઈ. સ. ૧૦૯૫માં શુકલતીર્થને સામે કાઠિ, ગ્રયડિયા નજીકના હરિપુરા નામના ચામનું દાન આપ્યું હતું. * તેમ જ ૧૩ માં સત્તરના નાનર કવિ નાનાકે સોમેશ્વર (મોમનાથ) પાટણમાં 'સરસ્વતીગૃહ' બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. †

ઉપર જોયું તેમ, હિંદુ સંસ્કૃતિનો જન્મ નદીના કાંઠા પર અને

પાણી ખીણો અને ગુફાઓ વચ્ચે થયો છે માનવ જીવન અને ઈશ્વર
એ નબધી માટે સખીને જ એના મૂળતત્ત્વો ગ્યાના છે વિદુઓએ
જ્યાં જ્યાં નિસર્ગાનું સત્રાટાદ જોતું ત્યાં ત્યાં ધાર્મિક ગયો બાપ્યા,
અગ્નેઓએ જ્યાં જ્યાં હરત જોઈ ત્યાં ત્યાં થયેલ બોગનિવાસ ને રમત
ગમતના ડરાનજી નાખ્યા ને મુમક્ષુમાનો હરત વચ્ચેથી પસાર થઈ,
મુરતુપ આપ્યા ગયા આ ત્રણે સમૂહો વચ્ચે રહી બે ભાવના હો
પણ તે તે ન ને દારી રી છે

વાયુદુષ્ટાન્તર્ગત 'નર્મદા'માત્ર મા આખી રેવાતટના તીર્થોની
તીથારની આપનામા આવી ■ જોનારથી આરબી સાગરસગમ
મુધીના તીર્થોની નદી-સગમની સિદ્ધાન્તોની વિષ્ણુમંદિરોની આશ્રમોની,
હોડોની-રોડોની વીગતનાર નોંધ આપવામા આવી હ-જે માં કે જેવા
અધિએ પોતે જાતે ભદાના ઉપદેશની પરમા આ પછી જ
મથક્ય કરી હારી જોધએ એમ તે ત સ્થળનો પરિચય તપાસતા
જણાઈ આવે છે

રેવાનદીના ખીણ નદી સાથે પાનીસ સગમ થાય છે અગિયાર દક્ષિણ
ના અને પાનીસ ઉત્તર કિનારે પાનીસનો તે ક્રેષ્ટ રવા સાગરસગમ
રેવાતીરે સગમો સુદા ૪૦૦ તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે તમા ૩૩૩ સિનતીર્થ
છે (પછી તેમા પણ પદાવર્ગો પાડીને જણાયા છે જેમા ૨૧૪ના
'સ્ત કિં-મુન્ન' પડી રહે છે, જ્યારે ૧૧૮ છુટક તીર્થો છે) ૨૮ રેવ્યુન
તીર્થ છે અને તીર્થ સુપ્તતીર્થો પણ છે તમા અના તર તીર્થો પણ
ધણા છે

૨૨૬'ના ૨૨૫ખડમા નાધાયા નથી તેના ખીણ પણ તીર્થો
'મ અને મત્સ્ય' પુરાણમા આપનામા આવા છે

પુરાણમા ઘણીમાર ૨૬ સ્થળોની વ્યુત્પત્તિ સ્થાપનાનો પ્રયત્ન થાય
છે અમરકોટ રેવા, નર્મદા વગેરે માટે રકદપુરાણે જે અર્થ
સ્થાપના છે તે જોધએ -

અમરાણા કટે તુગ નૃત્યન્તિ હસિતાન્ના ।

અમરા દેવતાઃ પ્રોક્તાઃ શરીરં કટમુચ્યતે ॥

તૈ. કટૈરાટ્ટો ચત્માત્પર્વતોઽય નૃતોત્તમ ।

‘અમરકટ’ ઇત્યર્થં તેન પ્રોક્તો મનોપિભિઃ ॥ સ્કદ૦, ૧-૧૫-૧૬

***
અમર કટક ચક્રુઃ *** પ્રાન્તે ક્ષાલવિપર્યય ***

અપદ્યં નર્મદા તત્ર માતર વિધરદિતામ્ ॥

નાનાતરંગા સાવર્તા મુલ્લર્ણવમન્નિભામ્ ।

મહાસરઃ સરિત્પાદૈરદશ્યા દત્ત્યરૂપિણીમ્ ॥

અમરેના (દેવેના) કટ (શરીર) ઉપર હસતે મોઢે નર્મદા નામી,
તે પન્થો-અમરેના કટથી વીંટાયેન તે પર્વત, “અમરકટક” કહેવાયો.

‘નર્મદા’ નામ શા માટે ? પૂર્વ કંપમા સિવ-ઉમા, સાથે ક્રોડા
કરતા હતા ત્યારે, લંબુના ઉર સ્થાન ઉપર ઉમાકુચ-નિર્મલને કાન્યે
સ્વેદમાથી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ કુન્દેદમાથી નદીનો આ બીજો ઉદ્ભવ
ગણવામાં આવ્યો છે. પહેલા ઉદ્ભવનો પ્રસંગ, સિવ ઉમા સહિત
ઋક્ષ પર્વતપર તપ તપતા હતા, ત્યારે તપને વળે તેમના શરીરમાંથી
સ્વેદ ઉદ્ભવ્યો અને તે સ્વેદમાંથી નદી મળી-એવો ઉદ્ભવ પુરાણમાં
આપ્યો છે

નિસેદને ચેતાના રૂપ વડે ઉન્મત્ત કરતી, તે પરિશ્રમણ કરના માઠી
મોહિત થયેલા દેવદેવો તેના પીઠે પકડવા લાગ્યા. ‘બળ અને તેજ
જેનામાં વધુ હશે તે તેને પામશે’ એમ સિવે કહ્યું. દેરાનુશૈ કન્યાની
સમીપ દોડ્યા. તેમની નજર આગળ તે અંતર્ધાન યજ્ઞ ગઈ.

ફરી તેમણે તેને દૂર જોઈ. ત્રણ, ચાર, દસ કે મો જ્વેજન દૂર
ગયા ગયા તે નજરે પડી ત્યાં તેઓ દોડી પહોંચ્યા. ચત્ર યોજન, સદસ
યોજન, ચત્ર સદસ યોજન દૂર તે દેખાતી આગળ પાગળ, દિગ્ગન્ધામાં,
નિદિશાઓમાં એક-એક, અનેક એક દેવદાનવો તેને જોતા. પરંતુ કોઈ ને
કન્યાને પાગળ નહોતું નહિ.

ઉમાની સાથે ચિત્ર ફરી ફરી મેળેથી હમી રહ્યા. ચિત્રના ગણે તાલમાં નૃત્ય કરી રહ્યા. ત્યાં તો અકસ્માત તે કન્યા શંકરની સમીપ દેખાઈ. વિરમય પામેલા દેવે મોં ફેરવીને પાછા વળ્યા. પિતાકપાલિએ આ ઉપરથી તેમને નમ (વિનોદ) આપ્યો; તેથી તેનું નામ 'નર્મદા' પડ્યું.

નર્મ ચૈમ્યો દદે વસ્માત્કૃતૈર્થેષ્ટિતૈઃ પૃથક્ ।

નર્મદા તેન ચોસ્તેયં સુગીતલજલા શિવા ॥

નૃરૂપમા કરેલા એવા ચિત્ર, જૂમિ ઉપર હાસ્ય પામ્યા તેથી તે 'નર્મદા' કહેવાઈ સામે કલ્પેના હાથ પ્રસંગે તે મરી નહિ (ન 'મૃતા') તેથી પણ તે 'નર્મદા' ગણાઈ.

હવે 'દેવાની' સ્તુતિ પાછો:—

વિચિત્રોત્પલક્રવાતૈર્નૃસૂત્રીપસમાકુલા ।

ભિન્નજા શૈલં ચ વિપુલં પ્રયાત્યેવં મહાર્ગવમ્ ॥

ધ્રામયતિ દિશઃ સર્વા રવેણ મહતા પુરા । ૩૭. (અ. ૬)

પ્લાવ્યતિ વિરાજંતિ તેવ રેવા इति स्मृता ।

ઝાલુ પર્વતના જાતજાતના પાપાણોમાં પૂરાર્ધ રહેલી, અને તેથી એ પથ્થરના ખડકોને બેઠીને ઠેક મહાસૂર્ય સુધી પહોંચી જનારી, તથા પથ્થરને બેઠીને જેનો પ્રવાહ આવળ વખે હોવાથી, ચારે દિશાઓને મોટા અવાજથી બરી દેતી, ધડીમાં કૂદકા મારતી, તે ધડીમાં સ્વરથ અને ગંભીર સ્વરૂપે વહેવાને લીધે, નદીનું નામ 'રેવા' પડેનું સત્ય છે; આમ 'રેવા' નામ છા માટે! તેનું સમાધાન એમ કરવામાં આવ્યું છે છે કે ખડુ સ્વ કરતી વહે છે માટે 'રેવા'. (સ્કંદ, આવન્તયલંક, રેવાલંકઃ અ. ૬. શ્લો. ૩૭-૩૮)

આ પ્રમાણે નર્મદાનો પશ્ચિમ પુરાણોદ્ભવ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

નર્મદાની આત્મકથા

‘ભુવનપાવની’ નર્મદા, પોતાના જન્મથી આરંભી આત્મકથા કહે તો, આમ કંઈક કહે.—

“ભારતવર્ષના કટિ-ભાગમાં અમરકંટક નામનો એક જિલ્લો પ્રદેશ છે તેમાં ‘મેકલની ટેડરી’ એ મારું પિયર. અમે ત્રણ બહેનો છીએ તેમાં હું સર્વથી મોટી છું. મહા અને શોભામય એ મારી નાની બહેનો છે. અમે ત્રણે “મેકલ-મુના”ને નામે ઓળખાઈએ છીએ.

“મેકલના કુંજરનાં અમરકંટક નામનો એક કુંડ છે. તેનો પેરાવો ૩૦૦ ફૂટ જેટલો હતો. તેનો આકાર કાર્ધિક ચિચિત છે. તેને ચાગ, ૭ કે આઠ નદિ, પણ અગિયાર ખાજુઓ છે. [મારા પિતાનાં ‘એકાદશ કુંડ’ના સ્વરૂપને સૂચના તો અગિયાર ખૂચા નદિ કર્યા હોય !]

“એ કુંડના તળેને ફાટીને હું ધરતીમાતાના ઉદરમાંથી જન્મી છું. મને વળી ‘કુદ્દેદા’ પણ કહે છે; કાગ્લ કે હું મહાદેવજીના ચરીરમાંથી પ્રગટું છું. અને લોકોએ તેથી કુંડની અદર ‘નર્મદેશ્વર’નું સિવાલપ બાપું છે. મને ‘સાકરી’ એવું બીજું ઉપનામ પણ આપ્યું છે, અને મારા ‘કંકર મા ને ત્રંકર’ ગણ્યા છે.

“મારી વચેટ બહેન મહા જંગા જોડાળી છે. તેની ચાલ પણ સીધી નથી. લોકોએ એનું નામ ‘અ’ટવજૂ’ પાડ્યું છે તે કાંઈ ખોટું નથી. તે વારંવાર તોફાન મચાવી, ઉત્કલનારીઓને ખૂમજ નાસ આપે છે! પિતાજીએ એને ત્રિપામલુ આપવામાં કંઈ ખાટી રાખી નથી. પણ સ્વમાનું કંઈ ઓછું છે ?

“સૌથી નાની બહેન જરા લાડકી તેથી ‘શૈલ્યબદ્ધ’ એવું નરન્નતિ-વાચક નામ આપ્યું છે. (‘વેદ’ના અર્થમાં નરન્નતિ જ થાય ને ?)

“ત્રણે બહેનોમાં એ સરીરે વધારે પુષ્ટ છે. મહાના જેવો એનો પ્રવાહ (‘વેદ’) તોફાની નથી; પણ એ સારિયો બારે છે હમેશાં ખૂમ બસાડા પાડ્યા જ કડો હોય મારા જન્મસ્થાનથી અગ્નિકાલ્પમા દોઢેક માઈલના અંતરે એક નાનો સરખો કુંડ છે તેમાંથી તે જન્મે છે.

“પિતાનું આગલું છોડીને અમે ત્રણે બહેનો જુદી જુદી ત્રણ દિશામાં અમારી જીનયાત્રા સર કરીએ છીએ કું પશ્ચિમ માર્ગે પ્રયાણ કરું છું, ઊગલ્ળી મહા અગ્નિખૂણા તરફ, અને સારિયો શૈલ્યબદ્ધ ઈશાન તરફ ઉપડે છે તેને ઈશાન તરફ જતો જોઈ, પિતાજીને ચિંતા પેડી હતી કે કોઈને પૂછ્યા માછ્યા વગર, ઈશાન તરફ વળ્ય છે ખરો, પણ છેલ્લે જરો કયા ? એ બાલુએ રત્નાકર નથી ત્યાં તો જાયો હિમગિરિ છે સાચું થયું કે પરિતપાવની ગંગાજી રગ્તામા તેને મળી ગયા; અને એ દિશા બૂલેવાને સાથે લેતા ગયા.

“હવે મારી જીનયાત્રા માડીને કહું પિતાજીના આગણ્યાની શોભા ખરેખર અનુપમ છે. જ્યાં નજર નાખું ત્યાં વનરાઈઓ ઊભી છે, કંઈક અધૂરું હતું તે માણસોએ પૂરું કર્યું છે માનવીએ ત્યાં મહિરાનું શ્રુડ ખડું કર્યું છે. જ્યાં અપ્સરાઓને પણ જલક્રીડા કરવાનું મન થાય એવા અમરકટકના કુંડને છોડી બહાર જવાનું મન જ થતું ન હતું. પણ શું કહું ? દીકરીથી કંઈ જીનજર પિયરમા તહેવાય છે ?

“કુંડના ‘ગોમુખ’માંથી બહાર નિકળી, પશ્ચિમ તરફ ધીમી ધીમી પગલીઓ પાડતા માડી. પડતી જાડે આખડતી જાડે, અને આગળ ચાલુ. થોડુંક ચાલી, ત્યાં જવાલા નામની નદી મળી, અમે જન્મે ખૂમ બેઠ્યા અને આગળ ચાલ્યા. ચારે તરફની વનરાઈઓ જોતાં જોતાં વાતો કરતાં કરતાં અને રમતાં રમતાં રમતા, ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા હતા.

“વાતોમા કઈ જાન રહ્યું નહિ પાણુ જાણે કેશ વાગી કે ખાડો આ પો, પાણુ ધુમાડ દેતી ૬૦ ફુ નીચે ગમડી પડી પામેલી પર્ણ કુમીમાંથી કપિનમુનિ દોડો આયા તેમણે પાસીને કહ્યું ‘રેના, જેવી થઈ જા બાળક તો એમ જાનતા ચાનતા પડે ચ ખરા!’ મારા એ પગડા (પ્રપાન-ધોધ)ને લોકોએ ‘પિનધારા’ એવું નામ આપ્યું! યોગીજનો અને રસિજનોનું એ ત્રિર સ્થાન થઈ પડ્યું છે

‘દુગડા ખાંખેરીને મેરી થઈ ત્યા નીનનના મળ્યા આની તેનો સહકાર કરી સાથે લીધી એકાદ માર્ગન આની દોર્નગ ત્યા ફરીને પાગી એમ જાંઠા ખાડામા પડ્યાઈ! આ પ્રપાત પડ્યું પડે તાના જેવડો જ હતો, લોખંડે એવું ‘ધધારા’ એવું નામ પાડ્યું છે મને સમ તડું નહિ કે એવું નામ ના માટે પાડ્યું બેચેથી પડ્યાતી રખતે મારા દેહનો દેખાર દૂધ જેવો મફે લાગતો પાય તો કાણુ જાણે!

તી ક માર્ગનનો માર્ગ કાપ્યો હશે, ત્યા એ અરોર વન આડું તે નાચ નડું, અને રીડ જેવા ભરકર પશુઓથી ભરચમ હતું તેની અદર જે લોખંડે રહેતા હતા તેઓ રાત્રી પડ્યો મરખા જ હતા તેઓ ‘ગોડ, બિ ન’, પ્રિતા’ એવે નામે ઓળખાતા હતા હાથમા તીર કામમા લઈને આ પો દિવસ જ મનમા ફરતું હાથ પડે તેટલા પગઓનો રિકાગ કવો અને માર્ગ-શૂનો કોઈ માણસ મેની નાપ, તો તેને દૂગી લેવો એજ એમનો વધો હતો

“આવા વિચ્છ પથે પ્રયાણુ મરતા કમળ મારા મનમા કર્ન કર્ન વિવારો આવતા હતા ‘જનન-પથની પસત્તી મરવામા મે કર્ન મૂન કરી પાય એમ તમે છે આ રસ્તે જાનો અને દુગરા નિવાય ખીજું કઈ જ આવતું નથી માર્ગ પાણુ પથરાળ છે સ્વામા જીને ને પાને જીન જીન માડા આવે છ સાડુ છ કે થોડે થોડે અનરે નરી નરી બરન શીમો આસીને મે છે, અને મારો સાથ કરે છે એ જ જવાનું

હોત તો બોગ જ મળત ને ? પણ, શું મારી આખી જીવનપાત્રા આવા વિકટ માર્ગમાં જ ચીતશે ? મેદાનોમાં ફરવાનું અને ખેતરોને ઉપયોગી થઈ પડવાનું મારા લાન્યમાં નિર્માયું જ નહિ હોય ? પ્રપાળ-કાળે પિતાજીને પૂછ્યું હોત તો તેઓ સારો પંથ બતાવત કીક, હને તો બન્યું તે ખરું ! હવે કાંઈ પૂછવા પાછું થોડું જ જનાય છે ? જેવાં વિધિનાં નિર્માણ !

“આવા વિકટ પ્રદેશમાં ધામે ધામે કરનાં સવામો માધવિ એટલે માર્ગ કાપ્યો. ત્યાં રસ્તાની આડે એક પદાડને બેઠેલો દોડો એટલે મારે માર્ગદિશા બદલવી પડી. પશ્ચિમ દિશાને પડતી મૂઢી, દક્ષિણ દિશા પકડી. સાઠેક માધવિ આગળ ચાલી દોઢશિ એટલે ‘મંડલા’ ગામ આવ્યું. તે ગામ મને બહુ ગમ્યું. ત્રણ બાજુએ ફરીને તેને પૂરું પૂરું જોયું. કિનારે ગેંઠકા પંડાઓ વાળા કરતા હતા, તે પરથી જાણ્યું કે ‘સરસ્વતી અને મહાનિથિ જે ગામમાં રહેતા હતા તે જ આ ગામ’. જૂના સમયમાં તેનું નામ ‘માદિખતી’ હતું; અને આજે તેને ‘મંડલા’ કહે છે.

“મંડલાના લોકોએ મારા દેહ પર લોડીઓ વહેતી મૂઢી, અને તેમાં જોમી, તેઓ આમનેમ ફરવા લાગ્યા. એ જોઈને હું બહુ રાજ થઈ. કેવળ પદાડી પ્રદેશમાં ભટકવું, અને આસપાસના દરેકો જોવા એમાં જીવનની સાર્થકતા શી ? કોઈ પણ પ્રકારે જનનેરા ચાપ તો જન્મ્યું અને જીવ્યું સફળ થાય. અત્યારનુધી તો હું કંઈ કરી શકી નથી. પણ હવે કંઈક કરી છૂટીશ.

“મંડલાની રજા લઈ મેં આગળ પ્રયાણ કર્યું. તેની સાથે માર્ગની દિશા પણ બદલી. દક્ષિણ દિશાને પડતી મૂઢી, ઉત્તર દિશા પકડી. ત્રણેક માધવિ ચાલી દોઢશ ત્યાં માર્ગમાં એટલા બધા બડકા આવ્યા કે તેની અંદર હું ગૂંચવાઈ ગઈ. મને પાછળથી ખબર પડી કે ‘સરસ્વતી’

અર્જુન' નામના રાજ્યએ અહીં મને પૂરી રાખવાની તજવીજ કરી છે. એટલે મેં મારા દેહનાં નાનાં નાનાં સેંકડો રૂપ જનાત્ર્યાં; અને ત્યાંથી છલંગ મારી, નાહી. માનવોએ આ સ્થળનું નામ 'સદસ્રધારા' પાડ્યું છે.

"ત્યાંથી વીશેક માઈલ ઉત્તર દિશામાં જ હું ચાલી; પણ માર્ગ તો એવો ને એવો જ પથરાળ હતો. એટલે પાછી પવિત્ર દિશા મેં ઝાલી. હવે હું વિંધ્યના પ્રદેશથી લગભગ ૨૦૦ માઈલ દૂર પહોંચી હતી. મારું શરીર પણ કીચકીક થઈ રહ્યું હતું. આગળ જતાં મારા માર્ગની બન્ને તરફ આરસના ચક્રચકના ખડકોનો દેખાવ એટલો તો સરસ હતો કે તે જોવામાં હું લીન થઈ ગઈ; અને માર્ગનું ભાન નહુ નહિ. તેથી ૪૦ ફૂટના ઊંડા ખાડામાં પટકાર્પ પડી; ગરીબના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા : એટલું જ નહિ એ ચૂરાના ઝીણા ઝીણા કણોએ ચાંચ ગ્રહણીને મારા રાગીરને વાદળા જેવું રૂપ ધારણ કરાવ્યું : શું આ મારું વિચિત્ર રૂપ !

'લોકોએ આ રૂપનું નામ પાડ્યું 'ધ્રુવાધાર', આ નામ અરેખરું છે ! અહીં મારી ધારા, સાચે જ, ધ્રુમાગના જેવી દેખાય છે. કાળા કાળા ખડક ઉપરથી પડાનો બને રૂપેગી વાદળા સખો દેખાનો મારો દેહ અતિ-શય સુદૃઢ લાગે છે અહીં મારું જલરૂપ મોજે કળાએ ખીલી ગયું છે.

'આ મનોહર સ્થાનનું વાતાવરણ જોઈને મને મનમાં એમ થઈ ગયું કે આગળ ન જતા, અહીં જ રહી જઉં : પણ યાત્રાએ નિઃજોશ માણુમ એમ અધવચ્ચ કાર્પ રોકાર્પ નકે ખગે ! 'ધ્રુવાધાર' રૂપે શીર્ષવિશીર્ષ થયેલી મારી દેહવતાને અરખી કરી, હું થોડેક આગળ ચાલી. તો મારાં માં એક મનનો સમેરમરનો હાંજ આવ્યો.

"બન્ને જાજુએ સો મો ફૂટ ઊંચા અને એ માઈલ જેટલા લાંબા સફેદ આસ હાલુના ખડકો બિના હતા—જનજે એ મોટી આરબની દીરાયો જ હોય નહિ ! બન્નેની વચ્ચે જગા બહુ જ થોડી હતી કાર્પ જગાએ ૨૦ ફૂટ તો કાર્પ જગાએ ૧૫ ફૂટ—જનજે એ માઈલની લાંબી બાંધી સાકરી

એવી સંગેમરમરની ખીણ! કુદરત પણ કેવી મદાન સિદ્ધી છે તેનો સાચો ખ્યાલ અહીં આવે છે. માનવનું નિદ્રા ક્યાં અને વેંતિયા માણુમનું સર્વ-સંક્ષિપ્તપે જાગેલી કુદરતનું નિદ્રા ક્યાં? જગતની બીજ કોઈ નદીના માર્ગમાં આવી નુંદર ખીણ હતો કે કેમ એ એક ચંકા છે. આતુ' મતોદર સ્થાન કોઈને પણ છેડવાનું મન થાય ખરું?

“પણ શું કરું? પતિદેવને મળવા તણપાપડ હતી; એટલે વણપાસવને એ સ્વર્ગીય સ્થાનને છોડી મારે આગળ પ્રયાણ કરવું પડ્યું. પુંવાધાર અને સંગેમરમરની સાકડી ખીણ પૂર્ણિમાની અવધાણી રાતે જોતાં સદેહ થાય છે કે આ સ્થળ પાર્થિવ છે કે સ્વર્ગીય? ચાંદની રાતે ટોડીમાં બેગી એ સાકડી મેદેદ ખીણમાં ફરવું એટલે જાણે વાસ્તવ જગતને બૂખી જવું!”

“એમને એમ છવનધાનાનો અગ્રીક પંથ કપાયો. ત્યારે એક રાદેગના દર્શન થયા. તેનું નામ ‘હોશંગનાદ’. તેને જોઈ આગળ વધી. રસ્તામાં કોઈકોઈ સ્થાનો એવાં હતાં જ્યાં મારે મારા જલ-દેહના બે ભાગ પાડી નાખવા પડતા. એક ભાગને એક રસ્તેથી અને બીજા ભાગને બીજે રસ્તેથી ચાલવું પડતું. મહર્ષિ એ માર્ગે એ પ્રમાણે બિન્નબિન્ન માર્ગે ચાલ્યા પછી, બન્ને ભાગો પાઠા બેગા થઈ જતા. વચ્ચે જે જગતથી વીંટાપસો ભાગ રહેતો તે ‘ટાપુ’ બનતો. મારા પ્રવાસમાં એવા કેટલાયે ટાપુઓ છે. બાકિય માત્રોએ કોઈકોઈ ટાપુ પર નાની નાની ‘ધર્મપુગીઓ’ વમારી છે.

“હોશંગનાદથી આગળ વધ્યા પછી કલિંગ દેશને છોડી, માલવ-દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. વળી પાછી ગાડ ઝાડી આવી. તેમાં થોડુંક ચાલી હોર્ષિ, ત્યાં માર્ગની બરાબર વચ્ચે જ એક કુંગર આવ્યો. હવે શું કરવું? થોડીમાર વિચાર કરીને દેહના ફગીથી બે ભાગ કર્યા. એક ભાગ કુંગરાની ઉત્તર તરફથી અને બીજો દક્ષિણ તરફથી આગળ ચાલ્યો. દોરેક માર્ગે એ પ્રમાણે ચાલી, ત્યાં કુંગર પૂરો થઈ ગયો : એટલે બન્ને ભાગને પાઠા બેગા કરી નાખ્યા.

“આ પ્રમાણે મારા દેહની મધ્યમાં જે ટાપુ-જે ડુંગર-આવી ગયો છે તે ‘માંધાતા’ કે ‘ઝોંકારેશ્વર’ને નામે ઝોળખાય છે. પ્રાચીન કાળમાં માંધાતા નામે એક મોટા મહીપતિ થઈ ગયા. તે આ બેટપર બેસીને તપ કરતા હતા : ત્યારથી આ ટાપુનું નામ ‘માંધાતા’ પડ્યું છે. ભાવિકો મારા તટપ્રદેશ પાસે કેઈ ડુંગર કે ટેકરે આવેલો હોય તો તેને મંદિર વિનાનો ભાગ્યે જ રહેવા દે છે : ત્યારે આ ડુંગર તો મારા દેહની મધ્યમાં જ આવેલો છે; તેને મંદિરો વિનાનો ઉત્તર અને સૂતો રહેવા દે ખરા ?

“તેમણે માંધાતાના ડુંગરપર એક બે નહિ, પાંચદશ નહિ, પચ્ચ મંદિરોનું એક મોટું ગામ બંધું કરી તેને ‘શિવપુરી’ એવું નામ આપેલું છે. તેમાં મુખ્ય મંદિર ‘ઝોંકારેશ્વર’નું છે. હિંદનાં બાર મોટાં ત્યોતિર્થિગોમાંનું આ એક ગણાય છે. શ્રદ્ધાળુ શેવો ત્યાં યાત્રાએ આવે છે : તેમાંના કેઈ વળી, નહેઝાઈથી મુક્તિ મેળવી લેવા માટે, ડુંગરાના પત્થિમ તરફની ઊંચી દિવાલ જેવી બેખડ ઉપરથી પડતું નાખે છે !

“માંધાતાના પહાડ ઉપર જેમ લોકોએ ‘શિવપુરી’ ખડી કરી છે તેમ, મારા દક્ષિણ દિનારા પર ‘વિષ્ણુપુરી’ અને ‘બ્રહ્મપુરી’ ખડી કરી છે : એ બન્ને ‘પુરી’ એટલે મંદિરોનાં ગુંડ જ ! હોડીમાં બેસી મારા પ્રવાહમાં વિહરવાથી આ ત્રણે મુક્તિપુરીઓનો દેખાવ ખૂબ આકર્ષક લાગે છે. ભાવિક લોકોએ મારા તટ પરના પ્રત્યેક યાદને, પ્રત્યેક કુંડને, પ્રત્યેક સંગમને અને પ્રત્યેક મંદિરને ‘તીર્થક્ષેત્ર’ જનાવ્યું છે : તેમાં જે આ માંધાતા અને ઝોંકારેશ્વરના વૈભવથી તો આડો આંક વળ્યો છે !

“માંધાતાનો ટાપુ મૂકી આઠેક માહત્ત આગળ હું ગઈ એટલે ખેડીયાટ નામનું સ્થાન આવ્યું. ત્યાં મારા દેહને ઝોળગવા માટે એક પૂજા બાધવામાં આવ્યો છે. તેને બે માળ છે. ઉપલા માળ પર રહે છે અને નીચલા માળ પર માણસો તથા વાહનો ચાલે છે.

“જેડીપાટથી આગળ જતાં ‘મહેશ્વરનગર’ આવ્યું. મદારાણી અદત્યા-
બાઈ દોઝકરનું એ પાટનગર હતું. જે ધર્મિક રાણીએ દિંદતી પ્રત્યેક
પવિત્ર નદીના તટ પર ઘાટો, મંદિરો, અને ધર્મશાળા બંધાવ્યાં છે તે,
પોતાના પાટનગરના પાદરમાં ચઢીને વહી જતી મને કંઈ બાકી મૂકે
ખરી? તેણે મારા આખા તટ પર પારશિનાના ઘાટો અને મંદિરો
બંધાવ્યાં છે, દેવ સરખી એ રાણીની સમાધિ પર પાવનકારી જળ છાંટી
હું ત્યાંથી આગળ વધું છું. કેટલેક દૂર ગયા પછી મારી બે ધારાઓથી
વીંટળાઈને એક ‘ધર્મપુરી’ નામે ટાપુ બન્યો છે. પરોપકારી દંપતિનું
એ નિવાસસ્થાન હતું.

“ત્યાંથી આગળ આજતાં માળવાના મુસલમાન મુઘલોના પાટ-
નગર ‘મંડવગઢ’ આવ્યું. એ ‘મંડવદુર્ગ’ની ચડતી-પડતીના રંગો આ
આખે જોવા છે. અત્યારે તો એ ખડેર સમુદ્ર સામે છે! તેને છોડી
ધોડુંક આગળ આસી એટલે ધોગ અરણ્ય આવ્યું. તેમાંથી થોડો માર્ગ
કાપ્યો ત્યાં માસવ દેશ પૂરો થયો; અને ગુજરાતમાં મેં પણ મૂક્યો.
હતાં હજી પ્રદેશ તો પહોડો અને જંગલોવાળો જ હતો. પહોડોને અને
જંગલોને જોઈને હું હવે છેક જ કંટાળી ગઈ હતી. મારી જીવન-યાત્રાનો
પોણો ભાગ પૂરો થવા આવ્યો હતો; છતાં મારા બામ્બમાં તો એના એ
કુંગરા અને એના એ વનો હતા!

“કુંગરા અને વનોમાંથી આવી આવી જતી હતી તેવામાં, નાના બાળકો
માટે લપસણાં પાટિયા હોય છે ને, તેને મળે તો એક ખડક મારા
માર્ગમાં આવ્યો. તેને જોઈને મને પણ લપસણાનું મન થયું. એ ખડક પરથી
દડદડ કરતી ઝપાટાબધ લપમી નો ખરી; પણ છેલ્લે દંગેક ધૂતના ગોઠા
પાડામાં ગળડી પડી! લોકોએ મારા આ લપસણા પાટિયાનું નામ
‘સરપાણુ’ પાડ્યું છે. ગુજરાતના મારા યાત્રાળુઓ અહીં મુઠ્ઠી દોડ્યા
આવે છે.

“ત્યાંથી આગળ ચાલી તો માર્ગ ભારે વિષ્ટ આપ્યો. માર્ગમાં સર્વત્ર ખડક જ આવ્યા. એક સ્થળે તો વળી એવું આવ્યું કે એ ખડકની સાંકડી ખીલમાં મારે બંધાઈ રહેવું પડ્યું. ત્યાં મારા દેહને મારે એટલો બધો સક્રોચવો પડ્યો કે હલંગ મારીને હરણો પણ મને ટપી જવા લાગ્યાં. એ જોઈને લોકોએ મને ‘હરણ કાળ’ નામ આપ્યું. હરણકાળ મૂક્યા પછી કેટલેક અંતરે ‘ગોરા યાદ’ આવ્યો. હવે હું ઝાડી અને પહાડોમાંથી છટી. અને ગુજરાતનું મુંદર મેદાન આવ્યું.”

“મારો દેહ આ રીતે બનને લીધે ખૂબ પુષ્ટ બન્યો. તેથી મનમાં વિચાર આવ્યો કે કલિંગના ખેતરોને પાણી આપી તૃપ્ત કરી શકી નથી; માળવાનાં ખેતરોની તરસ સામે પણ મેં જોયું નથી તો હવે ગુજરાતનાં ખેતરોને તર કરું : પણ એ મનોરથ મનમાં જ રહ્યો—આચારમાં મૂકી શકાયો નહિ.

“ત્યાંથી નહીં ચકામ ? હું ગુજરાતના મેદાન પરથી ચાલી જતી હતી; પણ મારા બન્ને તર-પ્રદેશો મોં સો ફૂટ જેટલા ઊંચા હતા. એટલી ઊંચાઈ ચીડીને ખેતરોને કેવી રીતે પાણી પહોંચાડું ? પ્રભુએ મને નિમ્નગામી—નીચાણ તરફ જવાની જનાવી છે. એટલે વાત્સાર બની નિસામો મૂક્યો : અને મનમાં ખૂબ અકળાઈ : ‘અરે પ્રભુ ! તેં મને આટલી બધી સમૃદ્ધ જનાવી; છતાં મારી સમૃદ્ધિ કાઢીને એ કામમાં આવશે નહિ ?’

‘પણ હવે મારા દેહ પર દોડીએતો અવરજવર વધવા લાગ્યો હતો. તે દ્વારા માણસો અને માલ-જન્નેની આવજ વધવા લાગી હતી. લોકો આટલો મેં મારો ઉપયોગ કરે છે તે જોઈને હું રાજ થઈ.

‘પતિદેવ સાગરરાજને મળવાની આતુરતા વધી હતી ખરી; છતાં મારી ચાલ હવે પડેલાંના જેવી જતાવળી રહી નહોતી. સ્વભાવમાં કંઈક રૂઝવણું આવી ગયું હતું. એ અસર ગુજરાતની સમગ્ર જમિની હતી.

ધીમી ચાલે ચાલતી ચાલતી હું ચાણોદ-કરનાળી આવી. થાંટા ઉપર ચાલ્યો અને થાંટીઓ કોલાહલ કરી રહ્યા હતા. તે સાંભળતી સાંભળતી થોડેક દૂર ગઈ ત્યાં મારા દેહે બે લાગમાં ફંટાર્થ એક નાનો સરખો ટાપુ બનાવ્યો. ભાવિકજનોએ તેનો પણ ઉપયોગ કરી લીધો. ત્યાં અત્રિપત્ની અનુસૂયાજીને તપ કરવા બેસારી દીધાં છે.

“મારો પ્રવાહ વધતો વધતો આગળ ચાલ્યો. ત્યાં વળી પાછી ધારાઓ ફંટાર્થને એક ટાપુ બનાવ્યો. તેને એક મહાન વૃક્ષે દેશ-પ્રસિદ્ધ બનાવ્યો. એ વૃક્ષ તે ‘કખીરવડ’. યુજરાતમાં મારો જ નામેરી એક કવિ થઈ ગયો છે-એ નર્મદાસંકરે આની કવિતા ગાઈ છે. કખીરવડની સામે જ શુકલતીર્થ છે.

“પતિદેવને મારા આવવાની ખબર મળી હતી : તેમ જ મારા મનની અધીરાર્થ પણ તેમણે કંઈપી હતી : તે પરથી તેઓ પોતે જ મને બેટવા માટે સામા આવ્યા. રુનાકરને બેટતાં મારું શરીર પુલકિત બન્યું. પતિમિલનની અધીરાર્થ શમતાં, મારી ચાલ છેક જ ધીમી થઈ ગઈ. ધીમે પગલે હું ભરુચ પહોંચી.

“ભરુચ આવતાં ગતિ છેક ધીમી કરી નાખી. હું જરા ભારેખમ થઈ ગઈ. ભરુચ છોડ્યા પછી નાના મોટા ચારેક ટાપુ મારા પ્રવાહમાં બેળા થયા. છેલ્લે વિમલેશ્વર ગામને પાસે હું પતિના દેહમાં સમાઈ ગઈ.

‘બસ, મારી જીનનયાત્રા પુરી થઈ. મારાથી લોકોની કાંઈ જ સેવા થઈ નથી. એનો વસવસો મારાં જળને ભરુચ આગળ ખારા બનાવી દે છે. છતાં ભાવિકો મને ‘રેવામાતા’નું માન દઈ, મારા જીવનની ખારાશને દળવી બનાવી દે છે !’

“ભરુચ-ખારગોળાના સમુદ્રસંગમના ખારા આગળથી અનેક પરદેશીઓ અને તેમના વહાણો મારા ચરીર ઉપરથી પસાર થયાં છે. એ ‘ભાગેલા’ ભરુચના કાંઠાનાં જળ ક્ષણેક મીઠાં તો ક્ષણેક ‘મોળા’ અને ક્ષણેક ખારા પણ બની જાય છે : જાણે ત્રિયુલ્લાત્મક માયાનો જ એમાં આવિર્ભાવ થાય છે.

“સફરી વહાણોના પ્રસિદ્ધ ખારા તરીકે ઇતિહાસે અનેક નોંધ રાખી છે : પણ માર મન તેનું કંઈ મહત્ત્વ નથી ! ”

રેવાને તીરે તીરે

: ખંડ ૨ :

અમરકંટકથી સહસ્રધારા

દેવદેવીનાં વર્ણનો નખત્રિખથી કરવામાં આવે છે : અને તે પ્રમાણે અનુસરવામાં એક પ્રકારની પૂજ્ય શુદ્ધિ તથા વિનય પણ સચવાય છે । માનવજનોના વર્ણનમાં પહેલાં મુખની છટાથી, બૌદ્ધિક રીતે, આરંભ થઈ શકે છે : પરંતુ નદી-જે હમેશા પૂજ્ય છે—તેનું વર્ણન તો તેના મૂળથી આરંભી તેના વિશાળ મુખ સુધી ક્રમેક્રમે વિસ્તારવું એ વધુ યોગ્ય છે : નદીમુલેનેવ પ્રાવિષ્ઠેત્* કથ્યું છે તે આવી નદીના સાગર-સંગમ આગળના વિશાળ મુખ ઉપરથી જ સચવાયું જણાય છે.

નદાના ઝરણરુપે શર થયેલી નદી તેના મૂળ આગળ પણ ઓછી રમણીય હોતી નથી; એ ઊગમસ્થાનનો આધાર મળ્યા પછી, નદી જેમજેમ વહેતી જાય છે, વિસ્તરતી જાય છે અને માર્ગમાં ખીણ સખીઓને સંગ્રામમાં લઈ, આગળ વધતી જાય છે ત્યારે પ્રવાહીનું કુતુહલ ખરેખર જાગ્રત રહ્યા કરે છે :

જેમ ટાઈ પગની સુદર પદાની અને તેના અગ્રકાના તેજસ્વી નખની જ્યોતિષી આખા સ્વરૂપને નિહાળવાની જે જિજ્ઞાસા પણ પણ વધતી જાય છે, તે છેક મુખદર્શન થતા સુધી તેમને તેમ રહે છે : અને પછી મુખપર વારી જવાનું મન થાય છે. તેમ રેવા-નર્મદાનું મૂળ નિહાળતા નિહાળતા, આપણે ‘રેવાને તીરે તીરે’ પરિભ્રમણ કરિયે તો અસંખ્ય

* હુવો ‘રણવશ’ સર્ગ ૩, શ્લોક. ૨૮, રણસભ્યે અભ્યાસમા લિપિના જ્ઞાનથી વિદ્યામા પ્રવેશ કર્યો—જેમ સાગરમા પ્રવેશ કરવા માટે નદીના મુખમાથી પ્રવેશ કરાય છે તેમ જ.

‘લિપિવિદ્યા જ્ઞાનથી તે પ્રવેશતો વિદ્યા, નદીના મુખની જુ સાગરે’.

કુદરતી દર્યો, તીર્થો અને મંદિરો જોવામા આવશે. તેમાથી માન મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોએ રોકાઈને આપણે સાગર-સંગમ સુધીની યાત્રા પૂરી કરીશું.

અમરકંટક એ શું છે ? કોઈ ગામ છે, કોઈ ટેકરી છે કે કોઈ ઝરણું છે ?

હિંદના મધ્ય ભાગમાં એ એક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. ત્રણેક હજાર ફૂટ ઉંચો હશે. તેમાં મેકલ નામનો એક ડુંગર છે. તે ઉપર અમરકંટક નામનો એક કુંડ છે; અને પાસે જ અમરકંટક નામનું નાનું સરખું ગામકું છે. નર્મદા નદીનું મૂળ એ કુંડમા છે.

અમરકંટક : રીવા રાજ્યના મોહાગપુર તાલુકાના અમરકંટક નામના ગામના એક કુંડમાથી એ નીકળે છે. આ કુંડ મેકલ પર્વત ઉપર છે : તેથી નર્મદાને ‘મેકલ-સુતા’ પણ કહે છે. મેકલ પર્વત વિંધ્યાચલ અને સાતપુડાની ગિરિમાળાની વચ્ચે આવેલો છે. આ પર્વત ઉપર મેકલ, વ્યાસ, ભૃગુ, કપિલ આદિ ઋષિઓએ તપશ્ચર્યા કરી હતી. ભગવાન શંકરનું પણ આ તપસ્થાન-સ્થાન હતું.

અમરકંટક ગામ સમુદ્રની સપાટીથી ઘણાજ નીચે હજાર ફૂટ ઊંચું છે અમરકંટક પહોંચના માટે બે ત્રણ માર્ગ છે. કટની-નિલાસપુર રેલ્વે લાઈન ઉપર સહગણ નામનું સ્ટેશન છે : ત્યાંથી અમરકંટક પચીસ માર્ગલ છે. બંગાળ-નાગપુર રેલ્વે ઉપર મંડલા નામનું સ્ટેશન છે. એ મંડલાથી ત્રેવગામ અને ડીડારી થઈને એક પાછી યાક અમરકંટક સુધી જાય છે. ૭. આર્ટ પી. રેલ્વેના જળવપુર સ્ટેશનથી શાહપુર અને ડીડારી થઈને એક સડક જાય છે તે ત્રીજો માર્ગ છે.

અમરકંટકમાં ઇંદોરના મહારાણી અહલ્યાબાઈએ બંધાવેલી ત્રિશાળ ધર્મશાળા છે. તેની ચારે દિશામાં ભયાનક જંગલ ફેલાયેલું હોવાથી જંગલી જાનવરોનો ખૂબ ભય રહે છે. પશ્ચિમ દિશાનો વાયુ હમેશાં

નેસથી ટુંકાયા કરે છે. વિષાળામાં હારે દંડી પડે છે અને ગંગાળામાં પહુ ત્યાં ગરમી પ્રવેશી શકતી નથી.

લોકો કહે છે કે પહેલાં એક વાંસના કુંડમાંથી નર્મદા વહેતાં હતાં. આજે હવે એ વાસની ઝાડી નથી; પરંતુ તે જગા ઉપર એક અગિયાર (કાણુ) ખૂણાનો પાકો કુંડ ચણી લેનામાં આવેલો છે. એ કુંડનો પેરાવો ૨૬૦ હાથ છે. કુંડની ચારે તરફ પથ્થરો છે. આ કુંડની અંદર ઉત્તર તરફ ત્રણ મંદિર છે. જેમાંનું 'વચમાંનું' અમરકંટેશ્વરનું છે, અને પૂર્વ તરફ નર્મદેશ્વરનું છે. નર્મદેશ્વરની સ્થાપના એ જગા પર કરવામાં આવી છે જ્યાંથી નર્મદાનાં પહેલાં ઝરણુ કૂટ્યા હતાં.

કુંડની પશ્ચિમ તરફ ગોમુખ છે. આ ગોમુખમાંથી થોડું થોડું જળ એક નાના કુંડમાં ટપક્યા કરે છે. અહીંથી નર્મદાગ્રાંથી ધારા ચડે યાવ છે. કુંડમાં બાર તેર ફૂટ બાંકું પાણી ગ્રહે છે. આ કુંડને 'કાદિ તીર્થ' કહે છે.

કુંડની ઉત્તરમાં થોડે દૂર નર્મદાજી તથા અમરનાથના મંદિર છે. અને મંદિરનો સજ્જામંડપ એક જ છે. નર્મદાનું મુખ પૂર્વમાં અને અમરનાથનું મુખ પશ્ચિમમાં છે. અમરનાથના મંદિરમાં નદીની મૂર્તિ નથી. નર્મદાના મંદિરની પાસે બે મનુષ્યોની પથ્થરની મૂર્તિઓ છે. એમાંના એક નીચે લેખ કહાળેલો છે જે ઉપરથી જણાય છે કે એ રતનપુરમાં રહેનાર કોઈ નારાયણ નામના પીરની મૂર્તિ છે : બીજી મૂર્તિ સાગર નામના એક વણજારાની છે એમ કહેવાય છે : પરંતુ મૂર્તિનું સિદ્ધ તથા ખજા ઉપરનું ચણાપત્રીત એતાં એ કોઈ દિવસ ભક્તો હોય એમ લાગે છે. આજુબાજુ પ્રાચીન મંદિરના ઇર્ણ અવશેષો વેરાવેલા પડ્યા છે, જેનું સિદ્ધ જોવા જેનું છે.

અમરકંટકમાળા મંદિરોમાં એક ખૂબ પ્રાચીન મંદિર છે જે ત્રિપુરીના કલ્પુરી વંશના સગ્ન કલ્પદેવે બારમી સદીમાં બંધાવ્યું હતું.

ત્યાં બીજા મંદિરમાં નામપુરના બોંસવા વંદના એક ગાળને કેડા-
નારાયણની પ્રાચીન મૂર્તિની સ્થાપના અદારમી સદીમાં કરેલી છે.

કબીર-ચોતરો : અમરકંટકમાં દર વર્ષે મહાદિવરાત્રિ ઉપર
નેરો મેળો ભરાય છે. અમરકંટકથી અરધા માઈલ ઉપર માકડેય-
આશ્રમ છે. નર્મદાની પરકન્થાનો આરંભ અમરકંટકથી કરતાં કરતા
ત્યાંથી દક્ષિણ કિનારે આવતું પડે છે. ત્યારે સૌથી પહેલું સ્થાન ત્રણ
માઈલ ઉપર “કબીર-ચોતરા”નું આવે છે. અહીંથી ત્રણ પ્રવેશો
મંડવા-ગિરો સહાય છે. તેને ઉત્તર કાંઠે જવાએશ્વરનું તીર્થ આવે છે
જેનો ખૂન મહિમા “દેવા-ખંડ”માં વર્ણવેલો છે.

કપિલધારા : કબીર-ચોતરાથી આગળ જતાં ઉત્તર કિનારે, અમર-
કંટકથી ચાર માઈલ ઉપરવાડે, નર્મદાનો પહેલો જલધોધ નજરે પડે
છે : તેને ‘કપિલધારા’ કહે છે. સાઠ ફૂટ ઊંચેથી નર્મદા અહીં પડે છે.
કહેવાય છે કે કપિલ ઋષિનો આશ્રમ અહીં હતો. તેમણે નર્મદાની
ધારાને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે ઠેકાણે એક એક બહેતનાં તેમના
પદચિહ્ન નર્મદાને કિનારે આજે પણ દેખાય છે.

અમરકંટકથી કપિલધારા આવવાનો માર્ગ વિષ્ટ છે. ત્યાં યાત્રી કે
ધોડો કોઈ જઈ ચકતું નથી-એટલી બધી મૂર્ચિ ઊભીનીચી છે.
કપિલધારાની પામે નર્મદાનો પ્રવાહ બાર-તેર હાથ પહોળો બને છે.
દૃશ્ય ખૂન રમણીય બને છે. નજીકમાં નીલગંગાનો સંજમ અને દેવ-
સૂન તથા ચક્રતીર્થ આવે છે.

દૂધધારા : કપિલધારાથી એક માઈલ આગળ જતાં ઉત્તર કિનારે
નર્મદાનો બીજો જલધોધ જોવા મળે છે. તેને ‘દૂધધારા’ કહે છે,
કારણ કે અહીં ઉપરથી પડતું સ્વચ્છ જલ નીચે પડ્યાઈને દૂધની ધારા
જેવું નેત્ર બની જાય છે.

કુંડ મઠ : આગળ થોડાક માઈલ જતાં નર્મદાને દક્ષિણે

‘કુકુમ્ભ’ નામનું એક સ્થાન છે આ સ્થાનમાં શ્રીમદ્ આલ સંકરાચાર્ય સ્થાપિત ‘ઋગ્વેદમુક્તેશ્વરનાથ’નું પ્રાચીન ઇશ્વર મંદિર છે.

આ મંદિર ખંધાવવાના સંબંધમાં એક લોકકથા પ્રચલિત છે. મહુ જૂના કાળમાં આ ગામમાં એક વણજારો રહેતો હતો. એણે ફાર્ન નજીકના ગામના વાણિયા પામેથી રૂપિયા ઉધાર લીધા અને સ્થાનમાં પોતાનો બહારો ફરો તેને ઘેર રાખી ગયો એમ કરતા હતાં એક વખત વાણિયાને ત્યાં ચોરી થઈ ચોર ચોરીનો માલ લઈને એક દેકાણે દારી આવ્યા હતા, પેલા ફરોએ એ જગા દીધી હતી તેથી વણિક મદાનનને એણે ઈશ્વરનાથી સમજાવી પેલી જગા મતાડી. વાણિયાને તો પોતાનો ચોરાયેલો બધોયે માલ ત્યાંથી મળી આવ્યો.

તેથી અત્યંત આનંદ થતા, વાણિયાએ પેલા ફરોને ગળે એક ચિટ્ટી બાંધી તેને છુગે કડી દીધી અને વણજારાને ત્યાં એને પાઠો મોકલી આપ્યો. ફરો ત્યારે વણજારાને ઘેર દૂરથી આવતો દેખાયો ત્યારે વણજારાને થયું, ‘નક્કી આ ફરો વાણિયાને ત્યાંથી ન્હાથી આવ્યો કાગે છે!’ પૈસા પાઠા આપ્યા વગર ફરો પોતાને ઘેર આવે-તેમાં તેની શાખને ધોકો પહોંચે એમ એને લાગ્યું.

એને ફરો પર ભારે રીસ ચડી, દૂરથી એણે ધનુષ્ય કામંડાથી એની સામે તીર તાક્યું. ફરો ખીચારો મરી ગયો અને બોલ પર ઢળી પડ્યો. વણજારો પાસે જઈને જુવે છે તો ફરોને ગળે બાંધેલી ચિટ્ટી તેના જોવામાં આવી ! ચિટ્ટી વાંચતાં તેને બધી વાત સમજાઈ ગઈ, અને એને ખૂબ પગ્તાવો થયો. વણજારાને વિરાગ આવી ગયો. એણે પોતાના ધનથી આ શિવમંદિર બંધાવ્યું અને પોતે સંસાર છોડ્યો.

અહીંથી લગભગ થોડા માર્ગદિઃઉપર દક્ષિણ તટ ઉપર રીવાં રાજ્યના મંડવા નિહલાની સરહદ સર થાય છે. કળીર-ચોતરાથી અહીં સુધી નર્મદાની દક્ષિણે મંડવા નિહલો આવી રહ્યો છે.

મહારણુ તથા રાઈ-ઘાટી : મંડલાની અડકપર આગળ જતાં ‘મહારણુ’ ની સરખાત થાય છે. અને ‘રાઈ-ઘાટી’ નામની ઊંચી ભેખડો દિશિયુ કિનારે આવવા માંડે છે. ત્યાંથી પરકમ્માવાસીઓ યાત્રા કરી શકતા નથી.

દેવગામ : આગળ જતાં બદનેર નદીનો સંગમ આવતાં દેવગામમાં જમદગિત ઋષિનો આશ્રમ આવે છે, ત્યાં જમદગ્નેશ્વરનું મંદિર મંડલાના ગોડ રાજ્ય નિજમરાણે સંવત ૧૭૭૬ માં બંધાવેલું છે. મકરમંદોતિ ઉપર અહીં દર વર્ષે મેળો યજાય છે.

રામનગર : દેવગામથી બદનેર નદી પાર કરતાં દિશિયુ તરફ રામનગર આવે છે. અહીં નર્મદાનનો ઘાટ બહુ સુંદર છે. ગદા-મંડલાની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મહારાણી દુર્ગાવતીથી પાંચમા રાજા હુમપરાણે આ રામનગરને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી; એણે બંધાવેલો એક તથુ માળનો મહેલ આજે ખડિયેર અવસ્થામાં મેળૂદ છે. આ ગામમાં દર મંગળવારે બજાર ભરાય છે.

મંડલા : રામનગર ઘાટથી મધ્યપ્રાંતનું મુખ્યસિદ્ધ નગર મંડલા લગભગ દસ માઈલ છે. નદીમા નાવ દ્વારા આવજા ઘર્ષ શકે છે. મંડલાથી જાનપુર સુધી પાકી સડક બનેલી છે. મંડલાથી દેવગામ અને ટીંડોરી યજ્ઞને ઠીક અમરકંટક સુધી સડક જાય છે. મંડલા, એ બંગાળ-નાગપુર રેલ્વેનું સ્ટેશન પણ છે.

મંડલા નગરની ત્રણે બાજુ નર્મદાજી વહી સ્ત્રાં છે; એટલે નર્મદાનો પ્રવાહ મંડલા આગળ અર્ધચંદ્રાકાર રુપે દેખાય છે. કિનારે કિનારે પાકા ઘાટ બંધાયેલા છે. તેથી નદીકાંઠાનો દેખાવ ખૂબ સનોહર અને લગ્ન લાગે છે. સાંચી સુંદર ‘નાનાઘાટ’ છે. સન ૧૯૨૬ માં નર્મદામા જે બપંકર રેલ આવી તેનું પૂર મંડલા આગળ ખૂબ અડ્યું હતું. એ પૂર લાતથી પછી નદીને કિનારે એક પાકો આવેલો ઘાટ ધોતાર્થને

નીકળી આવ્યો. રેલ પહેલાં આ ઘાટનો કાઢીને પત્તો નહોતો; પણ તે ઉપરની રેલી તથા માટી બારે પૂરમાં ઘસડાઈ જવાથી, ઘાટ પહેલાં જેવો દસો તેવો નવેસર દેખાવા લાગ્યો. જળને લીધે નવાં રચળ આમજ ફરી નીકળે છે !

નર્મદાને કહિ એક પુરાણો કિહ્યો પગુ છે-જે આજે છબ્બું દયામાં છે. ગદા-મંડલાના રાજા નરેન્દ્રચાંદ્ર સન ૧૬૮૦માં આ કિહ્યો ખંધાવ્યો હતો; અને મંડલાને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. આ કિહ્યાની અંદર 'મી રાજરાજેશ્વરી'નું મંદિર છે. આ મંદિરમાં અનેક દેવતાઓની મૂર્તિઓ છે; તથા રાજા સદાસાગરનની પણ મૂર્તિ છે.

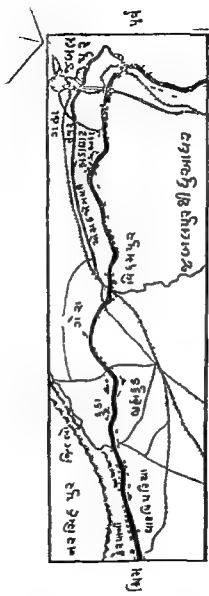
વ્યાસ નારાયણ : આ મંદિરની પાસે ભગવાન વેદવ્યાસનો આશ્રમ હતો : તેની '૨૬૬પુરણ, દેવાખંડના અધ્યાય ૧૦૩ માં કથા આપેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં નર્મદાજી આ આશ્રમની ઉત્તરમાં વહેતાં હતાં, અને આ આશ્રમ નદીના દક્ષિણ તટ પર હતો. 'એક સમયે પરાશર, મનુ, અત્રિ, યાતવલ્ક્ય, અંગિરા આદિ ઋષિઓ વ્યાસના આશ્રમ પર આવ્યા. વ્યાસજીએ તેમને સૌને આસન લેવાની વિનંતિ કરી; ત્યારે પરાશર ઋષિએ સચિનય કહું કે "માફ કરજો દેવ ! નર્મદાજીના દક્ષિણ તટ ઉપર કાર્ત્તિકપૂજા વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી અમે વ્રતજામ ચર્ચિયું એવો અમને સૌને ભય રહે છે. તેથી આપના તરફથી કાર્ત્તિકપૂજા જાતના સત્કારનો અમે સ્વીકાર કરી શકીએ તેમ નથી."

અતિથિસત્કારને મુખ્ય ગણનાર વેદવ્યાસે તત્કાળ મી નર્મદાજીની પ્રાર્થના કરી જેથી નર્મદાજીએ થોડે દૂર પોતાનું વહેણ ઉત્તર તરફ બદલ્યું. નર્મદા ઉત્તરવાહિની થવાથી, વ્યાસજીનો આશ્રમ ઉત્તર તટ પર આવી ગયો એટલે પછી વ્યાસનું આતિથ્ય ઋષિઓએ સપ્રેમ સ્વીકાયું. આ સ્થાનપર વ્યાસ ભગવાને શંકરની મૂર્તિ સ્થાપન કરી છે જે આજે પણ 'વ્યાસનારાયણ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રકંદપુરાણમાં તોષેલી આ કથા ઉપરથી બે વસ્તુ ખાસ તરી આવે છે : એક તો રેવાજી ખાસ કરીને પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ વહે છે : તેમાં કવચિત કવચિત કુદરતી રીતે પ્રવાહનો માર્ગ બદલાતો રહે છે : અને એમ જન્યા કરતી અસામાન્ય વસ્તુની કિંમત માનવીની ભાવિક તબીરે વધતી જાય છે : દક્ષિણમાં વહેતી નદી કદીક ઉત્તરમાં વહેવા માંડે અથવા પશ્ચિમમાં વહેતી નદી પ્રાચિમાં એટલે પૂર્વમાં વહેવા માંડે છે. તો તે અસાધારણ પ્રસંગ વિશેષ પુણ્યકર, પવિત્ર અને પાવનકારી ગણાય છે. તે દષ્ટિએ ત્યાસનારાયણ આગળ નર્મદા દક્ષિણને બદલે ઉત્તર-વાહિની યાવ છે એ પ્રમંજનું જ માહાત્મ્ય તોધાયું છે એમ કહી શકાય.

બીજી વસ્તુ છે આર્યોના દક્ષિણપથના ગીમલા પ્રદેશનું અગાધ તથા આર્યોનિત આનારનિચારનું પાલન કરવાની મુન્દેલીને લીધે એ પ્રદેશ નિષિદ્ધ માનવામાં આવ્યો હોય એમ સમજાય છે. પરાશર મુનિએ પોતાના જમાનાના રીતરિવાજોને પોતાના નામથી પ્રસિદ્ધ 'પરાશર સ્મૃતિમાં' સાંકળી લીધા છે. અનેક વિધર્મી પરદેશીઓનાં જલમાર્ગે તથા રથજમાર્ગે પશ્ચિમ દિશામાં ચતાં રહેલાં આગમનોને લીધે, પશ્ચિમ દેશ પ્રજા એવો નિષિદ્ધ મનાયો છે કે તે દેશમાં પ્રવાસ કરીને આવનારે પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થવાની અગત્ય માનવામાં આવેલી છે. રકંદપુરાણની આ આખ્યાયિકામાં પરાશરે નર્મદાના દક્ષિણ પ્રદેશમાં કાંઈપણ આતિથ્ય સ્વીકારવાની ના પાડી તે કદાચ આવા નિચારને લીધે હોય એમ માનવાનું મન થાય છે.

કેટલાક લોકો માનતા હતા કે પ્રાચીન માદિધમતી તે જ આ મંડલા; પરંતુ ડૉ. ફ્રીડ તથા બીજા પુરાતત્ત્વવેત્તાઓના અને નર્મદાને કાઢે આવેલ મહેશ્વર, કદાચ તેનાં ખરેખરે સાચી રાખતું હોય એવો સંજવ છે કેટલાક વળી માને છે કે મંડનગિરિ આ નગરમાં વસના હતા; અને

ମହାନଦୀ ଓ ଉପନଦୀ

୧୨ ମଇ ୧୯୫୬

જમણપુરથી ધુઆંધાર

જમણપુર : મહેલા પત્રી નર્મદાને કાઢે બીજું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નહેરુ જમણપુર આવે છે જ્યાં 'મધ્ય પ્રાંત' અને 'દાકિનો મધ્યપ્રદેશ' - તેનું એ જનશૂનિયું થઈ રહે છે. અંબાવ-નાગપુર રેલ્વે પટ, નર્મદાના ઉત્તર-તટ ઉપર ગ્રામી ધાટ રેલવેનું છે નર્મદાના કિનારા ઉપર પાકા ચણેલા તાંત છે : અને કેટલાક મુઠિયાં પણ છે.

આ ગ્રામીણાટથી આવળ જતા જમણપુર આવે છે. જમણપુર નર્મદાથી ૮ માઈલ દૂર એટલે કે એ જગ્યા પર નર્મદા ઉપર નથી. ઉત્તરમાં છે. જમણપુર એ ૭ આર્મ. પી. તથા જગાલનાગપુર રેલ્વેનું જંકશન છે. કેટલાક એને જૂનું 'જામાવિપુર' કહે છે : કારણ કે જામાવિ ઋષિએ આ સ્થાન પર તપસ્યા કરી હતી. બાલુબદે 'કામગરી'માં વિધ્યાટવીનું વર્ણન આપ્યું છે. ત્યાં જામાવિપુરનો ઉલ્લેખ છે.

ત્રિપુરી : જમણપુરથી આવળ જતાં નર્મદાને ઉત્તર કાઢે ગોપાલપુર ધાટ નામની જગા આવે છે. ત્યાંથી નજીક માર્ગન ઉપર "તેવર" નામનું ગામડું છે. પ્રાચીન કાળમાં એનું નામ "ત્રિપુર" અથવા "ત્રિપુરી" હતું. અખિત હિંદુ કોત્રેમનું એક વારનું અધિવેશન આ ત્રિપુરીમાં થયું હતું.

સ્થાપકની રાજધાની પંચાસરની જેમ, કલચુરીવંશની રાજધાની પણ આજે એક ગામડું જ બની રહી છે !

મધ્ય હિંદના મંડલા જિલ્લામાંના અમરકંટક પર્વતમાંથી નિકળનારી નર્મદા નદી અને ત્રિતુલ જિલ્લામાંના મુલતાઈ સરોવરમાંથી નિકળનારી તાપી નદી-એ બન્ને નદી એક બીજાને સમાન્તર રહીને પશ્ચિમ તરફ વહી જાય છે અને અરબી સમુદ્રને મળે છે. નર્મદા નદી વિંધ્ય પર્વતના દક્ષિણના ખડકોમાંથી વહી આવે છે, ત્યારે તાપી નદી સાતપુડા પર્વતના દક્ષિણ ખડકોમાંથી નિકળે છે; એ બન્ને નદીઓ વચ્ચેની ખીણ ઘણી ગાળ, સળંગ અને સપાટ છે અને તે બ્રાહ્મ "ગોન્ડવન" નામથી ઓળખાય છે. એમાં ગોન્ડવનવાસીઓનાં નાનાં નાનાં રાજ્ય જામ્યાં હતાં એમાંનું એક રાજ્ય જળપુરમાં હતું.

ગદા : જળપુરથી ચાર માઈલ દુર 'ગદા' નામનું ગામડું છે. ત્યાં પ્રેક્ષાએ વર્ષો મુંઘી ગદા-મંડલાના ગોન્ડ રાજાઓની રાજધાની હતી.

નજીકમાં ગદામંડલાના રાજા મદનસિંહનો ખારમી સદીમાં બંધાવેલો 'મદન-મહલ ગઢ' નામનો મહેલ છે. તેનો શુભોદ્ધાર રાજા સંગ્રામશાહે કરાવેલો હતો. એ ગઢ આજે ખડેર હાલતમાં દેખાય છે; છતાં એની બચ્ચના અને મુંદરતાગા આજે કંઈપણ ધટાડો થયેલો દેખાતો નથી. આ મહેલને બે માળ છે, ઉપર જવા લાખી મીઠી છે. ઉપરથી આસપાસનું દૃશ્ય બહુ સુંદર દેખાય છે. ચોમાસામાં આજુબાજુ પાણી ભરાઈ જતાં આ મહેલ ગોટા જહાજ જેવો દેખાય છે. 'મદન-મહલ', એ નામનું, જળપુરથી મુંબાઈ જતી ગાડી ઉપર, સ્ટેશન છે.

ગોન્ડ રાજાઓની જૂની રાજધાની ગદાના ખડેરા એ રાજવંશની કીર્તિનું આજે સ્મરણ કરાવે છે. ગોન્ડ રાજાઓનો મૂળ પુરુષ યદુરાય એક બહાદુર જુવાન હતો, તે કલચુરી રાજાના લગ્નકરમાં પડેલાં નોંદર

હતો. તેણે નાનકેવ નામના ગોન્ડ સરદારની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું; તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા વધી. તેમજ તેનું જળ તથા લાગવગ પણ વધનાં સાધ્યો.

આગળ જતાં કલ્કચુગી રાજની ગાદી એણે પકાવી લીધી. એના કુટુંબમાં સને ૧૪૮૦માં અંબ્રામસિંહ નામે રાજ ગાદી પર આવ્યો. તે પ્રતાપી પુરુષ અને ૧૫૪૧માં ગુજરી ગયો.

તેનો પુત્ર દલપતસિંહ હતો. એ રાજપુત્રને મહેલા રાજસ્થાનમાંની એક ચંદેલ રાજની કુંવરી દુર્ગાવતી સાથે સ્નેહ બંધાયો; પણ દીન જાતિના ગોન્ડ કુટુંબના રાજને ગોતાની કુંવરી પરજાવવા ચંદેલ ગજ તૈયાર નહોતો. તેથી દલપતસિંહે ચંદેલ રાજ પર સ્વાગી કરી, દુર્ગાવતીને લાવીને, તેની સાથે લગ્ન કર્યા :

દલપતસિંહે સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું; પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી પાંચ વર્ષના ગજકુમાર વીર નાગયાજીની વતી દુર્ગાવતીએ રાજ્યનો કારભાર બહુ હોંશિયારીથી પંદર વર્ષ નુકી ચલાવ્યો. પ્રજા માટે રાજમાનાએ અનેક મંદિરો અને નળાવો બનાવ્યાં હતાં; જેમાનુ એક “રાની તળાવ” આજે પણ ઓળખાય છે.

ગણી દુર્ગાવતી બાંહે પરાક્રમી અને મુત્સદ્દી હતી; છતાં તે સમયમાં મોગલ બાદશાહતની અસર ઠેર ઠેર ફેલાવા માંડી હતી. મોગલ બાદશાહના અનેક સુબેદારોમાંના માણેકપુરના મુબેદાર અસફયાહને, દુર્ગાવતી રાણીના રૂપનો તથા તેના ગજ્યનો મોહ લાગ્યો. એણે ગદા રાજધાની પર મોડું સન્ય લઈ ગેરો ઘાલ્યો. ચોપાલ નાકાજી કરી.

નદીમાં પૂર આવ્યું. દુર્ગાવતી રાણી દાથી પર મેળીને ઝડતી હતી. તેણે દસો પાંચે વાળનાની પ્રતિષ્ઠા લીધી.

પણ પછી જ્યારે એને એમ લાગ્યું કે પોતે નવુના હાથમાં આવી પડે તો ભારે અનર્થ થશે, ત્યારે એણે ઝમોર કર્યો; અને પોતાની જાને વીરાંગનાના મૃત્યુને ભેટી !

આથી શૂરવીર રાણીની કરુણ કહાણી, ગોંડવનની દંતકથાઓમાં હજી જીવતી છે. તેની સાથે જ ૧૮૫૭ના ગળવા વખતની ઝાતીની શૂરી રાણીનું સ્મરણ થવા વગર રહેતું નથી, દુર્ગાવતી અને લક્ષ્મીનાર્મની કાવકીર્દી યજ્ઞ મંચે તેમની વચ્ચેમાં ત્રણસો વર્ષનો ગાળો દેખાય છે ખરો, પણ બન્ને રાણીઓના ચરિત્રમાં એક પ્રકારનું અજન્મ સામ્ય છે. રાણી દુર્ગાવતીની સાદી જીવી, જળસપુરથી દસ માઈલ પર આવે છે. તેનાં દર્શન લોકો આજે પણ ભાવપૂર્વક કરે છે.

નર્મદા નદી અમરકંઠકમાંથી નિકળે છે ત્યારે, પહેલાં તો તે ઉત્તર દિશામાં વહેવા માંડે છે; પરંતુ જળસપુરની દક્ષિણે, પાંચ માઈલ સુધી તેનો પ્રવાહ વળા પડી, નર્મદા ‘પશ્ચિમવાહિની’ બને છે, અને તે પછી એમ તે એમ એ અરણી સમુદ્રને મળતા સુધી ખાસ દિશા બદલતી નથી.

લેડાઘાટ : જળસપુરથી તેર માઈલ અને ગીરગંજ રેલવાયથી ત્રણ માઈલ “લેડાઘાટ” નામે જગા આવે છે. લેડાઘાટ-ભૃગુવાટનો અપભ્રંશ છે એમ કેટલાક માને છે, કારણ કે પુરાણ પ્રમાણે ભૃગુનરપિએ અહીં તપ કર્યું હતું. નર્મદા અને આવનગંગાનો અહીં સંઘમ થાય છે.—‘લેડા’ કે ‘લેટા’ અહીં થાય છે. એ ઉપરથી પણ એ નામ પડ્યું હોય

પથ્થર શંખછરાની જાતનો પોતો છે. બાવનમંઝા સાથેના સંગમ પાસે થી કૃષ્ણ-મંદિર અને એક ધર્મશાળા છે.

બેડા ઘાટને કાંઠે કાંઠે નર્મદા આરસના કુંચગથી સોની રહી છે. નર્મદાનાં કંઈકે નીચર્યામ ગંબીર જન્મ, શાંત અને રિચર જની રહેલાં છે. આરસના કિનારા કેટલીક વાર તો એંથી નેત્રું શીટ હોય છે. પાણીમાંથી, ઢોળાવ લેતા તે જાંચા થતા નથી, પણ એકદમ સીધી જાંચાઈ ધારણ કરે છે, અને ક્યાંક તો તેમની ટાય પાણી ઉપર ઇજની માફક ઝૂલી રહે છે.

આવાં જૂઠાં જાનની નીચે હોડી આવતાં એની જાંચાઈ, સામેના એવા જ જાંચા ખડકો, નીચેનાં શાંત પાણી, અને આસપાસનું નીરવ વાતાવરણ-એ સઘળું, કોઈ પુરાતન ખડકોની નગરીની તમને યાદ આપે છે: અને એક પ્રકારની બીપણતા પણ વ્યાપી રહેલી લાગે છે: અને બન્ને તરફના કિનારા જોઈને હજી ચર્ચ જગાય છે. “હરણ ફાળ” આગળથી હોડીમાં પચાર થઈએ છીએ ત્યારે, એવી જ અસર યાત્રીઓ પર થાય છે.

આદતીમાં આ આરસના કિનારા વળી ઝાર ખૂબી રજૂ કરી દે છે. પરંતુ એ સો સો ફૂટ જાંચા બીંત નેવા ખડકોમાંથી આપણે હોડીમાંથી પસાર થઈએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે જાણે પ્રચંડ રાક્ષસનાં સર્દે જડખાંમાંથી જ આપણે નિકળી રહ્યા છીએ: એ જડજીવ જરાક બીડાણું તો થઈ રહ્યું સમજતું! આ ખડકો એક કેટલાંક સામસામી એક બીજાની એટલી બધી નજીક આવી જાય છે કે તે જગ્યાનું ‘વાનર-પુતિ’ અથવા ‘ખંદરફૂદ’ એવું નામ પડેલું છે. જાણે કે વાનર ફૂંકો મારીને ઓળંગી શકે!

એ જગ્યાપર હોડી ચોખાવવી એ મોટી મોજ છે; કાન્યુ કે સર્દે ચમકતા આરસના ખડકોની અંદર રૂધાવડો જન્મપ્રવાહ નાના એવા સગેવર નેવા દેખાય છે. હોડી અડી વંકચોળામણા પ્રવાહમાં આગળ વધે છે :

પણ એને નદીનો પ્રવાહ કાણુ કહું ? ગભીર સાત મર્યાદિત સરવૃન્દળ જેવું જ લાગે છે, મન્ને પાસ ઊંચા ઊંચા કાળમીઠ ખડક, એવા બે વચ્ચેની પહોળાઈ થોડાજ વાગની આગળ પહોં, વાડ વળતા લગી, ખડક સિરાય કયું નહિ...ખડકો રંગ બદલે છે, ભૂરા આવે અને આખરે સફેદ આવે છે

વાનરપુત્રિથી જરા આગળ દોડી ચાલી કે પાછી તેને ઝેટરી પડે છે, કારણ કે દુરદૂરથી ધો-ધો અવાજ સંભળાય છે ત્યાંથી આગળ દોડી જાય તેમ નથી

ધુઆંવાર : બેડા વાટથી માન એકાદ માર્ગનું દૂર નર્મદાનો એક મોટો જનધોધ આવે છે. એને 'ધુઆધાર' કહે છે અહીં બગવતી રવાનો પ્રવાહ ખૂબ વેગથી ૪૦ ફૂટ નીચે પડે છે. જનના જે મારીક ડાહ્ય આસપાસ બેઠે છે તે 'ધુઆ' (ધુમાડી) જેના દેખાય છે અથેજ લોકોએ એનું નામ 'વિકટોરિયા ફાલ' પાડ્યું હતું

નર્મદાનું બીજું નામ 'રેના' છે સસ્કૃતમાં રવાનો ધાતુ-અર્થ 'ઉડાડાડું' અથવા 'ફૂલ' થાય છે. ધુઆધારમાં નર્મદાનું નામ અલ્પરથ. સાચું પડ છે જલરોધનો ધ્વજન અવાજ દુરદૂરથી સંભળાય છે કાળમીઠ પથ્થરની ઠાટ માંથી નર્મદાના શુદ્ધ સ્વરૂપ જનનીચે પડતા દાય કે તે ખૂબ સુંદર લાગે છે

ધુઆધારથી આગળ લગભગ બે માર્ગનું સુધી નર્મદાનું સફેદ આગસની નેપથોમાંથી વણા કરે છે ચાલની ગતમાં નર્મદાના મન્ને કા' ઉપરની નેમરમરની ૧૦૫ ફુટ ઊંચી ગેદ બેખટો ખૂબ સુંદર દેખાય છે ચાતર જોજુ જોજુ ફૂથ જેવું દેખાય છે તેમાં ચે ૧૫૦ આનદની અધિ તો ત્યારે આવે છે ત્યારે દોડીમાં મેસીને આ અજળની આજુબાજુ નોંઝાવિહારની તક મળે છે કવિ જાનતા સમ્બોમાં કહિયે તો તે વખતે ખરેખર અ' "મૃષ્ટિ સારી સમુદાસ ધન્ટી" દાય એમ લાગે છે !

— ૬ — ૩ — વિપમા

રેવાં — ૬૪ — ૫ — વિન્ધ્યપાદ

— સ્યુ — ૮ — વિચીર્ણમ્ ।

જ દોહાય દ્વારા મહાન કવિઓ કેવી આશ્ચર્યકારક સિદ્ધિઓ સર કરે છે એ ઉપર આ એક કાવ્ય-રાત્રી વિનોદ છે.”

ધુવાંધાર : શ્રી કાકા સાહેબે “ધુવાંધાર”નો દૂર દૂરથી ઘોષ અધારામાં સાંભળ્યો પછી એકાએક તે ધોધનું ચક્રે જે દર્શન તેમને કરાવ્યું તેનું કવિત્વપૂર્ણ વર્ણન તેમના રાખ્દોમાં જ લેવારિયે —

“થોડાક જ આગળ ગયા ત્યાં જાણે દૂધનો સ્રોત વહેતો હોય એવો ‘ધુવાંધાર’ નજરે પડ્યો. સર-સર ધમ-ધમ ! મુળમુળ ધમ-ધમ ! હર-હર ધમ-ધમ ! ધમ-ધમ; ધમ-ધમ ! ઉન્મત્ત પાણી વહે જ જતું હતું. અને એ પાણીમાંથી બહાર નીકળતી સીડરસદિ સર્વત્ર પ્રસરતી હતી. તૃપ્તિ શાની ? તુષારનો ધુવારો જ ! કેટલું બધું અતિથિ-શીલ !

“આ સૂક્ષ્મ જીવનકલોએ અમારી જીવનક્ષણોનું સાર્થકય કર્યું. ચંદ્ર હસતો હતો, પાણી રમતું હતું, તુષાર ઊડતા હતા, હવા ઝૂલતી હતી ને અમે ડોહતા હતા. આ લુઓ, આ લુઓ, ત્યાં લુઓ, કેવી મઝા છે, કોવા ઉદ્ગારોનો ધોધ જોતજોતામાં શરૂ થયો ..... ‘વિભૂતિયોગ’ અને ‘વિન્ધ્યદર્શન યોગ’ (‘ગીતા’નો હસમો અને અગમ્યારમો અધ્યાય)નો જિંકડ પાંડુ દરવા સાડા આ જ યોગ્ય સ્થાન છે ”

“ધુવાંધાર” નામ માટે કાકાસાહેબે સારી ઔચિત્ય-વિચાર-ચર્ચા કરી છે : “ધુવાંધાર નામ સરસ છે. નામમાં જ આખું દસ્ય આવી જાય છે-એને “વારધુવા” કેમ ન કહું ? ધાર પડે છે, ધુવારા બેડે છે અને તરત એના તુષાર ચક્રને ધૂમસ જેવા ગોટા હવામાં ફોડે છે, માટે “ધારધુવા”એ જ નામ બધા બેસે છે ”

આ ઉઘટાવેલા નામનુ ઔચિત્ય વિચારતાં શ્રી નગીનદાસ પારેખ વળી જણાવે છે કે “મૂળ શબ્દના ખંતે ખડો આમાં સચવાયા છે, પણ મૂળનો ઘોષ સચવાતો નથી એ હાનિ છે.” (જુવો, “લોકમાતા”, દિપ્પણ પૃ. ૨૦૪)

“ધ્રુવાંધાર” એટલે પથ્થરના વિસ્તારમાં તૈયાર થયેલી અર્ધ અંદ્રાકાર ખીણ; એમાંથી જ્યારે પાણીનો જથ્થો નીચે ‘બુરફ’ છ (કાકાસાહેબે આ નામ-ધાતુ બનાવ્યો છે) ત્યારે મધ્યમાં જે કાચ જેવો લીસો રંગ દેખાય છે તે ઝેર જેવી બીક ઉત્પન્ન કરે છે એની ડાખી બાજુ એટલે કે આપણી જમણી બાજુનો ખડક હાથીના માથા જેવો આગળ આવ્યો છે એના પરથી જ્યારે પાણી પડે છે ત્યારે અસંખ્ય હીરાના હાર પગથિયે પગથિયે ફટતા ફટતા રસત રમતા હોય એવો એ દેખાવ થાય છે. જેમ ફટતા જાય છે તેમ હસતા જાય છે અને પાણી પીંછ પીંછને એમાંથી ધોળો રંગ ખીલવતા જાય છે.

“વચસો મુખ્ય ધોધ ખીણમાં પડ્યો કે તરત, એવા તો જોરથી જાળો છે કે આતશખાણના બાણોને પણ એની કપાં આવે. એક ટુવારો ઉપર જોડી જરાક ઢીલો થાય છે. એટલામાં ખીજન નવા ટુવારા જોરાથી એની પાછળ પાછળ આવી ગ્રહેલા ટુવારાને ધક્કો દઈ, ફોડી નાખે છે; અને વળી એના ચૂરેચૂરા, પૂદીનું આકર્ષણ જુલો જઈ, ધુમાડાના ઢપમાં લ્યોમ-વિહાર શરૂ કરે છે. એ ટુવાર સહેજ ઉપર આવ્યા કે પવનના ઝપાટાની પગપરા એમને ઉડાડતી ઉડાડતી આરેકાર ફેલાવે છે. આ ધુમાડાનાં મોજાં હવામાં જડાં પાતળાં દોડતાં હોય ત્યારે ખૂમજ મઝાની ‘વાયલની લાત’ નજરે પડે છે.” (‘લોકમાતા’, પૃ. ૧૩૦)

અને નીચે ! નીચેના પાણીની મરતીનું વર્ણન જ થઈ ન શકે. જાણે પાણી અદ્વૈતાનંદમાં લપ્તી પડ્યાં. જેટલા પડ્યાં તેટલાં ગ્રહ્યાં; લીલા રંગમાંથી ચોગું રીણ પેદા કર્યું. મરતમાં આવે તેમ વિહાર

ક્યો: એ અપૂર્વ લહાવો યાદ કરી કરીને નીચેનાં પાણી ફરી ફરી બેખરાતાં જાય છે.

“ હિંદુસ્તાનમાં આવા અનેક પ્રપાતો અખંડ વહેતા રહે છે. અને ભવ્યતાના તેમજ ઉન્નત અવસ્થાના પાંડા ભણાવતા જાય છે. હજારો વરસો થયાં-અને લાખો નથી થયા એની ખાતરી નથી-‘ધુઆંધાર’ એવો ને એવો જ જમડ્યા કરે છે.

શ્રી રામચંદ્ર અહીં આગ્રા હશે, વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ અહીં નાણા હશે. ચંદ્રગુપ્ત અને સમુદ્રગુપ્તના સૈનિકાએ અહીં જલવિહાર કર્યો હશે. શ્રી શંકરાચાર્યે અહીં જેમી પોતાના રતોત્રો રચ્યાં હશે. વલ્લભુજી અને વાઙાટક વંશના વીરોએ આ જ પાણીમાં પોતાના જખમો ધોયા હશે. અને અદલ્લખાદેવીએ અહીં જ જેમીને ‘ચોસઠ યોગિની’નું સ્મારક બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હશે.

અને ભવિષ્યકાળમાં ધુવાધારને કિનારે શું શું થવાનું હશે એ કોણ કહી નકરો ? ધુવાધારને પોતાને જ એ કસાળી ખનર નથી. એ તો પડયા જ કરે છે અને તુલાશના ઉપમા બ્રહ્મા જ કરશે,*

ધોધનાં પાણી કયા પહોંચે છે એ જોવું અશક્ય છે. કેમ કે બાળના પાણીનાં મોટા મોટા વાહણાં ધોધના પગને વીંટળાઈ વળે છે. શું એ પાણીનો ગાડો ઉત્સર ! જાણે મહાદેવ સંહારકારી તાંડવ નૃત્ય જ નાચી રહ્યા છે, અને સામેનો ધોધ એને તાવ દે છે.

ધોધ આગળ તમને લાગે જ નહિ કે અહીં પાણી પડે છે : પાણી બ્રહે છે ! મોટી મોટી તોપમાથી ગોળાને જોડે કોરા લોટના ફૂવારા બંધના હોય એવો એ દેખાવ છે. એ દેખાવનું વર્ણન શબ્દમાં આવી જ ન શકે, કેમ કે શબ્દો શાંતિ અને વ્યવસ્થા વચ્ચે બેઠેલા છે : ત્યારે અહીં તો નયોં ધોર અનાજ થાય છે !

અહીં શું જાણે વાદળાં તૂટે છે, તોપણ ફૂટે છે, પહાડના મોટા મોટા પથરાઓની ધાણી ફૂટે છે. કે નદી પોતાનું ધ્યાનમૌન છોડી, મદાનુરૂતો રનવરાળ બોલે છે ! રાખણે કરેલા ‘ નિવતાડવ રતોવ ’માં આવતા વર્ણુનના ખણુખણાટ અને ગડગડાટ આ ધોધના ધો ધો અવાજથી તો સ્પષ્ટ થા નહિ હોય ?

બેખડનાં ખડખડાં પગધિયાં ડતરી નીચેથી ‘ ધુવાધાર ’ પડતો દેખાય છે. પાણીનો એ વેગ અને ધુવારાની એ ચંચળતા આશ્ચર્યકારક રીતે ચિત્તને સ્થિર કરે છે. પાણી તગદુ જોવા જ કરિયે અને પછી અનુભવિયે કે નવનવોન્મેય-સાક્ષિની ધારાઓ વેગની સમાધિ ધારણ કરી ડાલી હ !”

અમરકંટકમાધી ચાલી આવતી રેવાનો પ્રવાહ બેડાવાટ મુધી વિચાળ પટરૂપે વહેતો આવે છે; અને કવિ કાલિદાસે વર્ણુવેલા અનેક ખરમચડા પથરાઓમા પથરાજીને, ચાલતો હોય છે; પણ આહી આત્ર્યા પછી એ પટ સાંકડો બની જાય છે; અને વિચાળતા છોડે છે; અને બે ત્રણ ધોધ બનીને લગલગ ત્રીસ ફીટની ડિવાઈએથી નીચે પડે છે નીચે પડ્યા પછી આ પ્રવાહ બે માઈલ મુધી એથી એથી ફીટ ડિવા સાંગેમરમરના ખડકો વચ્ચે ચઢતે વહે છે, અને છેક બેડાવાટ ગામ પાસે, જ્યાં બાવનજંના નર્મદાને મળે છે ત્યાંથી, પાછી પટની વિચાળતા રાફ થાય છે.

ધોધનું નામ જ ‘ ધુવાધાર ’ છે. જલપતન થવાથી, નીચે ધોળા શીલુવાળા સમુદ્રનો દેખાવ બને છે. અને અત્યંત ઠંડા જલકણુ બહીને આધી કે ‘ ધુવા ’ જેવું દૃશ્ય રચી કરે છે. તેથી જ એ ‘ ધુવાધાર ’ ! તમે જો કાઠા ઉપરથી નીચે ડતરીને જલપ્રપાતથી થોડે દૂર ખડક ઉપર બાળા રહો તો અત્યંત મીઠા ઠંડા જલખિંદુઓ તમારા ઉપર છંટકાવ કરે છે : ઝીણા ઝરમર વરસતા વરસાદનાં જે ઠંડી છે એટલી જ ઠંડી; પણ સ્પર્શ વધારે સુચિકર, અને ત્રમકર તથા મુખદ તાગે છે.

રેવા વિષેના વર્ણન ઉપરથી એવું માનવાને કારણ છે કે કવિ કાલિદાસ વિંધ્યાદવીના જન્મરા રખડુ હશે; આંહીનું દૃશ્ય જોઈને જ તેમણે રેવાનું વર્ણન કર્યું હોય તો ના નહિ.

ચૌસઠ જોગણી : બેઠાઘાટથી એક નાની સરખી ટેકરી ઉપર ગૌરી-શકરનું મંદિર છે. એને 'ચૌસઠ જોગણીનું મંદિર' પણ કહે છે. આ ટેકરીની ખન્ને બાજુ શ્રી નર્મદા વહે છે. ગતને વખતે આ મંદિરમા બેઠા હો તો આરાપાસની શાંતિમા ફક્ત દૂરના હુઆધાગના જલધોખનો કથકલ થતો અવાજ માત્ર સંભળાય છે. : અને તેથી જાણે કોઈ વીશ્વા વગાડીને ગાઈ ન રહ્યું હોય એવો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગૌરીશંકરના મંદિરમા જવા માટે નીચેથી ઉપર સુધી પગથિયા છે. ત્રિપુરીના કલ્પતુરી વંશના રાજા કલ્પદેવની મહારાણી અલ્હાદેવીએ સને ૧૧૫૫-૫૬ માં આ મંદિર બાંધાવ્યું હતું. આ મંદિરના ગર્ભ-ગૃહનો ફક્ત નીચેનો ભાગ જ મોજૂદ છે. ગર્ભગૃહની આજુબાજુ ચૌસઠ યોગિનીઓનો ગોલાકાર વાડો છે. એનું શિલ્પ કાળું પ્રાચીન છે. યોગિનીની મૂર્તિઓ આજે તો ખડિત દગામા છે !

અહીં ક્ષમક્ષમ ૮૨ ખડિત કે અર્ધખડિત દેવીની મૂર્તિઓ છે દરેક દેવીની નીચે તેનું નામ છે. તેમાના કેટલાક અપરિચિત છે. વનની ગ્રામ-દેવતાના એ નામ હોવાનો સંભવ છે. પ્રત્યેકનું વાહન તથા પ્યાન જુદું જુદું છે. ત્યાંની મહિષાસુરમર્દિનીની, નક્ષરાજની, ઉમામહેશ્વરની અને બુદ્ધના જેવી પ્યાનરથ મૂર્તિઓ, હિંદી શિલ્પના સુંદર નમૂના છે દરેક મૂર્તિના અવધવો ગોળાકાર મંદિરના પ્રવેશદ્વારમાથી પેસ્યા જ પ્રથમ દગાને સપ્રમાણ લાગે છે; નજીકથી તેમ લાગતું નથી.

ટેકરીપર મહાદેવનું મંદિર ઘેરીને ચૌસઠી યોગિનીઓ જાણે નય કન્તી બેઠી છે એવું દૃશ્ય લાગે છે. તપ કરતા કૃતા આદત્યાની ગેઠે

તે ગિયાડપ અને ગર્હ હશે. ગમના ચરણનો સ્પર્શ થવાને બદલે મુસનમાનોના ફંગાઓનો સ્પર્શ થવાને લીધે, તેમાની પસીખરી યોગિની-ઓની ભારે દુઃખ જાયેલી છે ! છતાં મૂર્તિઓ સુદર રીતે કાનરેલી ને કયાપૂર્ણ લાગે છે મહિરમાના મહાદેવ તથા તેમનો નંદી નેવાલાયક છે.

"... મનમાં વિચાર આવ્યો કે જમીનપર દૂધ ટોળાય તો તેના અબદ ડાઘા જમીન પર ગરેલા ન લોઈ એ એમ માની, આપણે તે તી પી નાખીએ છીએ : એવો મનુષ્યસ્વભાવ હોવા છતાં, આપણી ખડિત મૂર્તિઓ આપણે કેમ જેમની તેમ રહેવા દીધી છે ? ધર્માન્ધ મુસનમાનોના અધ્યાત્મિક રમાડક ગખરા ? કે આપણી કાયરતા અને સામાજિક એજવાનદારીની કણુનાત તરિકે ? અગ્રતિમ કયામતિઓ તૈયાર કરવાનો ક્રમ આપણા દેનમાંથી નાંટ થયો હોય તો આવડા પ્રાચીન અનુભવના નમૂના સાચી રાખવા એ યોગ્ય ગણાય; પણ મેં જોયું છે કે આણુપરના દેનસાડના મહિરમા આરમની કારીગરી કરનાર એના કુટુંબની કાયમી નિમણૂક કરામાં આવી છે : અને મહિરમાના કોઈપણ ભાગમાં કંઈ ભાગફેડ થઈ કે તરત અસન જેવી જ તેની દુરસ્તી કરી લેવામાં આવે છે, અને એ જ ગીરે લાહોરના મુઝિયમમાં પણ મેં જોયું છે કે મૂર્તિનો એકાદ કુચલ સન્જન ધાયલ થયેલી મૂર્તિના હાથ, પગ, નાક, હોર વગેરે સ્થિતિની મદદથી જેમાયુમ રીતે સાધી સુધારી લેકે છે.

પગંતુ આપણા મહિરો યોગ્ય અથવા પુરુષાર્થીયે રોકાના તાનામાં છે જ કયા ? 'ધન્ટી વગરના દોર' જેવી આપણા અમાજની સ્થિતિ છે !"

યોગિનીઓના આશીર્વાદ સ્વર્ગ અને ટેકરીઓ ઉતરવા ઝાગિયે ઝિયે ત્યારે યોગિનીની ટેકરી નોનું જાગરુ દૃષ્ય એટલું તો સાદું અને નગીનનું લાગે છે કે તેના પ્રત્યે નીક ચડતી નથી.

અહીંના ગરીબ કારીગરો પથરામાથી નાની મોટી ચીજો ખનાવી વેચવા બેસે છે. ઘોળાં, કાળા, લાલ, ખીણા, વાદળા અને કાગરચીતરાં સગેમગમનાં બાણુતી પડખે શકરજીના ડગ્ગાઓ, શિવાસયો, હાથીઓ અને એવાં જ નાના મોટાં રમકડાં સ્વયંવર માડીને ઊભા હોય છે જેની નજરમાં આવે તે તેમને ઊંચકીને લઈ લેય.

આ બધા રમકડા આજે એક આસન પર બેઠા છે. કાલે કેાણુ જાણે કયું રમકડું કયાં જશે ? કેટલાક હિંદુજ્ઞાન બહાર પાડી જતા દશે અને ત્યાં વરમો સુધી ધુવાધારનું સંગીત યાદ કરી કરીને મૂકપણું તે સંભળાવ્યા કરશે !

ચોક્કસ જોગણીના મંદિરનો મઠ ટેકરીપર આવેલો છે, તે જોળાકાર છે. ચારે તરફ, જોળાકારમાં ચોક્કસ જોળા આકૃતિમાં ચોક્કસ યોગિનીની મૂર્તિઓ છે. એ ખંડિત મૂર્તિઓના ચોગાનની વચ્ચે રાખતું મંદિર છે.

આ મઠ ઇ. સ. ૧૧૫૫ ની સાલમાં રાજા નગસિદ્ધદેવ અને તેની માતા અલ્પજ્યોત્સવે સ્થાપન કરેલો છે, મહામા પેસતા જ એક તરફ ગાનની ખંડિત મૂર્તિ છે : અને લેખ છે .

“ અક્ષાયન્મંદિરમિદુમ્ભીલે : । સદામુતા શ્રીનરસિદ્ધવેવ ॥

રિદમ્મટેજાદમુતમ્ભીમેન । પ્રમુરસાવન્હવદેવ્યુદારા ॥ ”

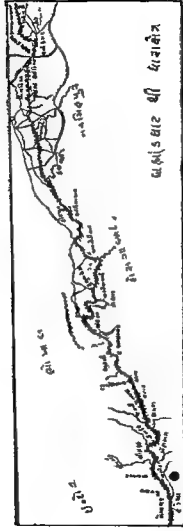
બ્રહ્માંડવાટથી ધારાક્ષેત્ર

બ્રહ્માંડ ઘાટ : ધુઆધારથી થોડા માઈલ આગળ જતાં બ્રહ્માંડ ઘાટ આવે છે, જ્યાં આગળ નર્મદાના પ્રવાહની બે ધારા બની ગઈ છે. અને વચમાં નાનો સરખો એક બેટ બની ગયો છે. અહીંનું દ્રશ્ય મુંદર છે.

મરેતધારા : અહીંથી થોડેક આગળ 'સપ્તધારા' સ્થાન છે. અહીં નર્મદાજી પર્વતપરથી નીચે ઉતરે છે ત્યારે અનેક ધારાઓમાં વહે છે જેમાંથી અનેક 'કુંડ' નિર્માણ થયા છે. બીમકુંડ, અર્જુન કુંડ, બ્રહ્મકુંડ એ ખાસ જાણીતા છે. કુંડમાં જળ બહુ ઊંડું હોય છે. બીમકુંડ પાસે બીમના પદચિહ્ન બતાવાય છે. બ્રહ્મકુંડ આગળ બ્રહ્માજીએ યજ્ઞ કરેલો તેની મુઠાંધી ભરમ આજ મુઠાંધી નિકળ્યા કરે છે.

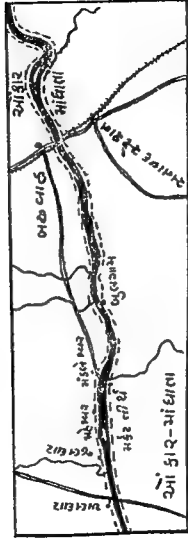
દક્ષિણ તટ ઉપર દત્તિહાસપ્રસિદ્ધ રાણી દુર્ગાવતીએ બધાવેલો વિશાળ ઘાટ તથા સિવમંદિર છે. અહીં વરાહ ભગવાનની નુવિચાળ-કાપ મૂર્તિ, પોતાની બે દાદો ઉપર પૃથ્વી ધાત્મ કરતી બેસી છે. મર્તિ નૃવરાહ ભગવાનની છે નજીકમાં સદ્ગીનારાયણનું એક મંદિર છે, જેની પૂજા અર્યા માટે બ્રહ્માણુ ગામની ઉપજ કૃષ્ણાર્પણ કરેલી છે. અબ્રાજી આમ તરીકેના ઉત્તર કિનારે છે જ્યાં પાકો ઘાટ બાંધેલો છે.

નોંધવા જેવું છે કે ચિત્રના અમંજ્ય મંદિરોની વચમાં વચમાં વૈષ્ણવ મંદિરાદ્વારા વૈષ્ણવ ભક્તિની ચેતના પણ નર્મદાને તીરે તીરે વગતી નહેતી હતી એમ નેઈ સકાય છે.

બાંક નં : ૩, જાન્યુઆરી ૧૯૮૨

પ્રજ્ઞાંડકાંડ થી પારાશરેન

ਪੰ. ੨, ੪, ਅਤੇ ਪੰ. ੧੧੮

ਭਿਆਸ-ਮਾਛੀਵਾਲਾ

પીસનહારીનું મંદિર : આ ગ્રામીણ ગામમાં નર્મદાજની વચમાં એક ' પીસનહારીનું શિવમંદિર ' છે. તે ઘણું દર્શનીય છે. મંદિર એટલું જાંડું મજબૂત બાંધેલું છે કે ૧૮૬૨ તથા ૧૯૨૬ ની ભારે રેવમાં પણ તે જેવું ને તેવું બચી ગયું હતું.

આ મંદિર સવત ૧૮૮૯ ના વૈશાખ (સને ૧૮૩૨)માં તૈયાર થયું હતું. આજથી સરાસો વર્ષ પહેલાં અક્ષાણ ગામમાં સમદીન નામે એક ગમસક્ત રહેતો હતો એની પત્ની ચણી પીસીને એટલે ઘંટીએ લોકોનાં દબણા દળી દળીને પોતાના કુટુંબનું પૂરું કરતી હતી. સમદીન બધા પ્રકાર ધર્મ શુભગી ગયા.

તે પછી પેલી બાઈએ ભક્તિ અને ભાવનામાં પોતાની જાતને ધમી નાખી, અને ચણી પીસતા પીસતા જે ઠાઈ મળતું તેમાંથી બચાવી બચાવી, યાદગાર બને તેવું મંદિર તેણે નિર્માણ કરાવ્યું. મંદિર બધાર્ન રવાને એક વર્ષ થયા પછી પેલી પીસનહારી બાઈ પણ મૃત્યુ પામી : આજે એનું મંદિર એનું જ જ્યવત સ્મારક બનીને ઊભું રહ્યું છે !

હોશંગાબાદ (નર્મદાપુર) • નર્મદાજના દક્ષિણ તટ ઉપર આગળ જતાં, મધ્ય પ્રદેશનું સુપ્રસિદ્ધ શહેર હોશંગાબાદ આવે છે. હોશંગાબાદ જિલ્લાનું એ મુખ્ય શહેર છે. માયરાના હોશંગાબાદ બાદશાહે ૧૫ મી સદીમાં આ નગર વસાવ્યું હતું નગરને ફરનો કિલ્લો છે-જેનાં ખંડેર આજે નજરે પડે છે

આ સ્થાનનું પ્રાચીન નામ નર્મદાપુર છે • જોષાસથી મળેલા ઇ. સ. ૧૨૦૦ના એક શિલાલેખમાં "નર્મદાપુર"નો ઉલ્લેખ છે-જેના પાયા ઉપર હોશંગાબાદ વચ્ચે હોવું જોઈએ આ નગરને નદીકિનારે સુદર પાકા ઘાટ બાંધેલા છે-જેવા કદાચ "મધ્યપ્રદેશ"માં ઓછા દુર્ગે ઓ ઘાટમાં 'જાનકી શેઠાણીનો ઘાટ' જાહેર બાંધેલો છે તેની પામે એક

ધર્મશાળા તથા શ્રી નર્મદાજીનું મંદિર છે. નદીકિનારે જીર્ણ પલ્લુ પ્રસિદ્ધ મંદિરો છે : જગન્નાથજી, જનદાકેજી, હનુમાનજી, રામચંદ્રજી, માદેવજી

ગોંદાગાંવ : નર્મદાજીના કિનારે ગંજાવ નદીના સંગમ ઉપર ગોંદાગાંવ આવે છે, જ્યાં આગળ નદીમાંથી 'શાહજૂરી' નામના પથ્થર મળે છે : જેમા જ્ઞાન-ચંદ્રમા ક્રિયાદિ આકૃતિઓ પથ્થરનાં પડોમાં અકિત હોય છે. સંજમનું કુદરતી દૃશ્ય બહુ સુંદર છે. ત્યાં 'ગંગાજલેશ્વર મહાદેવ'નું તીર્થ છે. જેનો ઉલ્લેખ 'સ્કંદપુરાણ', 'રેવાખંડ'ના અધ્યાય ૧૨ માં કરેલો છે. અહીં સોમવતી અમાસ પર મોટો મેળો ભરાય છે. પ્રાચીન નેમાઘ પ્રાંતની હદ અહીંથી શરૂ થાય છે.

હંડિયા-નેમાવર : નર્મદાના ઉત્તર તટ ઉપર નેમાવર શહેર છે- જેને સામે કાંઠે હંડિયાનગર છે : તેથી જ એ બે નામ ભેગાં બોલાય છે. હોંગંગાવાદ જિલ્લામાં જી. આઇ. પી. લાઇન ઉપર હરદા નામે સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી હંડિયા સુધી જવાની પાકી સડક છે. હંડિયા તરફના નદીને એક કાંઠે 'સિદ્ધનાથનું' અને નેમાવરવાળા સામે કાંઠે 'સિદ્ધનાથનું' પ્રાચીન મંદિર છે. તેમાં પ્રાચીન લિંદુ ચિહ્નની કારીગરીનું સુંદર નિદર્શન થઇ શકે છે. મનકાદિ ઋષિઓએ સિદ્ધનાથની સ્થાપના કરી હતી, અને જમદગ્નિઋષિએ અહીં તપ કર્યું હતું એમ પુરાણમાં ઉલ્લેખ મળે છે. ઋષિઓની તપશ્ચર્યાથી આ સ્થાન પવિત્ર થઈ ગયું છે.

નર્મદાજીના સમગ્ર પ્રવાહનું આ મધ્યસ્થાન ગણાય છે. નર્મદાજીના પ્રવાહમાં એક કુંડ છે જે બિનાબીમા જ રક્ત, પાણી ધટવાથી, જોઇ ગકાય છે. એને 'સૂર્યકુંડ' કહે છે. એમાં રોપસાથી ભગવાનની મૂર્તિ છે : જેને નર્મદાજીનું 'નાલિસ્થાન' કહેવામાં આવે છે.

ઝોંકાર-માંધાતાની ઘીચ ઝાડી આ સ્થાન પહોં શરૂ થાય છે.

ધાયદી કુંડ : નર્મદાનો પ્રવાહ આગળ વધેનો વધતો ઉત્તર દિશા તરફ ધાર રાખ્યેલી હદમાં પ્રવેશે છે. ઉત્તરે કિનારે 'ચંદ્રકુંડ' નામે

જગા આવે છે ત્યાં નર્મદાનું જળ ચકરી-ગુમરી ખાણ વડે છે તેનાથી થોડું દૂર નર્મદાજીનો એક મૌથી મોગા એવો જનપોષ આવે છે, જે મોની પથ્થરની સિંતઓને મેદીને પચાસ ફૂટની ઊંચાઈથી નીચે પડે છે

પા પિતા જગ્ગર વેગને લીધે, પાણીની માથે તાજુઈ આરતા નીચે પ ના પિતાના ટુકડાઓ એ ડુડમાના પથ્થરોની સાથે ગોળગોળ ધુમરડી ખાવાથી તથા પા પિતા જોસને નીધે ઘમાઈને ગોળ બની જાય છે જે જગાએ પાણી પચાસ ફૂટની ઊંચાઈથી નીચે પડે છે ત્યાં નીચે ઊંડા ડું જેવું જ બની ગયું છે આ ઊંડા ડુંમાં હુમડી મારીને તગનારાઓ ગોળગોળ પથ્થરોને બહાર નર્ત આવે છે

આમ સ્વયંભૂ રીતે ગોળ બની ગયેના ‘કુર’ને લાવિ જોના ‘જગર તરી’ પ્રતિષ્ઠા કરીને પૂજે છે એમાના પટનાડ તો ખૂબ જ ચમત્કાર અને દર્શનીય દોષ છે ભારતવર્ષના મોટા ભાગના શિવ મંદિરોમાં અહીંથી નિકળેલી ગડલના નિગતી સ્થાપના પ્રવામાં આવેલી છે આ પ્રમાણે જેમ બૌદ્ધસ્ત્રોના પ્રતિષ્ઠામાં વિષ્ણુના શક્તિપ્રાપ્ત ગડગી નદીમાંથી આણેના પથરા દોષ છે તેમ, આ ડુંમાંથી નિર્ગત ગોળ પથ્થરોને બહુ-નિગ ‘કુર’માં આવે છે સિંધુતાબના પ્રથેમાં માણીનિગતી ઉત્પત્તિના ન્યાન પવિત્ર નદીઓમાં જે ગણાયા છે તેમાં, નર્મદાનું સ્થાન ગૌરવભર્યું છે *

જુઓ. હમુની તો મી સદીમાં આજ સુધેલ પાટણના વાળી મહાસ્ત્રવધ ર રચિત ‘હનમણ્ડન ના નય ના ૪ કડાક ૭૨ ૭૩ વચા ૭-૮૦

વાણાત્પત્તિસ્થાનમ ૧-વારાણસ્યા પ્રયાગે ચ વગાયા સમસપુ ચ ।

કુરક્ષેત્રે સસંસ્કૃત્યા વાણલિમ મુક્તાવદમ્ ॥ ૭૨ ॥

યાનિ વૈ નર્મદાયાઞ્ચ અન્વચાથ્ય સમમ્ ।

કદારે ચ પ્રમાસે ચ વાણલિમ મુક્તાવદમ્ ॥ ૭૩ ॥

ધારાક્ષેત્ર (ધારડી) : ધારડી અથવા ધારાક્ષેત્ર માઈલિક દૂર રહે છે એટલે અપારાગમ્ય જતી મેઈલ ટ્રેઈન જેવો અવાજ સંભળાવા લાગે છે. પાણીમાં રીંછનાં વમળ વધારે જણાવા લાગે છે. પ્રવાહ આંકડો બને છે. એમ કરતા કમ્તા ધારાક્ષેત્ર આગળ નદીનો ૫૮ ૧૮ થી ૨૦ વાર જેટલો પહોળો રહે છે.

‘ધારાક્ષેત્ર’ નામ લાક્ષણિક છે. નર્મદાજી એકદમ ધસાગમંથ ઊંચા ખડકની દીવાલને કાપી તેમાંથી નીચે પડે છે. જળપ્રવાહ, એક્સામટો પડવાને બદલે, અનેક ધાનામાં વહેવાઈ જાય છે; અને તેથી તેનું સૌંદર્ય યંત્રે જ વધી જાય છે.

નર્મદાએ ખડક કાપવામાં ખૂબ કસબત કરી છે. ફટવાક ખડકો ધડાના આકારે કાપી કાઢ્યા છે, એટલે પોષાને મથાળે એક વાર અને અદ્યથી દસ વાર જેટલી ખોદખાઈ છે. આવી જળધોષના એક છેડાથી દુદી ખીજે છેડે જવાય છે, ને અંદરથી વેગમંથ પડતું પાણી જોવાની મઝા પડે છે. પાણીની જગ્યાએ કેવળ દૂધ જેવું રીંછ જણાય છે—જેના ઝીણા ઝીણા ફેરા ખૂબ દૂર સુધી જોડી, પ્રેરકને નવરાની દે છે. એનો ધુધવાટ ભલભલાની ઝતીને ધ્રુગવી દે છે. ખડકને સીધા કાપવાને બદલે નદીએ દૂરા જ ખતાવી દીધા છે. ને તે પણ ઉપરથી આંકડા અને અદ્યથી પહોળા. એની અંદર ધસાકોને આવેલા

વાણલિગપ્રશસા । સર્વે જતવનોદાજ સૌર્વે દેવેષુ ચત્કરમ્ ।

સત્કલં કોટિગુણિત પ્રાપ્યતે સિંહપૂરનાથ ॥ ૭૧ ॥

સતવાર કુરુક્ષેત્રે મહા જાદવોજલે ।

સ્તુત્વારે નર્મદાયાં કોટિં ચ કુરુવાપલે ॥ ૮૦ ॥

પહેલાના વિશ્વમિત્રોના કાલ ઉપર દીવાન રાવજી આપણને બધાવેલા ‘પરવેશ નકશો’ના આલુ, કરનાથી નક્કે નર્મદા નદીમાંથી જડી આપ્યું હતું — છતાં, ‘પહેલા પ્રાગ મર્ચેસ નદી,’ ૪ પૃષ્ઠ.

પથરો અહીં ચક્કર ચક્કર ફરીને ગોળ બની જાય છે આના અસંખ્ય ગોળ પથરો અહીં પડેલા જણાય છે. તર્મદાની પરકમા ઢરનાર સાધુઓ એને ઉઠાવી લે છે ને ‘મહાદેવજી’ કે ‘શાલિગ્રામ’ તરીકે સ્થાપના કરે છે. ભૂતરસિધાના જાણકારોને એમા પથરની અનેક છાત્રની જાતો જણાઈ છે આ ક્ષેત્ર જૂના ધાર સ્ટેટની હદમા છે.

આ કુંડને ‘ધાધરી’ અથવા ‘ધાધડી કુંડ’ કહે છે. યાનાળુઓ છ. આઈ. પી. રેલ્વેના વીગ સ્ટેશનથી આ સ્થાનપર આવી શકે છે. સ્ટેશનથી આ કુંડ વીસ માઈલ દૂર છે વીર સ્ટેશનથી પુનાસા ગામ સુધી પાછી સડક છે. આ પુનાસાથી કુંડ ફક્ત પાંચ માઈલ છે.

કેટલાક યાત્રાળુઓ બી. બી. એ. આઈ. રેલ્વેની ખડવા-અજમેર લાઈનમા મોરટકા અથવા સનાવદ સ્ટેશનથી પણ ધાધરી કુંડ પર આવે છે. મોરટકાથી આ કુંડ વીસ માઈલ અને સનાવદ સ્ટેશનથી સોળ માઈલ છે.

માર્ગ જંગલો છે. આવી સવન ઝાડીમા ‘મીતાનાટિંગ તીર્થ’ નામની જમા ત્રણેક માઈલ ઉપર આવે છે અહીં વાત્મીક ઋષિએ તપ કર્યું હતું, અને મીતાજીએ પણ થોડો વખત નિવાસ કર્યો હતો એમ મનાય છે આ સ્થાન ઉપર ૬૪ યોગિનીઓ અને ૫૨ ભૈરવોની વિશાલકાય મૂર્તિઓ છે ધીવ ઝાડીની લગ્યાનકતામા મૂર્તિઓની લગ્યાતા ઓર ઉમેરો કરે છે.

ઝોંકાર — માંધાતા

સાત માત્રા : મેનાની ઘાટથી આગળ જતા ઝોંકારેશ્વરનું નદિ આવે છે જ્યાંથી 'સાતમાત્રા' નામના સ્થાન પર હોડીમાં જઈ રહ્યા છે. અહીં વારાહી, ચામુડા, ઘલાણી, વૈશ્યવી, કોમાગી, દ્રાપી તથા માહેશ્વરી-એમ એ સપ્તમાતૃકાઓના મંદિર છે, તે ઉપરાંત ડેટનાક પ્રાચીન મંદિરોના ખડેર પણ જોવામાં આવે છે.

ઝોંકારેશ્વર સાતમાત્રાથી નાજગ વલ્લુ માર્કન નર્મદાના દક્ષિણ તરફ ઉપર મેરજગરીનું સ્થાન છે. અહીંથી બે માર્કન પર પ્રતિદ્ધ ઝોંકાર માંધાતા નું તીર્થસ્થાન છે. બીજી બીજી માર્કન રેલ્વે પર ખડા જગત આગળથી એક રાખા અજમેર તરફ જાય છે એ રાખા પર નર્મદાના પૂન પામે મોરટકા સ્ટેશન છે જેનું નામ હવે 'ઝોંકારેશ્વર રોડ' પાડવામાં આવ્યું છે. આ સ્ટેશનથી ઝોંકાર-માંધાતા સાત માત્રા છે જ્યાં પહોંચવા માટે મોટર અથવા બેનગાડી મળી શકે છે.

વર્ષના પ્રત્યેક સોમવારે તથા આખો ગ્રાવણ માસ ગાળણો કરે છે.

વિષ્ણુપુરીથી પશ્ચિમમાં થોડેક દૂર ‘ માર્ડેય-સિંધા ’ નામની એક મપાટ જગા છે : ત્યાં યાત્રીઓ ચમના કાટથી છૂટવા એ મપાટ શિનાપર આજોડે છે. નજીકમાં ચિરંજીવ બનનાર માર્ડેય ઋગિનુ મંદિર છે. વિષ્ણુપુરીના પાટથી હોડીમાં સામે કાઢે જતા બીજા પાટો ધાટ દેખાય છે. આ ધાટ ઉપર ઝોંકારેશ્વરનું મંદિર છે : તે એક ાત્રી ભેખડપર આવેલું છે. આ ભેખડ નર્મદાના મધ્યમાં આવેલા ટાપુ ઉપર છે. તેની ઉત્તર તરફ, નર્મદાની એક સાખા જેની, કાવેરી નદી વહી રહી છે, જ્યારે દક્ષિણ તરફ નર્મદાનો જ મુખ્ય પ્રવાહ તેને વીંટી રહેલો છે.

માંધાતા : નદીની વચ્ચા ભેખડ ઉપર આની રહેલા ટાપુને લોકો ‘ સિવપુરી ’ અથવા ‘ માધાતા ’ નામથી ઓળખે છે. આ નામ પડવાનું એવું કાળુ બતાવવામાં આવે છે કે પ્રાચીન યુગમાં ઈશ્વાકુવંશના પ્રતાપી રાજા માધાતાએ આ ટાપુ ઉપર ભગવાન શંકરની આરાધના કરી હતી એની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થઈ, સિવજીએ ભક્તોના કલ્યાણને માટે એ સ્થાનપર સર્વદા વચ્ચા વરદાન આપ્યું. એ વખતે જ શ્રી ઝોંકારેશ્વરની સ્થાપના થઈ, અને એ ટાપુનું નામ ‘ માધાતા ’ પડ્યું. ભારતના ખૂણેખૂણામાંથી તીર્થ બનેલા આ સ્થાનપર યાત્રીઓ આવે જાય છે.

માંધાતાના ટાપુનો વિસ્તાર ભાગ્યે એક ચોરસ માઈલથી વધારે હોય ટાપુની દક્ષિણ બાજુપર ઢોળાવ છે ત્યાંની નીચી ભેખડપર ‘ સિવપુરી ’ નામનું નાનું સરખું નામ વસેલું છે નર્મદામાં નાવથી નિહાર કરતા સિવપુરી અને વિષ્ણુપુરીના સ્થાન ખુબ સુંદર દેખાય છે.

માંધાતા ટાપુની એક બાજુની ટોચ ઉપર એક નાનકો મહેલ છે. આ બીલગતિના રાજા નાથૂ નાગના બિલ્લનો મહેલ ૧૨૨૧ માં ભરતમિંહ ચૌહાણે જીતી લીધો હતો ત્યારથી ચૌહાણવંશના અધિકારમાં આ સ્થાન રહેલું છે આ સ્થળની આજુમાજુ નદીના બન્ને કાંઠાપરના તીર્થસ્થાનોનું સરક્ષણ આ મંદિરે જ કર્યું છે.

ઑંકારનાથ : વર્તમાન ઑંકારનાથનું મંદિર પેથનાઓના સમયનું છે. મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર ઉત્તરાભિમુખ છે. બાર જ્યોતિર્લિંગની ગણનામાં આવેલું ઑંકારેશ્વરનું લિંગ અનધક-સ્વયંભૂ-કલ્પિયે તેવા પ્રકારનું છે. મૂર્તિની ચારે તરફ સદાકાળ જળ બરેલું રહે છે. આ મૂર્તિ મંદિરના યુગ્મજ નીચે નથી; તેમજ પાર્વતી, નંદી વગેરેની મૂર્તિઓ પણ યથારથાન પ્રતિષ્ઠાપિત નથી. તે ઉપરથી જાણે છે કે છલ્લોદ્ધાર વખતે શાસ્ત્રોક્ત ચોકસાઈ રાખવાનું હિંદુપતશાહીના તારણહારોથી બની શક્યું નહા.

ભગવાન શંકરની પૂજાઅર્ચા, ભોગ-તુંગાર વગેરે રાજરસી હાથથી કરવામાં આવે છે. દર સોમવારે સાંજે મુકુટની પાસખી વરધોદારપે ફેરવવામાં આવે છે. ઑંકારેશ્વરની ત્રિકાશ્ર મુખ્ય પૂજા થાય છે. રાતે ભગવાનને શયનમંદિરમાં પધરાવવામાં આવે છે. તે જગાને 'જગમોહન' કહેવામાં આવે છે. આ જગમોહનની બાજુની ઓરડીમાં શુક્રદેવની મૂર્તિ તથા લિંગસ્વરૂપ રાજા ભાષાતાની મૂર્તિ આવેલી છે. મંદિરના માળ ઉપર મદાકાલેશ્વરની મૂર્તિ છે : તે ચિખરની બરાબર નીચે છે.

અહીંથી મંદિરની આસપાસનું તથા નર્મદાનું દરય બહુ મુંદર જાણે છે. ઑંકારેશ્વરમાં વર્ષભરમાં બે મોટા મેળા ભરાય છે : એક કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ, અને બીજો મેળો ફાગણ માસમાં મદાસિવરાત્રિ ઉપર. (પૂજામારણીથી મહિના ગણતા ફાગણ આવે; યુજરાતમાં માધ માસ ગણાય.)

જે બેખડ ઉપર ઑંકારેશ્વરનું મંદિર છે તેની આજુબાજુ ધાત્રીઓ પરકમ્માં ડરે છે. પૂર્વ તરફ જતાં એક ગૌરીમોમનાથનું મંદિર આવે છે. ત્યાં પડોત્યવા માટે અઢીસો પગથિયાં ચડતા પડે છે. મંદિર પ્રાચીન છે. એક વિદ્યાવ્રકાચ નંદી ત્યાં છે. ત્યાંથી સોએક ડગલાં આગળ જતાં ત્રીસ ફૂટ ડાચો એક સિવાસ્તાંભ દેખાય છે. તે શ્રી સોમનાથનું લિંગ હોયું જોઈએ.

લો' । હું છે કે આ સ્તબ પટેલા સંદેહ હતો, અને એ સ્તબમા
જોનાર માણસને પૂર્વજન્મ તથા લાનિષ્ઠનું દર્શન એમાથી થતુ હતુ
એ વાર આ મૂર્તિની આની ખ્યાતિ સાલણી, ઔરગજેમ બાન્ધાદ એના
ખરાખોટાપણાની પરીક્ષા કરવાને લગત્યથો હતો ઔરગજેમને પોતાનુ
અવગ, સ્તબના પ્રતિર્મિમમા જોતા મુઝિમ ધર્મમા અપવિત્ર ગણાવેલા
સૂર પ્રાણી જેતુ દેખયુ । તેથી પાન્થાદના કોધનો પાર ન રહ્યો એણે
મૂર્તિને નાળી મ વા હુમ્મ કર્યો ત્યારથી એ મૂર્તિ-જણે જ્વાનામુખીની
અમર થઈ હોય તેમ ગાળી પડી ગઈ છે અને હવે તેમાથી પ્રતિર્મિમ
દેખાતુ બંધ થયુ છે ।

ઔરીસોમનાથથી લગલગ માર્છ લેક દૂગ, 'સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ'નું શિન્પના
મુદર નમૂનારૂપ વિશાલ પ્રાચીન મંદિર છે આગણુમા ચારે તરફ
સ્તબોના તોરણુ છે મંદિર દસ ફૂટ ઊંચા કલાસનપર બનાવેતુ છે ત્યા
ચાર દિશામા પાય પાય ફૂટ ઊંચા પથ્થરના હાથીઓ નૂકેના છે
મંદિરના દ્વાર ઉપર અર્જુન અને બીમ્બી પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે લો' ।
મૂર્તિને હિંના પુરાતનનો શા મ નાગો ત્યારે એક વખત પોતે આ
મંદિર જોના આ યા હતા

ઓકારશ્વર મહાદેવ એ હિંદુઓનુ મોટુ તીર્થ છે, જ્યેથી અનેક
ધર્મશાળાઓ અને તિવજ્ઞના નાના મોટા મંદિર નજરે પડે છે ' ૪ ૨
એના સંસ્કર એ અતિશયારક્તિ નથી પણ સાનુ છે, તે આ રથળની
આસપાસ ફરતા જણ્યાર્ધ આવે છે આ ગામનુ નામ "માધાતા" છે
સામેના પહાડ પર માધાતા વગના ગળના મટેન છે નહીનો આ
તરફનો લાગ ' વિપ્લુપુરી કહેનાય છે સામેના મંદિરનો લાગ શિર
પુરી' કહેનાય છે અને જ્યા માબોનો ઘર છે તે "બલપુરી"
કહેવાય છે જે વચ્ચે કાવેગી નામની નાની નદીનો નર્મદાજ સાથે
સગમ થાય છે જે સરિતાઓનો સગમ થનાથી એ સ્થા । અત્યત
પરિત્ર ગણાય છે

ઝોંકારેશ્વર મંદિરના પથ્થરના મળખૂત ઘાટ ઉપર પગથિયાની ખંને બાજુ છત્રી નાખીને ગોર નથા પૂનરીઓ બેઠેલા હોય છે, તેમને વટાવી, હોડીમાથી ઊતરનાર યાત્રાળુઓને મંદિરમાં દાખલ થવું પડે છે. મંદિરમાં કળા કરતાં તેની મળખૂતાઈ તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે.

કાવેરી-સંગમ મુધીનો પ્રવાસ હોડીમાં ખૂબ આનંદ આપે છે. ઝોંકારથી આગળ વધતાં રમતિયાળ નર્મદાનું ભાવદર્શન નજરે પડે છે. પટ વિશાળ થાય છે. કિનારાના લાલ ખડકો દૂર જતા રહે છે અને પાણી પર પડતો સૂર્યનો પ્રકાશ દૂર એક લીસોટા જેવો દેખાય છે. નદીનાં નીલવર્ણી પાણી બહુરૂપીની જેમ સ્વરૂપ બદલે જાય છે. પાણીના ઊંડાણનું દેહણું નથી. કોઈ સ્થળે કેડ-સમાણું : પણ એ કેડ-સમાણું પાણી છે ત્યાં વેગ ધસે જ છે. પાણી ખડક પરથી ઝપાટા-ખંધ, ધસારો કરતું નીચે ચાલ્યું આવે છે.

મિચારી હોડીની શી તાકાત કે એમાં ચાલી શકે ? આવા વખતે ખલાસીઓ નીચે ઊતરે છે અને કેડે દોરડું બાંધીને હોડીને આગળ ધકેલે છે. તે વખતે જિંવી થતી હોડીમાં આચરતું પડે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે એ ખલાસીઓ કિનારે આવે છે ને હોડીને દોરડું બાંધીને ખેંચે છે. ધડીએ ધડીએ આવના ચલાવ પરથી એમ કાગે છે કે નર્મદાએ પહાડોને કાપીને અંદરથી પગથિયાં કર્યાં છે. પહાડ કાપવામાં તેણે પાણું વાળીને જોયું જ નથી. જાંચો પહાડ આવો કે નીચો પહાડ આવો; કંઈ પહાડ આવો કે પોચો પહાડ આવો. દરેકને એણે બેટી-કાપી નાખ્યા છે. ત્યાં પ્રવાહ શાંત લાગતો ત્યાં ખલાસીઓ કોઈ પણ મહેનત કર્યા સિવાય બેસતા, અને આરામ લેતા.

હરણદ્રાણ : ધીમે ધીમે નર્મદા પોતાનો પટ સંકેલવા લાગી ને ગદનના વધારવા લાગી. આજુબાજુના ખડકો વધારે નિકટ અને જિંવા થવા લાગ્યા. જાણે કોઈ દુર્ગમ કિસ્સાની પાલી સરેલી ખાઈમાં ફરતા

પ્રધાનના સદ્ભાવની પ્રથમ જરૂર હતી. તેથી પેશ્વાશાહે મુસાફરોને આનંદ આપનાર એવું વિશાળ સત્રાગાર (સદાદાન-ભોજન શાળા) ઝોંકારનગરમાં મંડાવ્યું.

ત્યાં સર્જીતોને શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરાવાતાં હતાં. સામાન્ય માણસો માટે પણ ધોવાઢાણક પાણી તૈયાર રખાતાં હતાં. સત્રની સમીપમાં વિહાર (લૅન મંદિર) માં અહ્નંતોને પ્રણામ કરાવી, સાંધમિંક ધરેલા સર્વને વિવેકથી ભોજન કરાવાતાં હતાં.

ધણું પકવાનો, ખાંડથી લરપૂર મડો (માલપૂડા), અખંડ અને ઉર્જિવલ્લ ઢાણિ (ચોખા), પીળી ગુણકારક દાળ, નાકથી પીવાય તેવું સ્વચ્છ ઘી, ઘણું ઘાંઘી, પિત્તને યાંત કરનારા કરંલા, સિન્ધ (તર-ચીકાશવાળું) દહીં, કવંગના સંગથી મુગંધી ચણેલું પાણી વગેરે આરોગ્યાવાતાં હતાં. નાગરવેલનાં પાન, કપૂર અને સોપારી સાથે અપાતાં હતાં.

પછી નિદ્રા વગેરે માટે ખાટ (પક્ષંચ) અપાતી હતી. ત્યાં આવેલા પ્રવાસી યાત્રાળુઓ મીઠાં ભોજન જમતા અને ગુણે સ્થિત. સત્રાગારની સગવડો જોઈને પોતાની સ્ત્રીઓના અને માતાઓના વત્સલ દાયને તથા પોતાનાં ઘરને પણ તે સંભારતા નહિ.

સત્રાગાર કેળા તરફથી અવાજમાં આવે છે એની દોષ્ટ પૃચ્છા કરતું ત્યારે તેમને, દેવગિરિના વિદ્વાન પંડિત હેમાદ્રિનું જ નામ કહેવામાં આવતું.

એવી રીતે પેશ્વાશાહે ત્યાં જ્યારે સત્ર વણુ વર્ષ સુધી સના-નાર ચલાવ્યું ત્યારે, ભોજન વગેરેથી પ્રસન્ન થયેલા, અને ત્યાંથી પાછા દેવગિરિ ગયેલા લોક વગેરે સ્તુતિપાટકોએ, પ્રધાન હેમાદ્રિને અનેક પ્રકારે સ્તુતિવચનો કહેવા માંડ્યાં.

આવું જારીભાર પ્રસંસાવાળું છતાં તદ્દન ખોટું એવું વર્ણન નિત-
નિત સાંભળવાથી હેમાદ્રિના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યો કે “મેં
જન્મથી માડી આજ સુધી યાચકોને કંઈ આપ્યું નથી; તો આ લોકો
‘સત્ર-સત્ર’ (દાનશાળા-ભોજન શાળા) એવું શું કલા કરે છે? અને
તે પણ એક જણ નહિ અને એકવાર પણ નહિ: આમ આટલા
બધા લોકો આટલી બધી વાર કહે કહે કરે છે તો મારે સત્ય શું છે તે
અવશ્ય જાણવું જોઈએ.”

હેમાદ્રિએ એક માણસને ઝોંકારપુરમાં તપાસ કરવા મોકલ્યો. માણસે
તપાસ કરી આવીને કહ્યું કે, “વાત સાચી છે; ત્યાં સૌ યાત્રીઓ સતોષ
પામીને જાય છે; અને તમારી પ્રસંસા કરે છે. આટલા ગખત સુધીમાં
એ સત્ર પાછળ સવા કરોડ દ્રમ્મ ખર્ચ થયો છે.”

હેમાદ્રિએ તે પછી જાતે ઝોંકારપુરમાં જઈ ખાત્રી કરી. ભોજન-
શાળાના અધિકારીઓની મારફત તેને જાણવા મળ્યું કે એ બધું
ચલાવનાર દેવગિરિના શ્રેષ્ઠ પેથકાહ હતા પોતાના દ્રવ્ય વડે ખીજને
ખ્યાતિ અપાવનાર પેથકાહના હેમાદ્રિએ વખાણ કર્યા; અને પછી
તે વખતે માંડવમઢમાં રહેતા પેથકાહને મળ્યો. પેથકાહે ખ્યાતિ અપાવનારું
આવું ન કર્યેણુ કાર્ય કરવામાં તેનો નો હેતુ હતો તે પ્રધાન હેમાદ્રિએ
પૂછ્યું: અને પોતે તેતુ શું પ્રિય કરે, તે જાણવા માગ્યું

પેથકાહે પહેલાં તો હેમાદ્રિ પાસેથી પોને જે માગે તે આપવાનું વચન
લીધું; અને પછી ધીમે રહીને મનનો પાર આપ્યો કે ‘દેવગિરિપુરની
મધ્યમાં જિનમંદિરને ચોગ્ય એવી વિશાળ ભૂમિ મને અપાયો.’ હેમાદ્રિએ
માગણી કળૂણ રાખી; અને ચોગ્ય તક મળતાં તે કામ સાધી આપવાનું
ફરીથી વચન આપ્યું.

હવે આ અરસામાં દેવગિરિના રાજાને ત્યાં ગેહાની એક સોદાગર આવ્યો.
તેની પાસેથી જાતિવંત ઘોડો પસંદ કરવાનું મંત્રી હેમાદ્રિને કહેવામાં

આબુ. પ્રધાન હેમાદિએ પસંદ કરી આપેલા ઘોડાએ જ્યારે એક વખત રાજાનો ડબ્બ જત્યાએ ત્યારે તેના ઉત્તમપણાની વિશેષ ખાતરી રાજાને થઈ.

રાજાએ હેમાદિને અબીષ્ટ માનવાનું કયું. આ પ્રમાણે આપોઆપ તક મળતા, તેણે પેચડશાહવાળા માગણી રાજા આગળ મંજૂરી માટે મૂકી; અને કહ્યું કે “મારો એક મિત્ર માળવાના જયનિહ રાજાનો મંત્રી છે, તેને આપણી રાજધાનીમાં જિનપ્રાસાદ જંધાવવા માટે જગા જોઈએ છીએ.”

મંત્રીનો માગણી ઉપરથી પેચડશાહને દેવગિરિ જોવાવવામાં આવ્યા. યોગ્ય એવી ભેટથી પેચડશાહ રાજાને પ્રસન્ન કર્યા; અને એ રીતે પેચડશાહે અસંખ્ય દ્રવ્ય ખર્ચી જિન મંદિર જંધાવવાનું પુણ્ય મેળવ્યું. ઓંકાર-માધાતામાં આરબેવા પુણ્ય કાર્યથી પેચડશાહનું ધર્મ-કાર્ય આવી પુક્તિથી સિદ્ધ થયું હતું.

ઓંકાર અને અમરેશ્વર : નર્મદાના દક્ષિણ કાંઠા પર અમરેશ્વરનું મંદિર છે. એની જ સામે ઉત્તર તરફ બીજો કંઈ ઓંકારનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. હાલમાં અમરેશ્વરના મંદિરને લોકો ‘અમલેશ્વરનાથ’ મહાદેવનું મંદિર કહે છે. આ સ્થાન માળવામાં છે. ઇંદોરની હોલકર રોડ રેલવેના મોરટલાથી ૭ માઈલ પૂર્વ તરફ નર્મદાના કિનારા પર આ સ્થાન છે, મોરટલાથી અમરેશ્વરનાથ સુધી એક સડક છે. આસપાસનું સ્થાન રમણીય છે. અહીંથી નાવમાં બેસી લોકો સામી જાણુ ઓંકારનાથના દર્શન કરવા જાય છે.

અમરેશ્વર મંદિરના મધ્ય ભાગમાં સત્યામંડપની વચમાં એક નાની ઓરડી આવેલી છે તેમાં ધણું અધારું રહે છે, સવારે માત્ર અજવાળું પડે છે ઓરડીની બીજો ઉપર ચાર સિવ-સ્તોત્રો કોતરેલા છે.

ઓંકારનાથના મંદિરની સામે અમરેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં સિતાપર કેટનાક મઠનું સ્તોત્રો કોતરેલા છે અને ભીતમાં તે સિવાએ જડેલી છે. પડેલા ‘અમરેશ્વરનું અષ્ટક,’ બીજું ‘નર્મદાનું અષ્ટક,’ આ સિવાય

હસાયુધનું એક ‘શિવસ્તોત્ર’ અને ‘મદિન્ન સ્તોત્ર’ ક્રોતરેલાં છે.

બધાં સ્તોત્રોની નીચે સં. ૧૧૨૦ની સાલ ખોદેલી છે. કાર્તિક શિવભક્તની પ્રેરણાથી બધાં એક સાથે તે ખોદાવવામાં આવ્યા હશે. દર્શન કરવા આવનાર ભક્તોજનો ત્યાં આવતાની સાથે જ સામે જોઈ, એ સ્તોત્રોનો પાઠ કરના હશે એમ લાગે છે.

આ ઝોરડીની સામે બહારનો જે સત્તામંડપ છે તે મહારાણી અહમ્યામાઈની આરાધી મનાવવામાં આવેલો છે. જ્યાર આ મંડપ બન્યો ત્યારથી આ ઝોરડી પર અધારુ પડ્યું. અને તેજ વખતથી આ બધા સ્તોત્ર-લેખો લોકોની નજરમાંથી અદૃશ્ય જેવા થઈ ગયા.

લેખ નીચે કોઈ રાજનો કે તેના સમયનો ઉલ્લેખ નથી. છતાં તે રાજ ઉદ્યાદિત્યના સમયમાં ઉત્કીણું થયેલા જણાય છે. ઉદ્યાદિત્ય પૂર્ણિમા વંતનો પ્રસિદ્ધ રાજા હતો. બોજની પછી તે ધારાનગરીના સિંહાસન પર બેઠો હતો. તેથી આ સ્તોત્રો લગભગ આઠમે વર્ષ જેટલાં જૂનાં છે.

અહીં ક્રોતરેલા “મદિન્ન સ્તોત્ર”માં કેવળ ૩૧ જ શ્લોક છે. ફક્ત અને માહાત્મ્યના ૯ શ્લોકો તેમાં નથી. આ શ્લોકો પાછળનો ામેરો જણાય છે; કારણ કે મધુસૂદનસરસ્વતીની ‘ટીકા’ પણ કેવળ ૩૧ જ શ્લોકો પર છે. હાલમાં ચાલતા પાઠની છેડે માહાત્મ્ય કે શ્લોકોની સંખ્યા પણ નહીં નથી. કાર્તિકમાં ૫, કાર્તિકમાં ૭ અને કાર્તિકમાં ૯ શ્લોકો છે. સ્તોત્રની સમાપ્તિમાં સ્તોત્રકર્તા પુષ્પદંત મંધર્વનું નામ પણ ખોદેલું નથી. કેટલાક પાઠ-બેદ પણ નોંધપાત્ર છે. +

સં. ૧૪૭૮માં આમોદના કાયસ્થ કવિ ગણપતિએ “માધવાનલ કામકંદલા પ્રબંધ” (અંગ ૭, દૂહા ૧૨૦-૧૩૦)માં, નિર્વાસિત માધવ

+ શુભે, “લુહિષ્કસ” કેજુઆની ૧૬૨૧, ૫ ૭૩ શ્રી મલિલાલ જલપરાય ત્રિવેદી (૩૫૬૫ જર)ને લેખ.

ઝોકાગ-માધાતા આગળ સ્નાન કરી ચિત્તની શાંતિ મેળવે કે તેવો
પ્રમગ વર્ણુએ છે ત્યા નર્મદાની સ્તુતિ કરતા માધવ કહે છે —

“નમો નમો તું નર્મદે, જન કૈલસ્ય કે નેન
બૌદ્ધ કલ્પ વ્યામન થયા, જોનરતા મૂળેન - ૧૨૨
ચક્ર-સ્વેદ થિડી ગરી, અર્ધ-મૃયુ-પાતાનિ
વ્યારિ પદારથ પૂર્વર્થ, કામધેનુ કનિ-ગાનિ - ૨૩
મન સિધિ સહ મર્દુન કર્ષ, માર્કંડ મનુ આદિ
સગલતિ યમુના જાન્દરી પાદિ પ્રથમ જનાદિ - ૧૨૪
ભાવ ધરી પૂજ કરી, જાંન.ગ મરેદ
કલ્પિતિ ક્રીડી કામના, કામકદના-રેશિ - ૧૨૫’

આમ પાંચમો વર્ષ ઉપરાંતનો આ ઝોકાગ-માધાતાનો ગુજરાતી
કવિતામા ધરેનો પ્રાચીન ઉત્તેજ નોંધપાત્ર મને છે.

મહેશ્વરથી માંડવગઢ

મહેશ્વર : નર્મદાના ઉત્તર તટ ઉપર આગળ જતાં હોદ્દકર રાજ્યનું સુપ્રસિદ્ધ નગર મહેશ્વર આવે છે. અહીં મદારાણી અદ્વત્યાખાઈ એ બનાવરાવેલા મુંદર મુંદર ઘાટ છે, જેનાથી નગરની શોભા અનેકગુણી વધી ગઈ છે. આ ઘાટ-મંડિત નદીનો વિશાળ પટ ભેતાં કાશીમાં ગંગાછનો કિનારો અને તે ઉપરના ઘાટોનું સ્મરણ થાય છે.

ઘાટ ઉપર કઈ કઈ મુંદર દેવમંદિર બાંધ્યાં થયેલાં છે. આ મંદિરોમાં 'અદ્વત્યાખાઈનું સમાપિમંદિર' તથા 'રાજરાજેશ્વર'નું મંદિર બહુ પ્રસિદ્ધ છે. રાણી અદ્વત્યાખાઈના સમયમાં મહેશ્વર એ હોદ્દકર રાજ્યની રાજધાની હતું. એ જમાનામાં આ નગર બહુ સમૃદ્ધ અને વૈભવસંપન્ન હતું. જ્યારથી યશવંતરાવ હોદ્દકરે હિંદોરને રાજધાની બનાવી ત્યારથી મહેશ્વરની જાહોજલાલી પરવારી ચૂકી; અને નગરીમાં ઝાંખપ આવી !

મહેશ્વરમા મુલ્ક સાડીઓ બને છે અને તે 'મહેશ્વરી સાડી' તરીકે દેશબહાર મથકે છે. અહીં હાથસાળનું કામ મુદત્ત બને છે.

મહેશ્વરના પ્રાચીન દીમાગોમાથી મોહન-જોડેરાના મધ્યને મળતા આવતા મારીગમના અરણ્યો પ્રાપ્ત થતા છે તે ઉપરથી પ્રાચીન માહિતી મળી શકે છે તેના આશુભાગથી મળી આવતા સબત છે એમ પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને લાગે છે.

મહાસેનારા. મહેશ્વરથી આગળ, માત્ર ૪૫ માઈલ ઉપર જ 'મહાસેનારા' નામનું સુર સ્થાન આવે છે. નમદાગરો ત્રણ મોગી મોગી પિનાઓ અને બે મગમાથી વળેતો આવે છે તેથી તેનો પ્રવાહ મહાસેનારાએ વળેતો દેખાય છે, અને તથી જ તેનું નામ 'મહાસેનારા' પડ્યું છે. કહેવાય છે કે આ જગ્યા ઉપર અતુલનસાથી મહાસેનારો પોતાની હત્ત નુ ઓ વડે નર્મદાના પ્રવાહને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે પ્રયત્નથી નર્મદાનો પ્રવાહ હત્ત ધારામાં વહેવાઈ ગયો હતો. પિનાગામાં પણ આ ધારાઓ સ્પષ્ટપણે વળેતી દેખાય છે ત્યાંનું દૃશ્ય ખૂબ મનોહર લાગે છે.

દેડોના અમધવાળી પ્રાચીન માહિતી નારીના સ્થાનનિર્ણયો પ્રત્યક્ષ આગે પિનાનો પાને હત્ત નો છે. પ્રવાહ માટે છે કે એક જ નામની બે નગરીઓ વચ્ચેની હત્ત એમાંથી એક છે. અરોધ્યાના રામચંદ્રના જન્મનાની અને બીજી, મહાનરપાળ પંજી થયો સદીમાં નિમા. થઈ હત્ત.

રામાયણમાં ઉત્તરમાં માહિતીની વર્ણન આવે છે કાર્તીક અર્ધન સાંઈ લગભગ રાત્રી ત્યાં ગયો હતો. પરંતુ ત્યાં તે ન જાણી નર્મદા નજીક પાસે ગયો અને ત્યાંથી એને વિધવાયર ઓળંગ્યો. પાસે હતો નાહિતી નનદાથી થોડું ન હતી અને વિધવા પાસે માળથી તે હત્ત હતી.

માહિષ્મતીનગરીના વર્ણનમાં એવી એક હાજીરત આવે છે કે 'વસુ-રેતસ' નામે પ્રસાદી અગ્નિ ત્યા હતો અને એ અગ્નિ આશુ ખાતુ ઊગેના વાજ તથા વામના માઠ જ મનમાં હતો આ પ્રસાદી અગ્નિનું આખું વર્ણન, એક શાત યર્ષ મયેના જ્ઞાનામુખીના વર્ણન માથે બરાબર મળતું આવે છે-જેમાનો લાવાનો નસ હવે કાળે ડગીને ઠરવા લાગ્યો છે. રાત યર્ષ મયેના જ્ઞાનામુખીનું આખું કાર્ષ્વ રથળ આપણે રોધતું હોય તો તે નર્મદાની ઉત્તરે પદસ્વી રીમ માંડન મુનીમાં જ હોતું જોઈએ એના અનુમાન પર આપના કારણ છે

મહેશ્વર શહેરથી થેડાક માર્ગન દક્ષિણમાં મહસાનાગ આવળનો જાળરોધ-એ એવી જગા લાગે છે જ્યાં મહસાજુને નદીના પાણીને રોડીને મેળા એવો નધ માધનાનો પ્રથત્ત કયો હોય આખું ધ્યાન અર્જુનની રાજધાનીથી થોડાક કનાજી મુસફરીથી પહોચાય એવું નજીક હોતું જોઈએ, કારણ કે 'ઉગર કાડ'ના વર્ણન પ્રમાણે, અર્જુનને રાજધાનીમાં દીઠો નહિ ત્યારે રાજણને, ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે નર્મદા ખડુ દૂર નહોતી આજ માહિષ્મતીનો તથા હૈહ્યોના ગીગ્ધ કેન્દ્રોનો પરશુનામે નાશ કયો હતો

માહિષ્મતીનો ફરીનાર ઉત્તરે 'હરિવશ'માં તથા 'વિષ્ણુ પુરાણ' અ ૩૮ મા, મુચુકુન્દના પરાક્રમે વર્ણવતી વખતે આવે છે અહીં આપેના વશાનુક્રમ પ્રમાણે, શ્રીનાથચંદ્રથી બે નણ પેઠી પહેના મુચુકુન્દ ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો આ રાજ્યએ નગરી વસાવવા માટે યોગ્ય સ્થળની રોચ બના થા પડી, નમદાના કિનારા ઉપર જ એક જગા પસંદ કરી હતી

'હરિવશ' પ્રમાણે મુચુકુન્દે નદીનો કાર્ષ જનનધ દુગ્ધત કગાળ્યો અને એ નગરી ન્યાની એક નદીને ઉત્તર કિનારે, બીજી દક્ષિણ કિનારે માહિષ્મતી, નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર હતી આ માહિષ્મતી નદીના રાજ્યની દરમ્યા આવેતું હાનુ 'મહેશ્વર' જ ટોતું જોઈએ એમ નાને છે

મહાભારતકાળની 'માદિખમતી' માટે મહાભારતમાં એ દેશજો માદિખમતીના ઉલ્લેખો મળે છે : રાજમુખયત માટે રાજઓને હતવા સદેવ ખદાર નિકળ્યો ત્યારે, અને અર્જુન યજ્ઞના થોડાની પાછળ પાછળ તેના રક્ષક માટે નિકળ્યો ત્યારે,—અન્નેએ માદિખમતી નગરી જોઈ હતી. પરંતુ તે માટે તેઓ અવંતીરાજને દરારી તરત માદિખમતી પર ચાકરાને ખદલે, તેઓ પહેલાં પૂર્વ તરફ વળ્યા, વિંધ્ય અને સાતપુડાને ઓળંગ્યા અને પછી કિષ્કિંધા અને પોંડ્રોને છતાં પછીથી ઉત્તર તરફ આવતાં માદિખમતીમાં પહોંચ્યા હતા.

માદિખમતીના તે પછીના ઉલ્લેખો જૌદ આદિત્યમાંથી મળે છે : 'મુત્તનિપાત' માં, કેટલાક ગ્રામજો પ્રતિજ્ઞાનથી પાટવીપુત્ર જતાં રસ્તામાં માદિખમતીમાંથી પમાર થયાનો ઉલ્લેખ છે. એ ગ્રંથમાં આવતી કથામાં પ્રતિજ્ઞાન અને ઉલ્લેખની વચમાં માદિખમતી આગ્યાનુ સૂચન મળે છે. તે પછી ઘણા સેકાઓ બાદ, શ્રી ચંકરાચાર્યે તે સમયે માદિખમતીમાં રહેતા મંડનમિથને વાદમાં દરાગ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ સંબંધી હજી મતભેદ છે.

મુચુકુંદની માદિખમતીમાં પરદેશી સંસ્કૃતિઓના સંમિશ્રણનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો મળી આવે છે. મુચુકુંદને 'મદુનો વંશજ' કહ્યો છે; પણ તે અસંખ્ય પેઢીઓ પહેલાં થયો હતો એમ લાગે છે. અયોધ્યાના રાજકુમાર હર્ષચંદ્રે તેના મોટા ભાઈએ રાજ્ય બદલ કાકયો ત્યાં તે પોતાના સસંગ મયુરાના મધુ પામે ગયો. મધુએ તેને દત્તક લીધો; અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનો પોતાના રાજ્યનો થોડોક ભાગ તેને આપ્યો. આ હર્ષચંદ્રે જે ભાગ આપ્યો હતો તે આનર્તનો ઉદ્ભવ અને પહાડી મુલક-જેમાં પ્રજાજન નરીકે જડુધા બીલો જ હતા—તે હતો.

પરશુરામે માદિખમતી અને તેના શાસકોનો એકવીસ વાર નાશ કર્યો પછી, એ નગરીનું નામનિશાન રચું સંજવનું નથી : છેક શ્રીકૃષ્ણના

સમયમાં ફરીથી એ નગરીનો ઉશ્લેષ મળી આવે છે આ 'મીઞ મારિ-
બતી હોયી જોઈએ. દસરથ પછી અને મદાભારત શુદ્ધ પહેલાં પાંચસો-
હસો પહેલાં આ નગરી સ્થપાઈ હોય.

મુચુકુન્દની કથામાંથી 'મીઞ' એક પરદેશી તત્ત્વ દષ્ટિગોચર થાય છે.
એ જ એકસો એવો રાજા વર્ણવ્યો છે કે જે અત્યંત શ્રમિત થવાથી
શાંતિભરી નિદ્રા અંખતો હતો; અને તેથી એ એક શુદ્ધમાં જન્મીને નીરાતે
ઊંધ લઈ રહ્યો હતો. એજે ઊંધી જતા પહેલાં એટલું 'પણ જાહેર કયું'
હતુ કે 'જે કોઈ મને મારી નિદ્રામાં ખસેડે પહેલાંયહી તે મૃત્યુ પામશે !'

તે પ્રમાણે, જ્યારે કાલયવન શ્રીકૃષ્ણ પાછળ પડ્યો ત્યારે, મુચુકુન્દ
ઉપર કૃષ્ણે ઓરોડેનું 'મીઞ' પીતામ્બર જેતાવેંત, કાલયવનને લાગ્યું હતું કે
કૃષ્ણ ત્યાં નીસને ઊંધ લઈ રહ્યા છે. તેથી તેણે તેમને લાત મારતાની સાથે
કૃષ્ણને બદલે ત્યાં રહેલા મુચુકુન્દ ઊંધમાંથી સાચેસાચ ઊભા થયા; અને
તેમની કોધાળ નજરમાંથી ઝરતા અગ્નિથી કાલયવન બળ્લિને તારમ થઈ
ગયો-એવી કથા છે.

માહિમતી માનવામાં આવે છે આજે ભુવ્ય કે ત્યા માહિમતી હતી એવો મન શ્રી ક મા મુનતી ધરાવે છે

કવિ ન્દાનાલાલે ‘નિવગીતા’ મા ‘માહિમતીના શાન્તમયન’ નામે બીજા અકનો બીજે પ્રવેશ, મહામિત્ર તથા રાજાનાર્થ વચ્ચે જે વાદરિવાદ થયો હતો અને જેમાં મહામિત્રની પત્ની ભારતી મધ્યમ્ય બની હતી—તે પ્રસંગ ઉપર ગૂંથ્યો છે એમાનુ પનિહારીઓ ગીત તત્ત્વચર્ચાનું મુદ્દન કરે છે —

‘સખિ ! આવે—આવે ને ઓસરે પાણી । કેમ ભરિરે ?

એના માહિમતીના નીર, પાણીડા કેમ ભરિરે ?

○ ○ ○ ○ ○

સખિ ! આવે આવે ને બહારે, પાણીડા કેમ ભરિરે ?

એવા આત્માની નદીઓના નીર, પાણી । કેમ ભરિરે ?

—આમ ‘શ્રી રા ર વિવિજય’ નામે અમૃત મહાકાવ્યમાં વર્ણવેલા પ્રસંગને આધારે કવિ ન્દાનાલાલે માહિમતીમાં જે શાન્તમયન તથા તે પ્રસંગને અહીં સંભાર્યો છે અન્યતઃ આ માહિમતી તે તર્તમાન જુગોળ માનુ ક્યુ સ્થાન, તેનો નિર્ણય એનની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્ય હતો તેથી તે પર કંઈ પ્રભાવ પડતો નથી હતા મહામિત્રનું ઘર પૂજાના યુગના પનિહાર રાકર આવે છે તેો નગરસ્ત્રીઓ જે એધાણી આરે છે કે ન્યા પાજરામાં પૂરેલી મેનાઓ પતિનો શાન્ત્રાથ સંસંગી તેનો જ ઉચ્ચ રે કર્યો કરે છે તે વર પાત્રનું સમજનું આવી એધાળી ત યુગની ગાલ-ઉડાસનાની ખૂન સૂચક છે

‘સ્વતઃ પ્રમાણ પરત પ્રમાણ ?’ કોરાંભા યત મિત્ર વિરન્તિ ।

દ્વરસ્થનોગન્તસ્થન્નિરુદ્ધા — જાનોદિ તન્મદ્વર્ગસ્તીક ॥

‘જાદુ ધ્રુવ સ્વાગતમદ્ધ્રુવં સ્યાત્ ?’ કોરાંભા યત મિત્ર વિરન્તિ ।

પલપ્તદ્ધર્મ ? પલપ્તદોષ ? જાનોદિ તન્મદ્વર્ગસ્તીક ॥”

આશ્રમ હતો એમ પુરાણમાં છે (સ્કંદપુરાણ, રૈવાખંડ અ ૬૩) નાગેશ્વરની ‘ઝગી મા માનવાના સુન્તાન બંધ બહાદુરશાહની હિંદુપત્ની રૂપમતીના ગુરુ નિવાસ કરતા હતા અહીંથી એક અખંદ દીપ બળતો રાખવામાં આવતો હતો તેનો પ્રકાશ ત્યાંથી અદાર માર્ગન દૂર આવેલા માડનગઢ (સ મહાકુર્મ, પ્રચલિત નામ મહ) સુધી દેખાતો હતો રૂપમતી હમેશ એ દીપનું દર્શન કરતી હતી એમ જ્ઞેવાય છે

માડનગઢ : માડવગઢથી નર્મદા દૂર છે, જતા ત્યાં ‘રૈવાખંડ’ નામે જગા છે ત્યાં, નર્મદાજીનું જ ઝરણુ આ યા કરે છે એમ કેટલાક લોકોની માન્યતા છે ધારાનગરથી માડવગઢ સુધી પાણી સડક છે ધારથી માડૂ બાનીસ માર્ગન દૂર છે બી બી સી આર્ષ ના મહા રોશનથી ધાર ચોનીસ માર્ગન છે મહા રોશનથી તેમજ ધારથી માડવગઢ જવા મોટર મગે છે

માડવગઢમાં મુસનમાની યુગની કધકિ સુવર ધમારતો છે સને ૧૪૦૫ મા માળનાના સુન્તાને માડવગઢને રાજધાની બનાવી હતી સને ૧૫૩૪ મા એ ગઢ હંમાણના ન નમા આ યો હતો સને ૧૫૬૪ અને ૧૫૮૮ મા સમ્રાટ અકબર અહીં થોડા દિવન રોકાયા હતા ૧૬૧૬ ના જહાંગીર પણ અહીં આ યો હતો

મનની અમનની તરૂઆતમાં સને ૧૭૩૨થી, એ સ્થાન ધાર રા ત્યો આધીન છે અહીં મુમનમાન સુન્તાનોના વખતો દિડોના મહન, ‘જગજ મહન,’ ‘બાજ બહાદુર તથા રૂપમતીનો મહન,’ ‘શુમા મરિજર’ તથા ‘હોસગરાહની કમર’-એટલા સ્થાન આજે તો ખરેખરે રૂપમાં નજરે પડે છે ! માડવગઢની આસપાસ નાગીસ મર્ધવના પેરા-રામા ચારે તરફ ફરેનો આવી રહ્યો છે-જે ઢેકઢેકાણેથી તૂટેનો જ અહીં કેટલાક તળાવ પણ

“ રેવા-કુંજે, વિન્ધ્યનિકુંજે

વનમાં, જનમાં, રણમાં :

હવનજંગ હેતી, હજો સદા મુજ

રસિયોછ રસગણમાં :

કૂલડાં ! જગ્ને - જગ્ને રે,

પ્યારા પ્રીનમનાં પગલાંમાં— ”

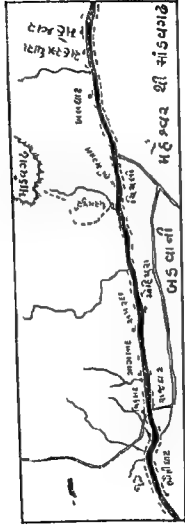
કપમતી ઉચ્ચારે છે કે આજે “સુલતાન આઝ બહાદુર ને નાદી કપમતીના વીરત્વ ને સૌંદર્યનો લગ્નોત્સવ છે: નર્મદાની વનકુંજે ગાજતી, વિન્ધ્યાટવીની ગિરિકન્દરાઓ ગાજતી-એમ ગાજશે સદા, અમ પ્રેમગીતોથી પ્રેમીઓનાં હૃદયોમાની ગુફાઓ-” આજે એ ઇતિહાસકથાના પડયા મંડુનાં ખડેરોમાં સંભળાય છે !

શ્રી. મુનીશાસ્ત્ર વર્ધમાન શાહે ‘કપમતી’ ની અપ્રતિમ ઐતિહાસિક નવલકથા, ત્યાંનાં સ્થળોના પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ બાદ રચી છે. તે જિજ્ઞાસુએ અવશ્ય વાંચવા જેવી છે.

નર્મદાછતો પ્રવાહ આગળ જતાં ચૌર જંગલમાંથી પમાર થાય છે. પદાડી બેખડો અને ખીણોમાંથી નદીનો પ્રવાહ વચો જાય છે અહીંથી છઠાર રાજ્યનો પુરાણો ‘નેમાડ પ્રાંત’ સમાપ્ત થાય છે.

પર્વતો અને બેખડોને લીધે આ સ્થળથી આગળ, છેક તીવકવાડા મુધી, હોડીઓ જઈ શકતી નથી. ‘દરેલુ ફાળ’ મુધી આવતા નર્મદા નદીનો પ્રવાહ, તેના ઉગમસ્થાનથી ગણુના, હસો માર્ધવ જેટલો લાભો થાય છે. તે પછીનો લગભગ અડીસો માઈલનો નર્મદાનો સૈન્દર્યપૂર્ણ પ્રવાહ ગુજરાતના સીમાડાથી આરંભી છેક સાગર-સંગમ મુધી વિસ્તરેલો છે.

ਪੰਨਾ ੨ : ੫, ਕੁਲਕੀ ਪੰਨਾ ੧੨੬

ਮਛਿੰਦਰ ਥੀ ਮਾਂਡਗਡ

ମୁହାଁ ୨. ୧, ୧୯୫୫ ମସିହା

ମୁହାଁ ୨. ୧, ୧୯୫୫ ମସିହା

હરણકાળથી શૂલપાણ

નર્મદાનો આગળનો માર્ગ પરંત અને ઘોર જંગલનો છે. નર્મદાની બન્ને તરફ ઊંચી ઊંચી બેખડો આવી રહેલી છે. માર્ગમાં ઊંચે પરંત-ત્રિલિંગોની શોભા તથા નીચે વેગથી વહેતી અને નિર્જન વનને કંકકંક અવાજથી ભરી દેતી એવી તેની પ્રવાહધારાનું દૃશ્ય બહુ સુંદર લાગે છે.

હતનીસંગમ : નર્મદાના ઉત્તર તટ ઉપર 'હતની નદી'નો સગમ થાય છે. તે નદી અલીરાજપુરની હઠમાથી વહેતી આવે છે, અને વડીલ બહેનના સંગમમા પોતાની જાતને સમારીને 'જૂતાઈ' બને છે ! અહીં 'વૈજનાથ મહાદેવ'નું મંદિર છે. આ સ્થળે પ્રાચીન કાળમા પાડવો અને અનેક સ્થળિયોએ વનવાસ દરમિયાન મઘો કર્યા હશે, તેની સુગંધી ભરમ આજે પણ કિનારાઉપરથી મળે છે. રસ્તો પહાડી છે.

નદીને દક્ષિણ કાંઠે બરવાની રાજ્યની હઠ સર થાય છે, જેની સાથે આગળ જતા પશ્ચિમ ખાનદેશની હઠ જોડાય છે, અને તે પછી કાટિયા રાજ્યની સરહદ મળે છે. આખો પ્રદેશ રાની છે. કાટિયા રાજ્યને કેટલાક 'કાડી રાજ્ય' અથવા 'કાગી રાજ્ય' તરીકે ઓળખાવે છે.

હાપેશ્વર : નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર, હતની સગમથી લગભગ બાવીસ માઈલ ઉપર 'હાપેશ્વર' અથવા 'હાફેશ્વર'નું તીર્થસ્થાન આવે છે. આ સ્થાન જૂના છોટાઉદેપુર રાજ્યમા છે. રાજ્ય તરફથી પરકમ્માવાસીઓને અહીં અન્ન મળે છે. આસપાસનો માર્ગ પહાડી તથા જંગલી છે. હૂદા ઝનાયા પહાડી ગામમા વસેલા છે રાજના સાત આઠ માઈલનો પ્રવાસ ખેડ્યા પછી પરકમ્માવાસીઓ અહીં વિશ્રામ મેળવે છે.

હાપેશ્વરને 'વસિષ્ઠસદ્વિતા (અ ૨૪) માં 'હસતીર્થ' નું છે
અહીંની નિમગ્ન-ગોખા અર્ના છે પરંતુની એક ટોચ ઉપર
હાપેશ્વર મહાદેવનું મારીચ ધામનાનું એ સુદર તથા વિરાળ મંદિર
આવેનું છે આ મંદિરની ટોચ ઉપરથી આશ્વિનાગુની ગિરિમાળા
ધનુષ્યાતિમા ગો'નાઈ દોષ એમ સુદર દશ્ય રજ કરે છે

શૂલપાણીશ્વર હાપેશ્વરથી થોડે દૂર દેવની જામ છે ત્યાં
'માલુગંગા નદીનો સગમ થાય છે તેનાથી આગળ જતા મિં,ગી નદીના
મગમ આવે છે આ મિં,ગી-સગમથી બન્ને ાડે સરન ગાડી નડ
થાય છે ઝાડી તથા પરંતુની કેળાઓમાંથી પચાર થતો માં વીધીને
ચાનતા ચાનતા નર્મદાના દક્ષિણ નાડે ભુશુપરંત ઉપર શૂલપાણીશ્વર
તીર્થ આવે છે

સૌથી વડીલ અને માતમર એની લોકમાતા ગણાય છે તેનો પરિચય લગભગ શૂનપાણીશ્વર (સૂરપાણી)થી થવા માટે છે.

સૂરપાણી : ‘ સૂરપાણી ’ ચાણોદથી પૂર્વમાં પચીસેક માર્ગિય થાય. ચાણોદથી સવારે સાત વાગ્યે મોટર-ઝોટ નિકળે છે તેમાં પ્રવાસ કરી મળાય છે. સવારને વખતે નદીની સફર કરવામાં ઠીક મત્રા પડે છે. નર્મદા નદીના ખળખળ વહેતા પાણી, તેના ઉપર ઊગતા મૂર્ચનાં પડતાં ઊંચાં, એ બાનૂએ ઊંચી ઊંચી બેખડો અને તેના ઉપરના હરિયાળા ખેતર-એ સૌ રમણીય દૃશ્ય ખડું કરે છે. ઝોટ દસ વાગે તિગકવાડ પહોંચે છે.

તિગકવાડા . તિગકવાડા ચાણોદથી દસ માર્ગિય છેડે છે. મોટર-ઝોટ ત્યાં સુધી જ લાય છે. આગળ જવા મારે આપણે પનાર્ધ કરી પડે છે. પનાર્ધની સફર મોટર-ઝોટની મધ્યથી જુદી જ લાગે છે. મોટર-ઝોટ ઝડપથી ચાલે છે, અને પનાર્ધ ધીરે ધીરે ચાલે છે. મોટર-ઝોટ એન્જિનથી ચાલે છે, અને પનાર્ધ સદૃશ તથા હવેસા વડે ચાલે છે. વળી પનન ન હોય અને કાર્બિક વખતે મામા વહેણે જવાનું હોય તો માઝીએ પનાર્ધને ટોરી બાધી ખેંચે છે.

ગરુડેશ્વર : એક વાગે ગરુડેશ્વર પહોંચાય છે ગરુડેશ્વરમાં ‘ગરુડેશ્વર મહાદેવ’નું રમણીય મંદિર છે. ત્યાં પાણી બહા છીંઠરા છે અને નદીનો પટ ધણે મોટો છે. માણમે, ગાડા, ટોર વગેરે ત્યાં આગળ નદી ઊતરી શકે છે. ગરુડેશ્વર વિસામો ખાખા પછી નમના પહોરે ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે પ્રવાસ આરંભાય છે. આજુમાજુનો રમ્ય દેખાવ નેતા એતા, સાગે ‘ ગોરાધાટ ’ પહોંચાય છે. ત્યાં રાત ગાળવી ઠીક પડે છે.

હરપ્રદાન : બીજે દિવસે સવારે વહેવા નિકળનારી અનુદાતા રહે છે. થોડીક વારે ‘કાળ લેસવ’નું સ્થાન આવે છે ત્યાંથી નદીના બને કિનારે માતપુડાના હુચરેની હાર શરૂ થાય છે, અને નદીનો પટ સાકડો થતો જાય છે. એ ઠેકાણે તે એટલો બધો સાકડો છે કે મોટી ફાળ ભરતું

હજી એક દૃષ્ટિ તેને દૂદી જઈ શકે તેમ લાગે છે. અને તેથી તે જગાને 'હજીરાણ' કહેવામા આવે છે અને જાણુ ડિન્ડી ડિન્ડી બેખડોની વચ્ચેથી-માત્ર એકજ દોડી પમાર થઈ ગડે-એક હરણની દાણધી એળગી જરાય એટલી-આડી નેળમાથી જ્યાં દોડી પમાર થાય છે ત્યારે, ખરેખર અદ્ભુત લાગે છે

એ જગાએ પાણી ઘણા ઊંડા છે અને ધીના વહે છે. ત્યાંથી રણેકે માર્ગન દૂર જઈએ એટલે 'વૂ' 'વૂ' અવાજ નજાણવા લાગે છે મધાને થાય છે કે અરાજ સુરપાણના ઘોઘનો જ હોવો જોઈએ.

અગીયાં વાગે સુરપાણના વોધ આજળ પાત્ત્યાર છે. ત્યાં ઊંચા દાળ ઉપરથી પાણી નેસને વહે છે. પડતા પાણીનો અવાજ, પાણીના પડરાથી થતું ફીણ, અને તેના ઉપર સૂર્યના દિવસથી થતા શુદ્ધ ગૂદા ના અનકદ આનંદ આપે છે. આપણને ત તરુની વખત નુધા નેવા વવાનું મન થાય છે.

વિમાઓ તીધા પડી હરપાણીથી મહાદેવના દર્શન કરના જવાનું

સૂરપાળથી પાછા ફરતાં નદીનું વાળેમુ પનાઈને મદદ કરે છે. તેથી વાળેમુ પાછા આવતું સુખ અને ઝડપી જાય છે.

નર્મદાથી ગુજરાતની દરમાં પેંડાનાં જ પથ્થરોને મામેંથી રહી, 'સૂરપાળનો પોષ' રહે છે. સૂરપાળ જ્યાં માટે ઉપર કાનું નેમ, વાળેમુથી રીલી પનાઈ કમીને જઈ નકાચ છે : અથવા પાંડોનાં વાળેમુથી સામે કિનારે 'પોષ્યા' જતું પડે છે. પોષ્યાથી નાદાદ અને નાદાદથી હિંદુવારના પોષ્યામાં સૂરપાળની દરમાં પાંડોનાં જતું જળાય છે.

નામે કિનારે 'ગરુડે' છે. ત્યાં વાળેમુનાં સરપતીએ રથાગેમું 'દત્તમદિ' અને તેમની નિપ્યા હિંદુની મદદરતીએ જમાવેલાં ભગ્ન પથ્થરોનાં માટે આવેલાં છે. આવીથી જ ગુજરાત પ્રદેશ નર થાય છે. નર્મદાના તરંગોને પથ્થરોના તરકર સાથે જે મયંડ ગુદ નનાના આલી રહે છે તેનો કાલાદત ઉપસાળે સંભળાય છે. હિંદુવારનાથી આવતાં આવતાં આગળ મેરા મામે પાંડોનાય છે.

નદીનાં જળમાં ચાલતાં અને ઘોડેડે જતા ‘મોખડીનો ઘાટ’ આવી પહોંચે છે. એટલે આપણને જાણવા મળે છે કે એ ઘાટ એજ સૂરપાણીનો ઘોધ ! મોનું રૂપ જાણી તેને ઢાળવા માટે, મોની તેને જાણી ઢાળકામાં રેડે તેમ, રોરી રસ જેવાં પાણી જાણી ઢાળકામાં ગેડાવાં દોષ એમ સારમાં જોતાં જણાય છે.

પરંતુ ઉપરથી નદીઓ ધીરે ધીરે, ખગધિયે પગધિયે ઝીતતી, કે નીચે ફરી પડતી અને ઘોધ જન્માવતી દિશામાં જોવા મળે છે, પરંતુ મોખડી આગળનો નર્મદાનો કુન્કારો તેને ‘ઘોધ’ કહેતાં આપણે ખંચાવું પડે છે. કાઈ મોટા પથ્થરોના પગથાર ઉપરથી ધમાકામંધ કાઈ મુઠ્ઠી ઝાઝર ઝમકાવતી ઝીતરી રહી દોષ એવું દસ્ય સૂરપાણુ આજળ જોવા મળે છે.

માળવા, ખાનડેત અને ગુજરાતના ત્રિવેટા ઉપર ઠાલા રહી નણેય પ્રદેશનું રક્ષણ કરી રહેવા લગવાન સૂરપાણીનું સિવાલય ‘દિવ નદી’ અને નર્મદાના સંગમ ઉપર ધમ્મ ફરકાવવું આખને નિમંત્રી રહે છે.

કવિ પૂજનાલે ‘સૂરપાણુના ઘોવ’ પર કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં કવિ ભવ્ય ઉત્પ્રેક્ષાઓ કરે છે. —

“આ કયાથી ગગડાટ અંતરમહી ? ના મેનખડે દીસે !
વા માઝા મૂઝી સિંધુ ફાળ લરતો આવે ધમી આ દિરો ?
કે વિધ્યાચળના લયનક વને ત્રાડી રહો કેસરી ?
પડાડો ચે ધડકે લરાય. ધડકે ફાટી પડે દિગ્ગજને ?
કે આ પ્હાડી પ્રદેશમાં અસ્થિલો જે સામસામા અડચાં
ખાર્જમાં લઈ આશરો, ખડકના ઔઠા તળે મોરચા
માડી, બીજાસુ તોયના મૂળચક્રી વર્ષાવતા મોતને ?
—તેનો આ વડુડટ-નાદ પડયા પાડે વનેથી વને !”

નર્મદા આ સ્થળે રમતિરાજ, પણ સૌંદ્ર દેખાય છે નદીના પાણી ક્યાં સો સો ફૂટ ઊંડા તો ક્યાંક વેતખર ઝીઝરા છે. મન્ને કાઠે પહાડો તથા ભથંકર જાયોની વચ્ચે જોડી ખીજુમા પથરાઓ ઉપર પહોડાતી, ઉઝાતી, ઠેકડા મારતી, ગગડા પાડતી નર્મદાની નમગીય ભ થના અને ભમકર રમણીયતા એ રુદ્રકન્થાને રણી આકર્ષક બનાવે છે.

અહીં યજ્ઞાનુ સ્થાપેલુ 'નૃમ્હેશ્વરનિગ' છે એ કુંડની દક્ષિણમાં ગેપશાથી ભગરાન સ્થાપેના ૭ અહીં એક નીન સિના છે એનુ પુરાણોમા ખૂમું માહાત્મ્ય મળ્યું છે આ સ્થાન ઉપર દીર્ઘતમા ઋષિનો કુનસદિન ઉદ્ધાર થયો હતો (૨૬૬પુરાણ, રેવાખંડ અ ૮૫-૬૧, વાનુકુરાણ, રેવાખંડ, અ ૬૩- ૩) કાશિરાજ ચિત્રસેનને પણ આ સ્થાન ઉપર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી અને ભગરાન શકરે એને પોતાના ગણમાં સ્થાન આપ્યુ હતુ.

શૂલપાણિમા નર્મદાજીનો પટ સાઠ ફૂટ જોડેયો સાકડો બની ગયો છે પાણી મડ જ વેગથી વહે છે મન્ને કાઠે ભચી ભચી ટેકરીઓ અને ખડકો દેખાય છે વચમાં વચમાં સપાટ પથ્થરો આવી રહેના છે.

શૂલપાણિના મંદિરની દક્ષિણમાં 'ભુગુતુગ' નામે ગિખરની પરિક્રમા ગીતે, દેવગંગા નદીમાં થઈ ને આવતા 'રુદ્રકુંડ' આવે છે ઉત્તરમાંથી આવતી દેવગંગા જ્યાં નર્મદાના જળમાં પોતાના જળને દાનવે છે તે દસ્ય ગુપ્ત મનોહર છે નદીના સખમો આમે નિસર્ગસુંદર રાગે જ છે પણ અહીંના શાન્ત, એકાન્ત અને ભય વાતાવરણમાં દેવગંગાનો સગમ આર માધુર્ય ધારણ કરે છે.

પેશા સરકાર અને તેમના મંત્રીઓના ગાયકનાથ, દોનકર, મિથિયા, બોસને-વગેરેએ હિંદુ તીર્થનામના સરલાચુને પોતાની નદરની પવિત્ર દેવતા માની હતી તેમની ગાજનીતિને તેટલા પૂરતો તો અનન્ય ધન્યસાદ વડે છે.

શૂલભેદની કથા * ગુપ્તા પ્રિયરની સ્થાપના થતા પહેલાંતે મહિતાસ મમળરતા, સ્કન્દ પુરાણમાં (અ ૧૮) 'શૂલભેદ'ની કથા આપી છે. વિગ્રનથી ભગવાન શકરે પર્વતને બેઠો તેથી એ સ્થાન 'શૂલભેદ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયું અને પથ્થર ફેંડાના તીરેથી જે સ્વચ્છ જલ પ્રગટ થયું તે સ્ત્રી નિમળ અને નિર્દોષ હતું પરંતુ તે જળ જોઈ ક્રુદ્ધરૂપે હતું તેમા શૂનની અપીથી જે રેખા કરવામા આવી તેમાથી પડી જન વગેરા નાગ્યુ, અને તે નદીના પાણીમા લગી ગયું. આ યજ્ઞે મોટું 'તીર્થ' મળી ગયું.

અહીં 'માનમ-રૂપી' એનું વિધાન કરેલું કે * જનહિંગને જે પુણ્યે આશાનું કથું છે તે સ્ત્રી પુષ્પો નહિ પરંતુ અહિંસારૂપી પુષ્પ, હૃદયનિઘડરૂપી પુષ્પ, દયા-પુષ્પ, ક્ષમા-પુષ્પ, ધ્યાન-પુષ્પ, તપ-પુષ્પ, જ્ઞાન-પુષ્પ અને આત્મ સ્વચ્છતા પુષ્પ એમ 'માનમ-પુષ્પ'થી પૂજા કરવી અને ખરેખર, આના યમનિયમ સહિત પ્રભુનું ચિત્તન થાય તો તે અત્યંત શુભ ફળ પ્રાપ્તી મને તેમા આશ્ચર્ય શું ?

શૂનબેલના પાનવાગી દર્શન માટે નોક છે કે

યથા નદેનદા સર્વ સાગર યાન્તિ સ્થાયમ્ ।

તથા પાપાનિ નદયન્તિ શૂલભદસ્ય દર્શનાત્ ॥

-
- * " પ્રાતાપત્ય તુ પાટાનુ સિત્તપુષ્પ તુ વામવા ।
 જહિસા પ્રથમ પુષ્પ, પુષ્પમિન્દ્રિયનિપ્રદ ॥
 દ્વીતીય તુ દગપુષ્પ, ક્ષમાપુષ્પ ચતુર્થમ્ ।
 ધ્યાનપુષ્પ તત્પુષ્પ જ્ઞાનપુષ્પ તુ સપ્તમ ॥
 મત્ય ચૈરાષ્ટમ પુષ્પમિન્સુવ્યન્તિ ન્થત્ । "

શૂંઘપાણીથી થોડેકે ઉપરવાસમાં, નર્મદાકાંઠાનો કાંટાળ પ્રદેશ-કાંટિયા પ્રદેશ-નો ભાગ આવે છે. હાથમાં તીરકામકુ અથવા કુદાડી લઈને ફરનાર, નિર્ધન અને નિર્ભય એવા કેટલાયે વનવાસીઓ ત્યાં રહે છે. સંસાર આવે તો જીવ લેનાર અને વિશ્વાસ એસે તો જીવ આપનાર એ ફરતનાં બાળકોનું દર્શન, સુધારાનો કાદવ ધોઈ નાખનાર પ્રવાસીને, મંગલસ્થાન જેવું બની રહે છે.

‘શૂંઘપાણીના સુકા’ અથવા ‘પોપટ’ કહેવાય છે, તે ખરું જોતાં દુમખલનાં જંગલોમાંથી લાવવામાં આવે છે.

દેશમાં, શૂંઘપાણી આજળ દેવગંગા નામની નદી નર્મદાને મળે છે, ચોમાસામાં કે ચોમાસું ઊતરતા તરત, તે ‘ધોધ’નું ખરું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; ‘શૂંઘપાણીનો ધોધ’ તે આ નદીનાં પાણીનો જ પ્રવાહ. બારી બનાવામાં તેા દેવગંગા સ્વચ્છ શુદ્ધિ જાય છે.

કરુણા છે, ક્યાય એવા ક્યા અમાગીને અડીં જોઈવજાન ખાવાતુ મન થયું હશે ?

ગિરનાર પર્વતની આવી એક બયાનક અને વિચિત્ર સિખરવાળી જગાને પણ 'ભૈરવજય' અથવા 'ભૈરવજય' (જન્મ એટલે ફરકો મારવો તે ઉપરથી) કહીને ઝાળખાનાય છે. કવિ મજેન્દ્ર શુભે 'ગિરનારની યાત્રા'ના કાવ્યમાં કહ્યું છે :—

(કૃતવિહંગિન)

== અધવને સિંહ ઉપર આ લિને,
ખડક બેનરનો ભય પ્રેરતોઃ
તદિં ચડી પડ્યું મુકતા મો.
નૃપતિનુ પદ, ભાવના ફો.
પ્રકૃતિ-પૂજનમાં પણ વાન્ના ?
મનુજને હડવા અવકાશ ના ?
પતન પામરતા કરમ કો વરી ?
પ્રભુ પ્રભુ ! જનતા જડ કા કરી ? "

'સીતાજીની વાડી' અને 'વદમણુ યોદ્ધા' પણ દેવજાને કિનારે જ છે. જાનુમતીનો કુંડ જગ દૂર છે. એક ખાડા યોદ્ધોનું રાજપીપળા પૂરુ થાય છે, સાને કિનારે કાઠિયા વર્ણનું સ્થાન અને ખાનદેવની ભૂમિનો આગંજ થાય છે

કહેવાય છે કે આ, દેવજા અને નર્મદાના સંનમનગ્રાને બેઠી, અન્ન ધાનાએ પત્રાતાપ કર્યો હતો. અમરુત પણ કંટાળા-જરતું છે અને વૈગનો અગ્નિ માથાની યોપરીને તોડી નાખે છે એની યાદ દેવગતતા અન્ન-ધામા આ બે નદીઓના સંનમનગ્રાને બેઠી, કુરુલેનના આખા રે યુદ્ધ ઉપર નજર ફેરવતા હશે ત્યારે કેરા અસ્વચ્છ ખતતા હશે !

દેવગંગા જેવી તો અનેક નદીઓ રેવાડમાં વિલીન થતી ગઈ છે. પર્વતમાળામાંથી ઉગમ પામતાં સર્વ ઝળ્યાં નદી બની જતાં હોત તો ? પણ કુદરતને એ મંદુર નથી; અને કેટલીયે નાની નાની નદીઓ સાગરને બદલે મોટી નદીને આત્માર્પણ કરીને ધન્યતા અનુભવે છે. માનવજીવન સાથે એનું કેટલું બધું સામ્ય છે !

કુમ્ભજલ : દેવગંગા નદી સાતપુડાની સ્વર્ગસમી અગાદી પરથી બનરીને પશ્ચિમ ખાનદેશ અને ગજપીપળા રાજ્યની સરહદ આધતી નર્મદાના ખોળામાં આવીને સમાઈ જાય છે. આ દેવનદીએ ઉપરચાટે શૂલપાણીની દક્ષિણે દસ માર્ગ પર, સાતપુડાનાં શિખરોમાં ત્રીજા શિખર ગણાતા 'ધામજીભાલ'ને ઊપડે, એક મુરમ્ય પ્રદેશ રચી કાઢ્યો છે. આઠેક ચોરસ માર્ગલનો વિસ્તાર ધરાવતો એ સમચોરસ પ્રદેશ ચાટે બાજુથી પર્વતોની દ્વારમાળાના રચાયેના એક ગદથી રક્ષાયેલો છે : અને દેવગંગા તેને વચ્ચેથી ચીરતી નીકળી જાય છે.

આવા આ પ્રદેશની મધ્યમાં, દેવગંગાના પુનિત તીરે, હાલરેક વર્ષ પર એક પાટનગરીના પાયા રોપાયા હતા તેના અવશેષો લગભગ એક માર્ગલના વિસ્તારમાં દેવગંગાને નતે કાઠે આજે પડેલા છે.

એ અનશેષોમાં મુખ્ય આટલા છે : (૧) પશ્ચિમના ત્રણ મહિરાના અનશેષો—જેમાનુ એક મહાદેવનું, ખીલું મહિરાચુર—મહિનીનું અને ત્રીલું જૈન તીર્થ કર પાર્શ્વનાથનું છે મૂર્તિઓ નિશાળકાય છે. (૨) નજીકની એક ટેકરી પર ઈંટોની બાધણીના રાજપ્રાસાદના અવશેષો—જેના પર હાલમાં જંગલ લગેલું છે. (૩) વાવો, જેમાની વણીખરી દટાયેલી છે. (૪) લગભગ સપાસો જેટલા પાણિયા—જેમાના ઝણા ૧૨ લેખો કાતરેલા છે. (૫) રાજ્યઓ, રાજપુડાઓ, રાણીઓ વગેરેની મુદ્રા કલાપૂર્ણ ચોરસ ખાંભીઓ—જેના ઉપર લેખો કાતરેલા હોવા ઉપરાંત, જે વ્યક્તિઓના સ્મરણમાં તેમને લખી દરવામાં આવી છે તેમની આકૃતિઓ અને તેમના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો ચારે બાજુની તક્તીઓમાં કલાત્મક રીતે આજેખેલા છે.

આ નાગીનું નામ એ સિદ્ધાનેશ્વરના પછાત પ્રમાણે 'દૂરખત' હતું. કાન પોકા તેને 'મુખત' મળે.

સપ્તમ વ પામિયાઓ ઉપર પોતાઓની આદૃનિઓ કાન નેહી / એ માત્ર ૧૨૮૦ ની સત્ત આવી છે. આ ઉપરથી એ / કે જે સ. ૧૨૭૫ ના મુખત પર કોઈકે લખેલું આક્રમણ થયું અને તેની સાથેના કુદમા આ સપ્તમ વધે પોતાઓ 'મ આવીના'.

નર્મદાની ખીણના નાના મોટા અને નાના ગામ કાન હતા તે કે માર્ગસીમા સત્તા પાસેના નોનમ અને વારેનાઓની તી / જરાતરું હિં. / ત્ય પત્તાગી મધુ તે પત્રી નાગીપુર અને મુખતના / પ અને વાગેરા થયા જણાય. / સોડના સેડના મુનિમ આક્રમણને પાસેના મુખતનો નાત થયો સકલે છે.

મુખતના ગામોમાં તેમના રાજા ઉત્તેજ મળેના નથી પરંતુ ના. / અને 'દેવ' એવા પ્રત્યક્ષતા તામે ઉપરથી નામે છે. / એ રાજવીઓ ગામપૂત હશે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પામિયા સવન ૧૨૮૦ ની સવતવારો છે. આ નમરે જગત પર પાસેના નોતકી બીમલ પી તુ નાત હુ તેના એક સાથે જયતરું તરી નાત પાવી લીધી હતી.

આ બીમલેવનો મરી ચાલિલ નાતો મુએ નીમાત્ર નાતો / (નાદો, નાતો ગામપાળા) આ મે જણાય છે. તેના વડેના / પ્રાચીનેઓ તથા તાત્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે. / નર્મદા-ખીણમાં તે વખતે પાસેના નાતકીઓન સાવલોમત્ર હુ પરંતુ તે ઉપર તે / મદેડમાં અને નાત નાત ખડિયા / ત્યો તુ હતા સત્તાપિ / તીર મુખતના નાતોના / એમ તો છે.

સ ૧૩૧૪ માં જુગતના સત્રા / સીસદેવ નામેના હોના નનમ- / ખીણમાં અને સાતુ ત્ય / મ વિમાત્ર બીમલસાચના પા નાત

નાનાં મળ્યો દનાં. મં. ૧૩૧૧ માં ત્રીસનંદેવે નર્મદા-ખીખુમા દબોત્તી-
-કબોધને આંગણે વેઘનાથ મંદિરનો ઇર્ષોદ્ધાર કરાવેલો તેના યિવાવેખની
પ્રચરિત નંદીપુરના એક વિદ્વાન આત્મજ્ય પ્રદાદે લિપિવદ્ કરી દની.

નંદીપુર—નાદીપુર અથવા નંદીપદ—તાદોદ એ પદેશાં વિદ્વાન આત્મજ્યોનું
કેન્દ્ર હતું. છેક માળરામા પરમાર રાજ્ય મુંજનાં તામ્રપત્રોમાં કાઢ
દેશની તત્કાલીન પાટનગરી તરીકે નાદીપુરીના વિદ્વાન આત્મજ્યોનું મન્માન
થવાની નોંધ મળી આવે છે.

કુમખલની કસાદારીખીરી વેઘનાથ મંદિરના ઇર્ષોદ્ધારના સમયની જ
જણાવ છે.

લગભગ આ જ અરસામા દેવગિરિના યાદવ રાજ્ય સિંધજે નર્મદાને
તટે અને હરુચને આગણે ગુજરાત પર આક્રમણે કરેલા. મંત્રી તેજા-
પાલે નર્મદાને દ્વિશ્ય કડિ કુબેશ્વરમા આત્મજ્યો મારે મઠો બંધાવેલા-
તેનો ઉદ્ધેખ ત્યાંના સિવાલેખમાં છે

આ કુમખલનો ઇતિહાસ કહ્યું વાગેવાના પનન પત્રી પનટાઈ ગયો.
મુરિદમ આક્રમણે દેશભ્રમા થયા. તેની અમર કુમખલના રાજ્યવંશપર
પણ મર્જ. લાટના મંદેશયગ આલિંગદેવના વશવેએ સ્વતંત્ર રાજ્ય
નાદીપુરીમા જમાવ્યુ, તે પત્રી ચોડેક કાળે આહમાન વંશના રજપૂતોએ
તેનો કબજે કર્યો. એ વસનો રાજ્ય ઉદ્યસિંહ બહુ પ્રતાપી મર્જ ગયો.
તેનો રાજ્ય-વિસ્તાર છેક વટોદરા-નર્મદાના ઉત્તર ભાગ સુધી વિસ્તરેલો
હતો. વરણુમા, કેરલ અને તણુખલામાથી ઉદ્યસિંહના સિલાલેખો
મળી આવ્યા છે, અને શૂલપાણ, મોન્હિતાર તથા કુબેશ્વરમાથી પણ
એ રાજવીના સિલાલેખો મળ્યા છે.

મુલતાન અહમદગાહે સને ૧૪૩૧ મા નાદોદ તહેર લઈ તેનો નારા
કર્યો. ત્યારથી રાજપીપળાના રાજ્ય પશ્ચિમ ખાનદેશ તથા રાજપીપળાના
કુંગરી મુલકમા સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. મોગલ સત્તાના અત-

કાળમા એટલે સને ૧૭૫૪ મા નજીપીણના નગરએ નોંદોદ પાણી
 હતી લીધું ત્યાર પછી એ ગાયનાના તાનાના મયા

પિનાડએ ૧૭૭૩ મા એ સરથાનના મુલમા કેટનાક મિત્તા
 બાધ્યા અને દામાડ નાવકવાડે ખાલી લેવા માડી સને ૧૮૨૦ ના
 તેને અગ્રે-૭ બગે કરી, રાજપીપળા ગાદીના વારસદારને માખ્યુ તે છેક
 દેલી રાજ્યોના વિનીનીકરણની ઘડી આવતા સુધી તેમના તાનામા રહ્યું
 આ રીતે નર્મદાના દક્ષિણ કાંઠાના રાજ્ય-વહીવટનો ઇતિહાસ છે

માર્કેટની શુદ્ધ : ભુગુનુન ચિખની તમેગીમા આવેના
 મુકુડની પાસે સાત ચિરહીઓમા જેમની નજુના થાય છે એવા
 માર્કેટની નમિની શુદ્ધ છે અહીં તેમણે તપ કર્યું હતું એમ જણાય

કેઈ અઢતા ડતરતી જગાવાળાં પગથિયાં ઉપરથી પાણીનો પ્રવાહ પછડાડને વહી આવતો. હોય એનું દસ્ય અહીં જોવા મળે છે. રમત-ગમત જોવાનાં 'એન્જીથિયેટરો'માં જેની રીતે અદાજનરી પગથિયાં બનાવેલાં હોય છે તેને આજેહજ મળતું આવતું આ જગાનું સામાન્ય દસ્ય જણાય છે. માર્ગ ઘેર જંગલનો છે; દેખાવ ખૂબ મુંદર છે.

હલકતીર્થ : મોખડીથી ચાર માઈલ દક્ષિણ કિનારે 'હલકતીર્થ' નામના જગા છે. આ તીર્થના મંજંધમાં વાયુપુરાણના રેવાખંડમાં એક એવી કથા આપેલી છે કે પ્રાચીન કાળમાં એક ધ્રુવક (સં. જલક : હિંદી જલક) અહીં રહેતુ હતું. એક વખત વનમાં મોટો દવ સળગ્યો. ધ્રુવકનું શરીર પણ હાજવા લાગ્યું; અગ્નિના તાપની ગજરામણમાં ધ્રુવક નર્મદાજીના પાણીમાં ફેડી પડ્યું ન્યા એનું મૃત્યુ થયું. તીર્થનાં પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી ધન્ય મૃત્યુ પામવાથી, ધ્રુવક ખીજે અવતાર કાશીના રાજ તરીકે અવતર્યું. પૂર્વજન્મના જાંખા સ્મરણને લીધે કાશીરાજે આ તીર્થમાં આવી દાન અને તપ કર્યું તથા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. (વાયુપુરાણ, રેવાખંડ : અ. ૭૭).

હરુચ આગળના 'શકુનિકા(સમગી)વિહાર'ને મળતી આવતી આ વાત જાણે છે : એ કથા બૃગુકચ્છના પરિચય પ્રસંગે સંભારીશું.

ગોરાઘાટ . હલકતીર્થથી લગભગ ચાર માઈલ ઉપર 'ગોરાઘાટ' નામનું સ્થાન આવે છે. આ ગોરાઘાટથી ઉત્તરતટ ઉપરની શ્રદ્ધપાણિની ધીચ ઝાડી પૂરી થાય છે. અહીં સુધીનો માર્ગ ધીચ જંગલનો અને પહાડી છે. રાજપીપળા રાજ્યની રાજધાની નાદોદથી ગોરા સુધી પાડી સડક છે. મોટર પણ અહીં સુધી આવી શકે છે એટલે શ્રદ્ધપાણિના યાત્રાળુઓ જે અંકલેશ્વર-જયદિયા ચમને રાજપીપળા-લાઈનદ્વારા આવે છે તેઓને રાજપીપળાથી ગોરા સુધીની મોટર-સર્વિસનો લાભ મળે છે.

ગરુડેશ્વરથી તિલકવાડા

ગરુડેશ્વર : નર્મદાને ઉત્તર કાંઠે ગરુડેશ્વરનો 'લગ્ન' અને મુંદર ઘાટ છે. હદોરની મહારાણીએ એ ઘાટ બંધાવેલો છે. આ તીર્થમાં આવીને વસેલા વામુદેવાનંદ સરસ્વતી ગુરુ દત્તાત્રેયના પરમ ઉપાસક હતા. તેમની, એ મહારાણી શિષ્યા હતી. ગુરુની પ્રેરણાથી આ મુંદર ઘાટ ધાત્રીઓને બેટ મળેલો છે.

ગરુડેશ્વર એ રાજપીપળા રાજ્યનો એક મહત્વનો તાલુકો હતો. આગળાગુની છુટી-છવાઈ બીજ વસ્તીને મુકામલે એ સ્થાન આગાદ થાગે છે. ગામમાં પોષ્ટ ઓરીઝ, નિયાળ, દવાખાનું, ચૌરો વગેરે છે. એટલે ગુજરાતની સન્દર્ભમાં નર્મદાનો પ્રવાહ દાખલ થાય છે ત્યારથી જો નસ્તીને હીસાએ ગણતરી કરિયે તો, પદ્મ' વમેષુ અને વસનાયોઅ સ્થાન આ ગરુડેશ્વર છે.

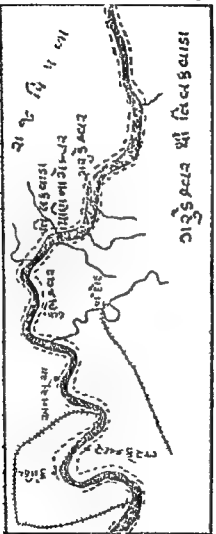
'ગરુડેશ્વર' નામ પડ્યા માટે વાયુપુરાણ, કેરાખંડના ૮૧ અને ૮૩ મા અધ્યાયમાં આખ્યાયિકા આપેલી છે. એક વખત ગંગાસુર દૈત્યને સર્જીને ગરુડ આકાશમાં જાડી ગયો; અને નર્મદાના કાંઠાની આ જગાપરના પર્વતની ટોચપર બેની એ ગંગાસુરનું ભડાણ કરી રહ્યો હતો. એ દૈત્યની ખોપરી ('કરોટી') નર્મદાજમાં પડી જવાથી એ દૈત્યનું દિવ્ય રૂપ યર્ષ ગયું. નવા દેહે ગંગાસુરે સંકરની પૂજા કરી અને 'કરોટેશ્વર'ની સ્થાપના કરી. તેથી આ સ્થાન ઉપર સ્નાન, જપ, દાન વગેરે કરવાનું માહાત્મ્ય મનાય છે.

ગરુડેશ્વરમાં 'દત્તઉપાસના'નો મહિમા સ્થાપન કન્નાડ થી વામુદેવાનંદ

૨૫૧ મ્હ. ૧૯૬૧, ૭. ૨. ૬૫.

ગાંધીનગર થી તિલકનાડા

ગાંધીનગર થી તિલકનાડા

B. M. KAMDAR

૫૪૬ ૨ : ૮, જુલાઈ ૧૯૯૧

રવોરિસંગમ-ચાલોદ કરનાળી

સરસ્વતી (જેએ સ્વામી મહાસ્થાન) દલિયુમાં સારંગવાડીમાં સં. ૧૯૧૧માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા, ભગવાન દત્તાત્રેયના પરમ ઉપાસક હતા. તેને શીધે ન્હાનપણથી એમને દત્તભક્તિ પર પ્રેમ થયો હતો. સં. ૧૯૪૮ માં પાળિતો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમણે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો.

સંન્યાસી વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી હતા આજ્ઞાસનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોને ત્યાંથી જ ' માધુકરી ' માગીને નિર્વાદ કરતા હતા. તેમણે શાસ્ત્રોનો ધારો પરિચય મેળવ્યો હતો. તે પછી એમણે નર્મદા-કિનારે વિહાર કરવા માંડ્યો, અને તપસ્યા તથા ભજન વગેરેના પ્રભાવથી અનેક ભાવિક જનોમાં દત્તભક્તિના અંકુર જ્યત્ત કર્યો; લોકોનાં આધિ, યાત્રિ અને ઉપાધિ ફર કરવામાં તેમની પવિત્રતાનો તેમણે ખૂબ ઉપયોગ કર્યો. શ્રદ્ધાળુઓ તેમને ' દત્તનો અવતાર ' માનવા લાગ્યા.

અકતેશ્વર : ગરુડેશ્વરથી, નર્મદા નદીને ઉત્તરકાંઠે એક માધ્યમ દૂર અકતેશ્વર ગામ વસેલું છે. અહીં અગત્યસ્યઋષિએ વિધ્યાવલ્લ પર્વતને વધતો ગોક્યો હતો. અગત્યસ્યઋષિએ સ્થાપેલા ‘અગત્યેશ્વર મહાદેવ’નું અહીં પ્રાચીન મંદિર છે. (વાયુપુરાણ, રેવાખંડ : અ. ૮૩. ૮૫).

ગામની હદમાં જ ‘કેદારેશ્વર મહાદેવ’નું મંદિર છે. એના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કથા પ્રસિદ્ધ છે : આંધ્રદેગમાં રહેનારા સાંકિસ્થ ઋષિ કેદાર જવાને માટે ઉપવાસ કરતા કરતા આ સ્થાનપર આવી પહોંચ્યા. થાકી જવાને લીધે નર્મદાના તટ પર એમને ઊંઘ આવી ગઈ. સ્વપ્નમાં જેમની ઝંખના થયા કરતી હતી તે, શ્રી કેદારનાથજીએ તેમને દર્શન આપ્યાં; અને ત્રણે કલ્પ કે “હું તારે માટે આ સ્થાન પર આવી ગયો છું; તો તું પારણું કર.”

સાંકિસ્થ ઋષિ જાગી ગયા અને જાગીને જુએ છે તો કિનારા ઉપર એક શિવલિંગ પ્રગટ થયેલું જોયું. સાંકિસ્થે વિધિસર તેની પૂજા કરી. ત્યારથી એ ‘કેદારેશ્વર’ કહેવાયા.

રામપુરા : નદીને દક્ષિણ કાંઠે પાંકો બાંધેલો ઘાટ જોને છે એવું રામપુરા ગામ આવે છે. અહીં શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની કાળા પથ્થરની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ નદીમાથા પ્રાપ્ત થયેલો સ્થાપનામાં આવી છે. નર્મદાકાંઠે વિષ્ણુપૂજનાં વિરલ સ્થાનોમાંનું આ એક છે.

આ ગામમાં નર્મદાના જલમાં ‘લુકેશ્વર’ મહાદેવ સ્થાપિત કરેલા છે. તેના સંબંધમાં નીચેની આખ્યાયિકા છે : કશ્યપ ઋષિના પુત્ર ભસ્માસુર નાને દેવે તપ કરીને ભગવાન શંકર પાસેથી વરદાન એવું મેળવ્યું હતું કે “જેના માથા ઉપર એ પોતાનો હાથ રાખે તે બગીને ભસ્મ થઈ જાય !”

એ કુપાત્ર ભસ્માસુરે વરદાનનો પડેલો પ્રયોગ શિવ ઉપર જ અજમાવવાનું ધાવું; અને જેવો એ મહાદેવને માથે હાથ નૂકવા ગયો કે

ભગવાન મહાદેવ વિધ્વનું સ્મરણ કરી નારી ગયા; અને આ સ્થળમાં આરી નર્મદાહતા જળમાં સંતાઈ ગયા.

ભગવાન વિધ્વને મોહિનીરૂપ ધાગણ કરી, એ દેવ પાતે એનો હાથ તેના જ માથા ઉપર મૂકાવરાઓ; અને એ રીતે એ દેવ પોતાની મેળે ભસ્મ થઈ ગયો ! જે મ્યાને ભગવાન સંકર સંતાઈ ગયા હતા તે 'લુકેશ્વર તીર્થ' નામે ઓળખાય છે.

મહિનાગેશ્વર : નર્મદાને ઉત્તર કિનારે 'મહિ' નામની નદીના સંગમ આગળ તીર્થ છે. તે 'મહિનાગેશ્વર' ને નામે ઓળખાય છે. સગમની પામે જ આ મંદિર છે. આ જગ્યા ઉપર પાકો ધાટ ચળેનો છે. અહીં મહિનાગે તપ કર્યું હતું. ભગવાન સંકરે તેના તપથી પ્રસન્ન થઈ, તેને પોતાના ગરીર ઉપર સ્વાન આપ્યું હતું.

નાગ લોકોની સાથેની કોઈ સંધિના પ્રતીકરૂપ આ કથા ગૂંથાયેલી છે (સ્કંદપુરાણ, રેવાખંડ; અ. ૬૭). મોટે ભાગે તિલકરાડામાં જ આ તીર્થ આવેલું ગણાય છે.

તિલકવાડા : મહિનાગેશ્વરથી લગભગ એક માર્ગન, મહિ નદીને બીજે કાંઠે તિલકવાડા નગર છે. અહમ્યાનો ઉદ્ધાર થતા સુધી ગૌતમ ઋષિ અહીં નિવાસ કરીને રજા હતા. અને તેમણે 'ગૌતમેશ્વર' મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી. (સ્કંદપુરાણ, રેવાખંડ, અ ૬૬) વૈવસ્વત મનુના પુન તિલક પાણ અહીં તપ કરીને 'તિલકેશ્વર'ની સ્થાપના કરી હતી.

ગુજરાતની હદમાં આવતા નર્મદાના પ્રવાહને કાંઠે આ બીલું ગામ છે વ્યા ડાકધર છે.

હેક લરુચથી અહીં સુધી, મોટી મોટી હોડીઓ અહીં આવે છે અને નર્મદાના પ્રવાહનો લાભ બ્રહ્મવી ધણા વડાણુદ્વાગ માલની આર-જ થતી રહે છે. ચિનોર, ચાણોદ થઈને તિલકરાડા સુધી ડાક

પરોવાડના માટે મીઠા-મોટાની મરીમ નિયમિત ચાલુ છે એ રીતે તિનકવાડ, જહાદની દુનિયા માલે ટપાન અને વાહન-વ્યવસ્થાથી મારી રીતે બેઠાપેનું જ ધનપાણેધનનું મહિર જે મલકવાડ મન્દાલા તામાના છે ત્યાં, દર સાન તિનકવાડ ઉપર તથા ચેત્રી અમામ ઉપર મોગ મેળા ભરાય છે. તે વખતે તિનકવાડ ટ્રેડરસીમાંથી મદદિવના માગીના પોશાક વગેરે પોરીસના જાપ્તા સાથે ત્યાં નમ જવામાં આવે છે અહીં 'મોગનાઈ માતા' નામની દેવીનું મહિર જાય છે

દેવોર્ચમગમ : તિનકવાડથી નજીક માર્ગન દુર, ખણ ઉત્તર તર ઉપર, 'ચૂડેચ' નામનું સ્થાન આવે છે આ સ્થાનની પાસે દેવા અને ઉગિ (ગોળ) નીનો સમય થાય છે અહીં મગ વતી નદીને ગુપ્ત માનવામાં આવી છે એ રીતે ત્રિરેણી-ગમનું માહાત્મ્ય અહીં જાણવામાં આવે છે નધા ધર્મકાર્ય, 'પ્રયાગ'ની જેમ, અહીં કેલવામાં આવે છે.

કુલેચન નર્મદાના દક્ષિણ કિનારે ડાંગર, હંગોર અંદરા ડાંગરપુર નામે જામ આવે છે ત્યાં માઈડેચ સહિતે વડા કરી, વેદનું પાગવણ નવ દિવસમાં કરી, કનકનું પૂજન કર્યું હતું તે વખતે કનકનાથી નિજ ઉત્પલ થયું તેને 'કુલેચન' કહે છે જ્યાં ઉભ નાગિપર શનિ આવે છે ત્યારે આ ગ્રામમાં આવી, નિવાસ કરી, દાન જપ કર્યાદિ કરવાનું ગોઠું પુર મનાય છે કારણ કે સાદાત્વ સહિતે જલુ આ સ્થાનપર તપ કરીને શાનિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે જ પ્રમાણે સિદ્ધસાધિમાં જ્યારે મુદર પતિ આવે છે ત્યારે જનુ અહીં દાન, તપ કર્યાદિનું નિર્માણ કર થાય છે

સમગ્ર ચૌદમા મનકમાં દેવજિનિતા પાદવ રાજા સિદ્ધને નર્મદાના તો મરુતના આગળે આદરમળે કરેલા તે વખતે મત્રી નરુપાલ નર્મદાના દક્ષિણ માઈ કુલેચ મા જૂના રાજાનીજણા રોગમાં ડાંગર (નાગોદ ની તિનકવાડની સ્થાનના જ્યાં આવેલ)

આગળ બ્રાહ્મણો માટે 'મઠો' જાંધાવ્યા હતા, એવી હકીકત ડોનાઈમાં આવેલા વૈદનાથ મહાદેવમાંની ચંદ્રકૃત 'દર્શાવતી પ્રતિષ્ઠિત'. ઉપરથી જાણવા મળે છે.

આ ઉપરાંત, સં. ૧૪૬૩ (ઈ. સ. ૧૪૧૭)માં મળેલા એક શિલાલેખમાંથી તેનું સમર્થન મળે છે. †

આ રાજવંશનો સ્થાપક વિંધ્યાચલમાં આવેલા વાપી નામના સ્થળે રાજધાની કરી હતી. ત્યાંથી તેના પુત્ર દુર્ગસિંહે નાંદીપુરના સપાટ મેદાનપર રાજધાની ફેરવી હતી.

કુંભેશ્વર સંબંધી લેખમાં જોનો ઉલ્લેખ છે એ ઉદયસિંહનો મંત્રી બાહિપુરુષ મુગુલના મંત્રીનો પૌત્ર દેવપાલ હતો. તેણે કુંભેશ્વરના મંદિરનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

ઉદયસિંહના મંત્રી, જયસિંહના પુત્ર ગોવર્દન આ કુંભેશ્વરના શિવાયધનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

'કુંભેશ્વર પ્રસન્નિ'માં પહેલાં ગુર્જર દેશમાં નર્મદા નદીની નજીક આવેલા નંદપદ્મનું વર્ણન કર્યું છે. આ નગરીમાં કુગરસિંહ (દુર્ગમસિંહ) રાજ્ય કરેલો હતો તેનું અપર નામ 'ભોજનૃપતિ' હતું. તેનો પુત્ર ઉદયસિંહ હતો. તેના રાજ્યમાં વાપી નામે એક રાજ્ય વિંધ્યાચલની ટેકરીપર આવેલું હતું. આ સ્થળ ઉદયસિંહના પૂર્વજોની રાજધાની હતું. દુર્ગસિંહના પિતા મુગુલનો દેવપાલ નામે એક પ્રાગ્-વાટવંશનો મંત્રી દેવપાલ કરીને હતો : તે દિલ્હીના પાદશાહનો મિત્ર હતો તે માલવરાજ સાથે લડતા મૃત્યુ પામ્યો હતો. મંત્રી દેવપાલનો પુત્ર જયસિંહ હતો.

† જુવા, શ્રી અમૃત વર્ષન ૫૭વાનો અગ્રેષ્ઠ લેખ 'A New Chapter in Gujarat History' 'પદ્મજ મહાવિધાય' ૩ મેંબ્રીન, ૧૯૫૧.

આ જ્યનિ હના કુત્ર ગોવધને કુમેધરનો છણોદાર સ. ૧૪૧૩
 ના પોત વદી ખીજ અને રવિવારે કરાગો હનો આ પ્રવસિ રચનાર
 ઓત્રીપ, ગોવિદ નામના નાનગ્યાબલુનો પુત્ર હનો, અને સ્ત્રોકોને
 કોતરનાર કોઈ ખાનમ તથા ખીને એક વિખી હતો

ચાણોદ - કરનાળી : રેવારિસંગમ

ચાણોદ : ઝોર અને નર્મદાના સંગમ ઉપર ચાંદોદ ગામ છે. ભરુચથી એ ૩૫ માઈલ છે. આખા ગામમાં ઠેર ઠેર દહેરાં, મંદિર અને ધર્મશાળાઓ છે.

કરનાલીથી લગભગ એક માઈલ, ઝોર નદીને સામે દિનારે તથા નર્મદાના ઉત્તર તટ ઉપર જૂના માડવા રાજ્યનું પ્રસિદ્ધ નગર ચાંદોદ છે. વડોદરાથી ચાંદોદ મુઘી, ડભોઈ થઈને જરા માટે જૂની ગાયકવાડ રેલ્વેની રેલ્વે લાઈન છે.

જૂની બી.બી.સી. આર્ક. રેલ્વેના વિશ્વામિત્રી સ્ટેશનથી એન્થ્રા લાઈનમાં ૧૯ માઈલ ઉપર ડભોઈનું સ્ટેશન આવે છે. સોલંકીઓના વખતના પ્રસિદ્ધ કિશ્કાથી જાણીતી એવી ફર્લાવતીના જ ક્ષેત્ર ઉપર ગાદી બદલતાં, આગળ દસ માઈલ ઉપર ચાણોદનું 'હેલ્થ' સ્ટેશન આવે છે. સ્ટેશનથી લગભગ દોઢેક માઈલ ઉપર નર્મદા નદી છે. વિશ્વામિત્રીથી ચાંદોદ ૩૦ માઈલ છે.

જો કે ગામ નાનું છે છતાં ઊંચા ટેકરાઓ ઉપર વસેલું હોવાથી સ્ટેશનથી ઉતરતાં માણસોને ગામનો દેખાવ ભય, રાનકદાર અને રાંળયામણો લાગે છે. રેલ્વે સ્ટેશનથી સપાંકારે આધેલો અને નર્મદાજી તરફ ઢળતો, જે બાજુએ ઊંડા કાતરો ઉપર થઈ પસાર થતો પકા રસ્તો મુંદર લાગે છે; અને તેની ઉપરથી પસાર થતો યાત્રિક જાણે કે ઢાળનંધ ઊતરતો ત્રી નર્મદામૈયાની ગોદમાં લપાયા અધીરો ન થતો હોય એમ લાગે છે.

ગોલનથી સીધી સડક મધ્ય ગમ્મરમા અર્ધ થીમત મહારાજનાયકનાડે (ગત્યકાળ ૧૮૭૦-૭૫) બધાવેના રેનકદાર નર્મદાના ઘાટ પર આવે છે નદીનો આ ઘાટ સોનગઢી પથ્થરનો બાધેલો છે, તેમા જયપુરી ચિંપકલાની બાધણી છે આ ઘાટ ઉપર અનસૂયા વ્યાસ, બરકાન, તીનકનારાજ, ગજાપીપલા વગેરે રથો જવા માટે ખના ડીઓ દોડીઓ સાથે તૈયાર બિખા દોય છે

આદોહ નર્મદાની યાત્રા કરનારાજાને માત્ર આદોહ એ કેન્દ્ર તથા છે, મારણ કે પૂર્વમા શૂનપાણીથી સુધી અને પશ્ચિમમા અનસૂયા નુવીના યાત્રિકોને જવા આવવા માટે અહીં જ મુકામ કરવો સુગમ પડે છે આમ રરાથી દિવસે યાત્રા, દરેક વગેરે કમી આજે, આદોહમા મુકામ ઉપર આવનાનું સુવલ મને છે

આદોહમા યાત્રિકોને રહેના અને મુકામ રજા માટે તીર્થજારોને ત્યાં સગવડ સારી મળે છે અને તે પોતા રોશન ઉપર સામા તેડવા પણ આવે છે તેમને ત્યાં મુકામ કરવાથી, ફોર્ટ પ્રકારનું ખેખમ સાચવવાની ચિંતામાંથી અથવા તો રસોઈ મનાવના, વાસણ, ઝોદા, મળતણ વગેરેની ખટપટમાંથી પણ હુગમી જનાય છે અને સુખરૂપ નિશ્ચિતપણે યાત્રા થાય છે. જોરને કબેલામા આવે તો તે દેવલગ્ન રનાન વગેરે કરાવવા સાથે પણ આવે છે જેથી નદીના અનપ્પા ઘાટના જોડા પાણીમા ડૂબવા કરવાની ખીક રહેતી નથી અને આન યાત્રિક સુખ રૂપ નિર્ભયપણે યાત્રા કરીને જાય છે.

કાગસાહેબ કારેનકરે 'ટામસકુક'ની આવી યાત્રિક—સવની સેના કરનારી પરદેલી રેડીના માણસો કરતા, જોરની સરથાદારા મળતી, પ્રમાણમા મહુ જ સોવી અને બ્રહ્મ, મેવાના બહુ સારા વખાણ કર્યા છે

ગોગના ઘરોમા જિતારો રાખવાનું જે લોકોને પસંદ ન પડે તેમને માટે પેગલાના તારાર રોડ રાખ્યુલાર્થ તત્કથી ધર્મશાળા બધાવેલી છે

તેમાં વાસણ વગેરેની તથા ત્રણ દિવસ રહેવાની સવડ છે.

નર્મદાના ઉત્તર તટ સુધી ઉત્તર ભારતનો, અને દક્ષિણ તટથી દક્ષિણ ભારતનો સીમાપ્રદેશ સર ચાલે છે. પુરાણોમાં નર્મદાના ઉત્તર ભાગને 'નૈમિષારણ્ય' અને દક્ષિણ તટથી 'દંડકારણ્ય'નો પ્રદેશ માન્યો છે.

લોકકથા છે કે પૂર્વે આંદોહ આગળ નર્મદાને ઉત્તર કિનારે સંવત-પ્રવર્તક ઉર્જિયિનીના વિક્રમાદિત્યનું સૈન્ય પડ્યું હતું; અને દક્ષિણ કિનારે શક-પ્રવર્તક શાલિવાહનનો પડાવ હતો. ચોર યુદ્ધ બંધું હતું. વિક્રમની સાથે વીર વૈતાલ અને દરસિદ્ધિ માતા તથા મહાકાલેશ્વર સદાયમાં આત્માં હતાં; છતાં શાલિવાહન છતાપો નહિ : સૈન્ય પાછું પડ્યું. ત્યારે માતા દરસિદ્ધિએ વિક્રમને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે 'તું દક્ષિણ કિનારો ઓળંગીને જઈશ નો તું હારી જઈશ. અને મેં શાલિવાહન ઉત્તર બણી આવશે તો તે હારશે!' એટલે સામસામે કિનારે જાને રાજ્યો લીધા રહ્યા અને નર્મદાના કિનારાથી જાનેની રાજ્યસીમા નક્કી થઈ; અને યુદ્ધ બંધ થયું.

પરિણામે આજે નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે શાલિવાહનનો 'શક' ગણવામાં આવે છે; અને ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશમાં વિક્રમનો 'સંવત્-સર' ગણવામાં આવે છે. હજુ પણ ચાણોદથી એક માઈલ દેશન બણી વામજ તરફ ઉત્તર દિશામાં વિક્રમ સાથે દરસિદ્ધિ, મહાકાલેશ્વર અને વીરવૈતાલનું દયાન બતાવવામાં આવે છે. નવરાત્રિના ઉત્સવોમાં આંદોહના લોકો ઉબણી તથા દર્શનાર્થે ત્યાં જાય છે.

ગુજરાતના મધ્ય ભાગના આ તીર્થસ્થાનનું ઘણું માહાત્મ્ય મનાય છે. ગ્રંથાનુ લોકો ગંગાકાંઠાના કાશી સાથે નર્મદાકાંઠાના ચાણોદને સરખાવે છે. આ સરખામણી કેવલ ભક્તિમૂલક છે. ચાણોદ ગામમાં સારા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો મળે ખરા : નર્મદા કાંઠાના શુકલતીર્થની પેઠે ચાણોદને પણ વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોએ જ પહેલાં તીર્થસ્થ

ખતાબ્યુ હશે. અત્યારે ચાણોદમાં અથર્વવેદી અને બરકાલમાં સામવેદી ધાબણો વધારે મળે છે. ચાણોદ જેવા ઝત્રાધામને પાધર, નદીને આટલા બધા બાધેલા ઘાટ દોષ એ હકીકત જ એ સ્થાનનો તીર્થ તરીકે કેટલો બધો મદિમા છે એ દર્શાવવા પૂરતી છે.

ચાણોદમાં મુખ્ય ગણ્યાત્મા નીચેના સાત તીર્થ છે :—

(૧) ચંડાદિત્ય : પ્રાચીનકાળમાં ન્યારે મહાદેવીએ ચંડ-મુંડ દેવોને હરાવ્યા, ત્યારે એ દેવોએ આ સ્થાન ઉપર સૂર્યની ઉપાસના કરી હતી. સૂર્યના વરદાનથી ચંડમુંડ મૃતુ પરાક્રમી બન્યા અને દેવતાઓને સતાવવા લાગ્યા. અંતમાં ચંડિકા દેવીએ એ સત્તા-મહાધોનો વધ કર્યો. તેની કથા માર્કંડેય પુરાણમાં 'દેવી માહાત્મ્ય'ના વિભાગમાં આપેલી છે. ચંડમુંડ દ્વારા સ્થાપિત 'ચંડાદિત્યનું' મંદિર' નર્મદાના કિનારા પર છે.

(૨) ચંડિકાદેવી : ચંડાદિત્યના મંદિરની પાસે જ ચંડમુંડનો નાશ કરનારી ચંડિકાદેવીનું મંદિર છે. સૂર્ય ભગવાનની પ્રાર્થનાને અતુલસી ચંડિકાદેવીએ અહીં નિનાસ કર્યો છે.

(૩) ચક્રતીર્થ : પ્રાચીનકાળમાં તાપમેય દેવ ભારે બળવાન હતો. એણે દેવતાઓને ખૂન સતાવ્યા. શેષશાયી ભગવાન વિષ્ણુએ ચક્રવર્તે તેનો વધ કર્યો. ચક્રને વિષ્ણુભજવાને નર્મદાના જળમાં ધોધુ. તે ઉપરથી એ સ્થાન 'ચક્ર-તીર્થ' નામે પ્રસિદ્ધ થયું. આ તીર્થનો એવારે નર્મદાના કિનારા ઉપર જ છે. બાજુમાં જળશાયી નારાયણનું પ્રાચીન મંદિર છે. વૈષ્ણવોનું એ ખૂન માનીતું તીર્થ છે.

(૪) કપિલેશ્વર : આ તીર્થ મહાદેવના ઘાટની પાસે છે. પ્રાચીન કાળમાં ત્રણ કદંબના પુત્ર કપિલે અહીં તપ કરીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેના સ્મરણમાં કપિલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર કિનારા પર જ છે. કપિના ગાયના દૂધથી આ શિવલિંગનો અભિષેક કરવાનું માહાત્મ્ય ગણાય છે.

(૫) રણમુકતેશ્વર : ઋણમોચન માટે બ્રહ્મર્ષિઓએ સ્થાપન કરેલું આ તીર્થ મનાય છે.

(૬) પિંગલેશ્વર : એર નદીના સંગમથી થોડે દૂર માંડવા રાજ્યની ધર્મશાળાની પાસે પિંગલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. નર્મદામાં સ્નાન કરીને શિવની પૂજા કરવાથી અનેક પ્રકારના રોગથી મુક્તિ મળે છે.

(૭) નંદાહર તીર્થ : પિંગલેશ્વરની પાસે જ આ નંદાહર છે. એ માંડવાના રાજ્યની કુસદેવીનું મંદિર છે. નવરાત્રિમાં અહીં સાગે હિસન થાય છે એર નદીનો સંગમ મદિરથી થોડેક જ દૂર દેખાય છે.

ચાણોદ વૈષ્ણવતીર્થ છે કે શૈવતીર્થ : સાધારણ રીતે નર્મદાનો કાંઠો શૈવ તીર્થસ્થાનો માટે પ્રખ્યાત છે, પણ ચાણોદમાં જે દર્શને જવાયોગ્ય મદિર છે તે તો શૈવનારાયણનું છે. આ વિશાળ મદિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે. અહર શૈવ ઉપર સૂતેલી માનવ-કદની નારાયણની ભવ્ય રમણીય આકૃતિવાળી સ્થાપ મૂર્તિ છે; જેની લક્ષ્મીશ્ચ ચરણ-સેવા કરે છે.

આ મૂર્તિ દક્ષિણના રામાનુજ-સંપ્રદાયી મદિરોની મૂર્તિઓની યાદ આપે છે. ગુજરાતમાં બારમા-તેરમા શતકમાં આ પ્રકારની વિષ્ણુ-મૂર્તિઓનાં મદિરો બંધાયા છે. અને આ મદિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે. એ ઉપરથી આ શૈવશાસ્ત્રી નારાયણની પૂજા બારમા-તેરમા શતકથી ચાલે છે એમ માનવા દરકન નથી. ત્યાં જ્યાં જગ્યાશયો હોય છે ત્યાં ત્યાં શૈવશાસ્ત્રી વિષ્ણુની મૂર્તિઓ શાસ્ત્રને આધારે સ્થાપન કરેલી હોય છે.

મૂળ આ વેદપાત્રી, સ્માર્ત બ્રાહ્મણોનું ગામ. સોલંકી સામ્રાજ્યના વખતમાં કેઈ રામાનુજ મતના વૈષ્ણવને આ સ્થાન પસંદ આવવાથી વૈષ્ણવ મંદિર ઝીંચું થયું જણાય છે. પછી 'બેકટ બાલાશ્ચ' તોરેનાં ખીખાં મંદિરો થયાં; અને આ રમણીય સ્થાન ગુજરાતનું એક તીર્થ-

નદાર નદકુવર, પુરુષોત્તમ ત્રીજીરાગ
નિર્મળ યશ એહા નાવના, જન દયાશ કર ગાય - "

કપિલેશ્વર તીર્થ : આ તીર્થ માટે એવું કહેવાય છે કે પૂર્વ કાળમાં કશ્યપના પુત્ર કપિનદેવજી તીર્થયાત્રા કરતા કરતા રેવાતટ ઉપર આ યા ત્યારે આ ક્ષેત્ર તેમને સર્વસિદ્ધિ આપનાવાળું માનુષ પડ્યું. તેથી ત્યાં પોતે તપ કરી, પોતાના નામનું મંદિરનું નિર્માણ સ્થાપન કર્યું કારીનિશ્ચનાથ મહાદેવની સાથે આ લિંગની પૂજા-નૈવેદ્ય વગેરે શ્રીમત ગાયકવાડ સગકાર તરફથી ચાર છે

ચક્રતીર્થ સબધમાં એવી કથા છે કે પૂર્વે તનમેધ નામનો દૈત્ય હતો. તેણે દેવતાઓને જીતી લઈ, સ્વર્ગમાંથી તેમને કાઢી મૂક્યા હતા અને તેમને ઘણાજ કંઈક વચન સભળાવેલા આથી દેવતાઓ ગભરાઈને ધણા પામે ગયા. ત્યાંએ ક્યુ કે 'વિષ્ણુ સિનાય બીંતે કોઈ એ દૈત્યનો નાશ કરવા સમર્થ નથી !' તેથી સૌએ ક્ષીરસાગર ઉપર જઈ વિષ્ણુની રત્નુત્તિ કરી અને દૈત્યના અત્યાચારની વાત નિવેદન કરી. તે ઉપરથી વિષ્ણુએ તનમેધને રહેતાં ઠેકાણે જઈ તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું છવે સુદર્શન ચક્રને તનમેધનું મરતલ હેઠું

આમ દૈત્યના ત્રાસથી શાંત સ્થાપ્ત પછી વિષ્ણુએ દૈત્યના રુધીર વાળું અને તેથી તના પામેથી મનીન થયેનું એવું ચક્ર નર્મદાના જળમાં ધોયું ચક્ર પૂર્ણવત્ તેજસ્વી બનું જે સ્થળે ચક્રને ધોવામાં આ યુ તે સ્થાન 'ચક્રતીર્થ' કહેવાયુ અને માગસર ૨૧ ને દિવસે વિષ્ણુએ ક્ષીર સમુદ્રની કર્પના કરી તા ઉપર અચન ક્યુ આકાશમાં આવેની શ્રી સુવશીષ્ઠીની મૂર્તિ ત્રી ચક્રતીર્થ ઘાટેથી નિકળ્યાનું મનાય છે અને તેથી તે ઘાટ ઉપર સ્નાનનું માહાત્મ્ય છે

રેવાખાતના ૮૦મા અધ્યાયમાં 'જનશાંતી તીર્થ'નું વર્ણન કરેનું છે ઉપર જે આખ્યાયિકા આપી છે તેનો આધાર નીચેના શ્લોકો ઉપર ૩ -

“ રેવાયા ઉત્તરે કૂને ઘેળ્યા તૌર્યમુક્તમમ્ ।

જલગ્નાયીતિ વૈ નામ વિહ્યાત વમુવાતલ ॥

દાનવાના વર્મ કૃત્વા મુપ્તધ્વાત્ર અનાર્દનઃ ।

ચક્ર પ્રભાલિતં તત્ર દવદેવેન ચઢિયા ॥

સુદર્શન ચ નિષ્પાપં રેવાજલસમાગ્ર્યાત્ ।

। તાલમેષે નિપાતિતં ॥

અનાર્દનોઽપિ કૌન્તેય નર્મદાતટમાશ્રિતઃ ।

હીરોદા નર્મદા મત્વા અનન્તમુજગોવરિ ॥

હ્યધ્યા સમન્વિતઃ કૃષ્ણો નિલીનધોત્તરં તટે ।

તે પશ્યન્તુ શ્રિયઃ ક્ષન્તં નાગપર્યટ્ટશાયિનમ્ ॥

ગોપોજનસમારૂતં યોગનિદ્રા સમાશ્રિતમ્ । ”

ભોરલી-સંગમ : “રેવારિ સંગમ”ના ‘રેવાખંડ’ના ૮૩ મા અધ્યાયમાં એક ‘અસ્થિષ્ઠેપ માટેનું તીર્થ’ ગણાવ્યું છે : અને એક કપોતિનીની કથા આપી છે, આ એવારે ‘ભોરલી સંગમ’ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં ફૂલ (અસ્થિ) પધરાવવામાં આવે છે પૂજ્ય મહાત્મા ગાધીજીની ભરમ અહીં તા. ૧૧ ફેબ્રુઆરી એ તેમના અવસાનને બારમે દિવસે પધરાવવામાં આવી હતી. ત્યારથી દર વર્ષે આ દિવસે તે નિમિત્તેના રોકડ અને પ્રાપ્તિત્તને લોકમેળો જામે છે.

કરનાળીમાં તથા ગુજરાતના અન્ય તટોરેમાં ‘ગીતા મંદિરો’ સ્થાપનાર ‘ગીતા બ્રાહ્મણ’ ‘મહામંડલેશ્વર’ સ્વામી શ્રી રિલાનંદજી મહારાજની અંતિમ જલસામાંપિ આ સ્થળે જ અને ૧૯૫૭ના જૂનમાં ચર્ચ હતી.

આણેદમાં આવેલા બીજા દેવસ્થાનોમાં કાશીવિંધનાથ મહાદેવ, બાલાગુરુ મંદિર, શ્રી દુધાધારીનું રામજી મંદિર, શ્રી ત્રિકમગુરુ મંદિર, શ્રી દારકનાથનું મંદિર તથા સ્વામીનારાયણનું મંદિર એટલાં નોંધપાત્ર છે.

કારી-વિશ્વાયનુ મદિર જૂનુ છે, પણ તે કાણે મધા તુ તેનો ચોક્કસ લખનો મળનો નથી તે ગાનના સંગકારના ખાનગી વગીર નીચે ચાને છે તે દેવગ્યાનને વરખડ તાતુકે સિનેર અને અકાડી તાનકે ખોર્મ-એ મે ધનાગી ગામે છે આ દેવસ્થાનની ઉપજમાથી મદિરનું પૂજપાલનું ખર્ચ ચાને છે તે ઉપરાત ચાડાદમા કપીનેશ્વર મહાદેવની સેરાપૂજ તથા કરનાળીના શ્રી સોમનાથ અને શ્રી મેરેશ્વરમા પૂજ-નેવેદ્ય બંન નિમાણુ અપાય છે

શ્રી ચપટ ખાનાનુ મદિર રામાનુજ આચાર્યના સપ્રદાયનુ છે તેનો વહીવટ મહારાજ (આચાર્ય) તરફથી થાય છે સપ્રદાયની ગુજરાતમાની આ મોગી 'ચત્રોદયપીઠ'ની ગાદી છે તેમના મદિરે ચાડા સિનાય કોર્મ નાદોદ વડોદરા, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે છે મદિરમા શ્રીમત ગારખવાડ સંગકાર તરફથી વાર્ષિક રૂા ૬૦૦ દેવની પૂજ નિમિત્ત આપવામા આવે છે મદિર સોએક વર્ષ પર બધાયુ હોય એમ નાગે

શ્રી દ્વાધારીના મદિરની સ્થાપના એમ મહાદેવને હાથે થેની હતી તે મહાદેવ દ્વાધ પીને રહેતા હોવાથી દ્વાધારી મહારાજ કહેવાતા તે રામાનુજ સપ્રદાયના હતા આ 'રામજી મદિર'નો વહીવટ મહારાજ કરે છે

ની વિશ્વદાસજી મહારાજનુ 'ત્રિકમ'નુ મદિર પહેલાં એર-સગમ ઉપર માડના નાક હતુ ત્યાં ભેખડો તૂરી ઘવાનો લગ જોવા થતા, તે ચાડાદની હદમા બાધવામા આવુ છે મદિરમા સેવા-પ્રકાર વૈષ્ણવ પ્રણલિકા પ્રમાણે ચાને છે મદિરમા ભોજન સમયે દરિદરનો ઘટ વાગે છે તે સમયે જેટના સાધુ અજ્યાગત હોય તેમને ભોજન આપનામા આવે છે દાકારન જે રાજગોા થયો હોય તે પ્રસાદી મદિરના મહત શ્રી રામરતનનાસાધુઓની સાથે એક પગતમા બેસી જમે છે તમા પકિત-ભેદ હોતો નથી

શ્રી આઈઝનું મંદિર ઘણું વર્ષ ઉપર માંડવાનાં આઈઝાએ જોધાવેલું કરેવાય છે. તે મંદિર પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું છે.

શ્રી સ્વામીનારાયણનું મંદિર ચાલીસેક વર્ષ ઉપર આમળાના ત્રવાડી દરેઝમાઈ બીખાભાઈ તરફથી જોધાવી, વડનાલની મુખ્ય ગાદીને લોપરામાં આપ્યું છે.

ચરોદમાં 'ટાકેન દોઝ' છે. નર્મદા તીરે આધેડા ત્રણ ઘાટ છે. કાશીવિશ્વનાથ મહાદેવના સંસ્થાનની ઉપજમાંથી ચોપડીયાં વગાડવા સાડુ વાર્ષિક આપ્તો રૂપિયાની નિમણુંક ગાયકવાડ સરકારે કરેલી છે.

ચાણોદ-નિવૃત્તિ તીર્થ તરીકે : સં. ૧૮૦૦માં ધોળકાના ઔદિચ્ય ટોળક કવિ શ્વરામભટ્ટે રચેલી 'શ્વરાજ રોહની મુસાફરી' નામનું, 'વલ્લભારો' જેવું કાવ્ય, બુદ્ધકાવ્યદોહન ભા. ૧ માં છપાયેલું છે. પ્રેમાનંદના સ. ૧૭૫૭ ના 'વિવેક વલ્લભારો' ની જેમ, આમાં પણ શ્વરની વાણિજ્ય-યાત્રા જ નિરૂપેલી છે. શ્વરામભટ્ટના રૂપક-કાવ્ય 'શ્વરાજ રોહની મુસાફરી'નું મહત્ત્વ, તેમનાં કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થળોના ઉલ્લેખને લીધે છે.

જસો ચૌદ વર્ષ પહેલા સ્વાયેડા આ કાવ્યમાં કવિની આત્મકથની-રૂપે તેમના શ્વર ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે; કારણ કે તેમાં ચાણોદ કરનાળાનો 'નિવૃત્તિ-તીર્થ' તરીકે ઉલ્લેખ છે. ચોલાનું જ બળપણ ગાલખેડમાં અને ધૌવન લામ-લોલની પ્રશ્નિમાં ગાલ્યા પછી, કવિ ચાણોદ-કરનાળીમાં તીર્થવાસ કરવા આવ્યા : અને નૃદાવરથામાં નિવૃત્તિ સેવી; એટલે એમને આત્મ-કથ્યાલુ લાધ્યું. તેની ત્રોધ 'મહીદીપછંદ' માં રચેલા નીચેના કાવ્યમાંથી મળે છે :-

“ કાળનું લરેલું દેહ - વ્હાલુ પૂરિયુ,
આ લવાખિતીર - નામ નર્મદા ગયું :
ચક્રપાલુ ઓરસન ઘાટ છીપીયું :
શ્રી કુબેર સોમનાથ બેટુ ચયું :

તીર્થના ધી નિ છ મનાતો મળ્યો જ
તેમને સમાગમે કથાનુચિ થઈ
ને સમે મુ-સગ મિત તે મળ્યો તહી,
બેટતા પ્રવૃત્તિ - આતિ વેગળી રહી ।

કરનાળી ચાણોદથી એ માર્ગ દૂર અને તે ગામથી ઓરી નદીથી
૨૫ પડેતુ એવું નમ દાને તીર છે ચાણોદ કરતા પણ એ વધારે નિન
ધામ મનાય ૭ નર્મદા માહાત્મ્ય મા નખ્યુ છે કે અહીં 'ગુપ્ત
સરસ્વતી છે નલેક ને નદીના સગમ આગળ નીચે કોઈ ગુપ્ત નદીનો
સગમ યનાથી એ સગમનુ માહાત્મ્ય 'ત્રિવેણી સગમ જેવું વધી
જાય છે તરુ હુખ નરસ્વતી એવું કહેવામાં 'ત્રન ગુપ્ત સરસ્વતી નો જ
ભાનાર્થ શ્રદ્ધાળુઓમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે આમ ગુપ્ત સરસ્વતી, ઓરી
અને નમદાનો મગમ અહીં થાય છે એની ભાવના કરનામાં આવે છે,
તેથી તને દક્ષિણ પ્રયગ પણ કહે છે

નદીને કિનારે ઘણા ઘાટો બાધેના છે તેમાંનો ભાઉ શિ દેએ
બધાવેનો તે ઘણો મોટો અને સારો છે કરનાળીના સોનેશ્વર ક્રમેરે
શ્વર તથા પાવકેશ્વરના એમ નહુ મદિરો છે કાર્તિકી તથા ચૈત્રી
પૂનમે જાત્રા ભાય છે હજારો માનાળુઓ આવે છે

નદી તો આપણે વાપી નેરેની હોય છે પણ ને નદીઓનો સગમ
કઈ સહેજે જોવાને મળતો નથી સગમનુ નામ જ જુદું છે ને
નદીઓ મને એટલે એક પોતાનું નામ છોડી બીજામાં ભળી જાય છે
બધા દેશમાં આ નિયમ અન્યારેનો દેખાય છે પણ અપનાદ મને છે
પરા સાગર અને હાથમતીના સગમથી સાગર મતી બનતા
બન્નેના નામ અનશિષ્ટ રહે છે પરતુ નર્મદામાં મળનારી નદીનું,
આગળ જતા, નામ-નિશાન રહેતું નથી ।

નર્મદાના ઉત્તર તરુ ઉપર કરનાળી ગામ છે એર નદીને

તીરે નામોદથી એ શુદ્ધ પડેતુ કે. અહીં મોમેશ્વર તીર્થ કે ચદ્રમાએ આ સ્થાનપર તન કરીને સિદ્ધિ મેળવી હતી. અહીં ચદ્રમહલ ઉપર દાન, જપ, સ્નાન વગેરે કર્યાંતુ વિરોધ ફળ મળે છે એમ મનાય છે

સોમેશ્વરથી થોડકે દૂર કુમેરશ્વર, અને થોડકે આગળ પાવકેશ્વર તીર્થ છે અહીં કુમેર અને અગ્નિએ પ્રાચીન વાળમાં તપસ્યા કરી હતી તે તપસ્થાના પ્રભાવથી એ સ્થાન પવિત્ર મનાય છે (વાયુ પુરાણ, રેવાખંડ અ. ૧૦૪-૧૦૭) આ તીર્થસ્થળ ઉપર અનેક પાકા વાટ મારેલા છે

સ્વામી શ્રી વિદ્યાનંદ મદારાજ દ્વારા સને ૧૮૨૮માં સ્થાપિત 'ગીતામંદિર' હાલ 'તીર્થ'માં નવો પ્રાણ આપ્યો છે. ગીતામંદિરની ધર્મશાળા, ગીતા સમઘી વિમનં ગ્રંથ-સામગ્રી અને પુસ્તકાલય એ તીર્થના માહાત્મ્યને અદ્યતન બનાવે છે 'દક્ષિણમૂર્તિ' ચિન'તુ એક મુદર મંદિર ત્યાં છે જેની સૌમ્ય મૂર્તિ દર્શનીય છે

'ગીતાગૌરવ' રૂપે ગીતા તત્ત્વથી પોતાના આખ્યાનો દ્વારા તથા 'ગીતાધર્મ' રૂપે માસિક દ્વારા સ્વામીજીએ શુભરાત્રી જનસમાજની ખૂબ નોંધપાત્ર મેવા કરેલી છે

આશોદ જગારે નગર છે ત્યારે કરનાગી મોટે ભાગે ધ્યાનલેખી નભપુરી કે કરનાગીમાં થણા ખરા ધરે માન ધ્યાનલેખી જ કે પ્રાચીન સમયમાં નર્મદા તળ ઉપર મોટા સપિઓ આવી તપશ્વર્ષી કરતા હતા તે આ જ તીર્થમાં કરતા હતા એમ મનાય છે તેમની તપશ્વર્ષી કરનાત્મી જગ્યાએ નદીને કિનારે હારનધ નાના નાના મંદિરો, અને દહેરા ઊભા કરવામાં આવી છે

નર્મદા કિનારાના મોટા ઘટાતર ઝાડ કરનાગી ગામની સાલામાં વધારે કરે છે લાકિ સિન્દેનો ઘાટ આ સ્થળે છે મેળા જેવા પ્રસંગોએ

યાત્રાળુઓને લેવા તીર્થગેરો અથવા તીર્થઉપાધ્યાયો ચાંડોદ રોડને અને ઝોર્ષ તથા વડોદરા રોડન નુધી પહોં આવે છે. તેમને ત્યાં ચોપડા હોય છે. તેમાં જે પહેનાં યાત્રાએ આવી ગયા હોય તેવા તેમના કુટુંબીઓની, નોંધ રહે છે.

ગરમીની ઋતુમાં સાધારણ મધ્યમ સ્થિતિના માણસો તથા બાનિક બી-પુરુષો હવાફેર માટે ત્યાં આવે છે.

પહેલા ગાયકવાડી રાજ્યઅમલમાં, જિનાળામાં નર્મદા-રનાન માટે રસાના સાથે ગાયકવાડ સરકારના અહીં મુકામ પડતા તે વખતે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનું સારું સન્માન થતું. ત્યારનાં ગોધરાના પેલ્લિટિકન એજન્ડ પહોં જિનાળામાં હવા ખાવા માટે અહીં મુકામ રાખતા.

એરસંગમ આગળ એરનદી કોતડી, આગળ જતા કરનાળી ગામ આવે છે. 'ચાણોદ-કરનાળી' એમ સાથે જ બોલાય છે. કરનાળીમાં સંન્યાસીઓ વધારે દેખાય છે કરનાળી ચોખ્ખું શેરતીર્થ છે સોમનાથ, કુમેરેશ્વર, પાવકેશ્વર વગેરે સિવાલયોથી આ રથાન શોભે છે

નર્મદાજીમાં મગાથી રનાન કરવા ઈન્જિનારાઓ મોટે ભાગે બરુગ કે પીળે નદિ, પણ ચાણોદ-કરનાળી જ ગય છે. ગુજરાતની મહા-નદી નર્મદા, છેક મહાબારત કાળથી 'તીર્થ' ગણાય છે. પહેના આ તરફ આવનાર ભૂગુઓએ જ આ નદીની પરિવ્રત ગાર્ષ હરો. અત્યારે પણ નર્મદા ઉપર ગુજરાતીઓની બંધિત એવી જ છે. અને એ બંધિત ચાણોદ-કરનાળીની યાત્રાથી વૃત્ત થાય છે

આ નર્મદા-કાદાના ગમોમાં વસના મનુષ્યોની રેસમકિન આટલેથી અટકતી નથી. આ રેસમકોને હમેશા નર્મદામાં નાણાથી કે ચાણોદ-કરનાળી જવાથી સંતોષ થતો નથી તેઓના ચિત્તમાં તો પનાઈમાં એવી નર્મદામાં ચાલતા ચાલતા કે વહેતા વહેતા છેક અમરકંટક સુધી, નદિ તો છેવટ મુઘપાણે સુધી, જિદગીમાં એકનાર નર્મ આવાની

વાસના રહે છે. અને આવા બકતોની શ્રદ્ધાના બળથી ચાણોદથી આગળ નર્મદાને કાંઠે હનુમન્તેશ્વર, રામેશ્વર, કુંજેશ્વર, કેદારેશ્વર, તિલકેશ્વર, ગૌતમેશ્વર, મણિનાગેશ્વર, મંગલેશ્વર, ગરુડેશ્વર વગેરેનાં દર્શન કરતા કરતા યાત્રાગુઓ પનાઈમાં જ શૂણ્ણપાણેશ્વર મુખી થાય છે.

પ્રાકૃતિક વિદ્યાપીઠ : કરનાળી આગળની પુણ્યસંઘીક્ષા નર્મદાને કાંઠે યુજરાતના પ્રાકૃતિક વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થાય તો તેના પવિત્ર વાતાવરણનો મુંદર ઉપયોગ થયો કહેવાય. કરનાળી ક્ષેત્રના દ્વીપકલ્પ ઉપર આવા આદ્ય વિદ્યાપીઠની સ્થાપના માટે નુરુર અવકાશ છે. શહેરોના સંઘુલ્લ વાતાવરણથી દુરદૂર છતાં અતિ દૂર નહિ એવા પ્રાચીન કાળના સામવેદીઓના આ નિવાસ સ્થાનમાં રિશ્તાનું વાતાવરણ સહેજે વ્યાપક બની શકે તેમ છે. દ્વારકાપીઠના ચંકરાચાર્ય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય માટે આ સ્થળ પસંદ કરે તો ઈષ્ટ બને તેમ છે.

કરનાળીમાં, ઓરસંગમમાં ન્નાન કરી શ્રી કુબેર સોમનાથના દર્શન કરવા જતા રસ્તામાં પ્રાત્ન પંચાવનની ધર્મશાળા આવે છે. ત્યાંથી આગળ જતા શ્રી મુરલીધરના મંદિરના દર્શન કરી, આગળ ચાલતા શ્રી સ્થનનારાયણનું મંદિર આવે છે. તેમનાં દર્શન કરી, તીર્થરાજ શ્રી સોમનાથ આવે છે સામે જ ગયા-ગદાધર ભગવાનની પાદુકા છે જે ઉપર પિંડદાન થાય છે

ત્યાંથી પાછાં વળતા, આગળ શ્રી ગીતામંદિર આવે છે. ત્યાં મંદિરના અંગની બે ધર્મશાળા છે. બહારગામના લોકોને તે વડે જિનાળામાં રહેવાની સારી સવ્ધ થઈ છે. ગીતામંદિર જોઈ આગળ ચાલતાં શ્રી ગાયત્રીમંદિર અને ચંદ્રમૌલીસ્વરનાં દર્શન થાય છે. ત્યાંથી ચાલતાં નિર્વાણી અપ્પાડામાં શ્રી નર્મદાનું મગર ઉપર જીમેનું સ્વરૂપ છે. આ મકંડાહના નર્મદા, 'દક્ષિણગંગા' હોવાથી, ગંગાનું વાહન જ તેમને માટે પલ્લુ ઉચિત ગણાય છે.

ત્યાંથી કુબેરભંડારીના દેવસ્થાનના દરવાજામાં અવાય છે. તરત રણુછોડરાયજીનું દર્શન થયા પછી, શ્રીકુબેરભંડારીનાથનાં દર્શન, પૂજન, અભિષેક વગેરે થઈ શકે છે. ત્યાંથી નીચે પગથિયાં ઊતરતાં નિરંજની અખાડામાં શ્રી મહાકાલિકાનાં દર્શન કરી નર્મદાના ઘાટ ઉપર અવાય છે. અહીંથી નર્મદાના પ્રવાહનું મનોરંજક દ્રશ્ય નજરે પડે છે.

કુબેરભંડારીનો ઘાટ : કુબેરભંડારીના ઘાટના પગથિયાં ઊભી ઢાલીએ ઊતરતાં અને ચડતાં પડે છે એવો એ ઊભો આંધણીનો છે. ચાંદોદ કરનાળીના સોડાની કુબેરભંડારી પર ભારે શ્રદ્ધા છે દીવાળીના ચાર દિવસ આખાલ ૧૬ સ્ત્રી-પુરુષ અહીંના ઉત્સવમાં ભાગ લે છે.

ખીજો ઉત્સવ મહાસિવરાત્રિનો થાય છે. તે દિવસે શ્રી કુબેરેશ્વરનો વરધોડો નીકળે છે. તેમાં ઘોડાને સજાગારે છે; અને તેને આગળ ચક્ષાવવામાં આવે છે. ત્રીજો ઉત્સવ ચૈત્ર સુદ પુનમનો હોય છે. ત્યારે પણ વરધોડો નીકળે છે.

જેને સંતાન ન હોય તે સ્ત્રી સ્નેહસંગમમાં નારાયણનામ કરી, શ્રી કુબેરભંડારી પાસે આધા લે છે. તેમને પૂજારી કુબેરજી સોપારી આપે છે. તે સોપારીને રૂપાથી મઢાવી, ત્રાંગાનું નાકું મૂકાવી, અગર સોને મઢાવી રૂપાનું નાકું મૂકાવી, તે સોપારી ખર્ચ પોતાના ગણામાં પહેરે છે. પછી દીકરાનો જન્મ થયા પછી, તે દીકરાના ગણામાં તે સોપારી પહેરાવે છે, અને છોકરા પાંચ વર્ષનો થાય ત્યારે અહીં આધા મૂકવા આવે એવો સપ્રદાય અહીં ચાલે છે.

શ્રી નર્મદાકુબેરની કૃપાળી ઘણાંના વાજિયા મહેલમાં ખાત્યા છે અને તેમને ઘેર પાટણા પાંધાયાં છે, અને તેમને ખોળાના ખૂંદનાર મળ્યા છે. આવી આધા રાખનારામાં હિંદુ ઉપરાંત જૈન સ્ત્રીઓ પણ હોય છે જેમના મનોસ્ય પૂરા થયા હોય છે.

ત્યાંથી આગળ જતાં સ્વામી મહામંડળેશ્વર શ્રી વિદ્યાનંદજીની ગુફા આવે છે.

ગુફાઓ : આખા નર્મદાકાંઠા ઉપર જાણીતી હોય એવી બે ગુફાઓ જાણવામાં છે : એક સરસ્વતી ગુફા, અગેશ્વર અથવા જંગનાથમાં, અને બીજી ગુફા કરનાળીમાં.

ગુફાઓની કદમના માણસને ક્યાંથી સૂત્રી હશે ? ધગડા પહાડ આશુને પૂછવું જોઈએ. ત્યાં કેટલીક ગુફાઓ પ્રખ્યાત છે, જેમનો સંપદ ગોરક્ષ, મન્છીંદર અને રાજ ગોપીચંદ સાથે છે. નિવૃત્તિપરાયણ સાધુઓ ધ્યાનમાં છૂનવીતાવવા માટે, આવા ગિરિદરો ગોધતા હતા એવું પુરાણોમાં વર્ણન છે.

પહાડમાં મોટું પોલાણ જોઈ તેમાં રહેવાની સગવડ શોધવાની પ્રયાસ દિદુસ્તાનમાં જ નહિ, પણ દુનિયાના બધા દેશમાં ચાલતી આવી છે. ટાક, વરમાદ અને તાપમાથી રક્ષણ માટે ફક્ત મારતો માણસ ગુફાઓમાં ધૂમે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. એકવાર નૈસર્ગિક ગુફાઓનું સાધન મળ્યું એટલે એવી જ દુનિયા ગુફાઓ તૈયાર કરવા મથવું એ માણસના સ્વભાવમાં જ રહેલું છે; અને માણસ એકવાર ફાળો એટલે એ વસ્તુને વિશાળ વ્યાપક અને અવસ્થિત બનાવતા એને વાર વાગતી નથી.

માણસના સ્વભાવની કેવી વિચિત્રતા ! એને સમાજ કરીને રહેવાનું પણ સૂત્ર છે, અને સમાજનો ત્યાગ કરી, એકાંત મેંવાનું પણ મન થઈ આવે છે; અને એથી જે વિચિત્ર વાત તો એ છે કે એકાંતના રસિધા બેચાર બેગા થયા એટલે એકાંતને અખંડ વખાણતા વખાણતા ચોરીસે કલાક બધા સાથે રહેવાના ! નહિ તો અગ્રજ નિરંજનનું ધ્યાન અગાત્યાર બાવાઓનો અખાડો કેમ જામે ?

કરનાળી અને જંગનાથની નર્મદા કાંઠાની માટીની બેખડોમાંથી કેઈકે એવું દ્રવ્ય કાઢવું. અને ત્યાં દુકાળી, તાત ગુફાઓ તૈયાર કરવી

છે. કરનાળીની ગુફા હમણાં હમણાંમાં થી વિદ્યાનંદજીએ ધ્યાન માટે ઉપયોગમાં લેવા માડી છે. ગંગનાથ પરની 'સરસ્વતી'ની શાંત મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં આપણે પણ ઘડીભર અખંડ શાંતિ અનુભવિયે ઢિયે. આ ગુફાઓ હિંદના પ્રાચીન વૈરાગ્ય-વૈભવનો વારસો છે : તેથી જ કહ્યું છે કે 'ધર્મસ્ય તત્ત્વ નિહૈતં શુદ્ધ્યામ્।' (ધર્મનું તત્ત્વ ગુફાઓમાં સ્થાપન કરેલું છે.)

મહારાણી જમનામૈયાની સંધ્યાની આરતીની જ્યે, સામે કઠિથી નર્મદાજીની આરતી નિહાળવી એ જીવનની એક મોજ છે-અનેરી ધન્ય પણ છે. રેવાજીનો કિનારો, ઘેરાં પાણી, નિરભ ગાંત આકાશ-અને દૂરથી થતાં આરતી-દીપનાં દર્શન એ દરથ મનોરમ છે. 'નર્મદે હર'નો ધોધ આખા વાતાવરણને વ્યથત કરી મૂકે છે. નદીનાં પાણીમાં અસંખ્ય કામ્યજાઓ ડોકાં બહાર કાઢીને આ આરતી નિહાળે છે તે વખતનું આરતીનું વાતાવરણ એક વખત તો હૃદયને ઇલોઇસ પ્રેમભાવથી ભરી દે છે.

હનુમંતેશ્વર : જીગરથી ચાર માર્ગે નર્મદાના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર કોરા નામનું ગામ છે. ત્યાં હનુમતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. હનુમાનજીએ અહીં તપ કરીને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. અને રાવણના પુત્રને પુલ્હના માર્યાની ઘસલત્યાના દોષનું નિવારણ તેમની કૃપાથી થયું હતું. તેથી તે તીર્થ મનાય છે. (સ્કન્દપુરાણ, રેવાખંડ : અ. ૧૦૭)

રેવોરિસંગમ : વાયુ પુરાણમાં કહ્યું છે કે

જાહ્નવીવમુનાયોગે પ્રયાગો વૈ ચ્યોત્તરઃ ।

રવોરિસંગમસ્તદ્વત્ પ્રયાગો રુદિણઃ સ્મૃતઃ ॥

જ્યે અલ્હાબાદમાં ગંગા, યમુના અને મુખત સરસ્વતી મળે છે તે સ્થળને 'ત્રિવેણી' 'ત્રિપ્લ પ્રયાગ' તથા 'ઉત્તર પ્રયાગ' કહે છે તેમ, રેવોરિસંગમને પણ 'ત્રિવેણી' 'ત્રુદ પ્રયાગ' તથા 'દક્ષિણ પ્રયાગ' કહે છે.

નર્મદા સર્વ ઠેકાણે મુલ્યમ છે તેનાં જળમા ન્દાતું એ સામાન્ય દ્રવ્ય છે : પરંતુ ઝોંકાર, બગુસેત્ર અને રેવોરિસંગમ-એ ત્રણ ઠેકાણે સ્નાન દુર્લભ છે : કારણ કે એ રથગો અ-સામાન્ય છે, વળી માર્કંડેયનું વચન છે કે

“ સર્વજ મુક્તમા રેવા ત્રિષુ સ્વાનેષુ દુર્લભા ।

જોંઘાર વગુસેત્રે ચ તથા રેવોરિસંગમે ॥ ”

વારાણસીના જેટલાં જ બ્રહ્મહયાનું નિવારણ કરનારાં એવાં નર્મદાનાં પ્રમુખ તીર્થ છે. જેમ નિષ્કુના ચરણારવિંદ ઉપર ધર્મને પડેલી વિપ્લુ-પાદોદ્ધી ગંગા ‘ઉત્તર ગંગા’ કહેવાય છે તેમ, મહારુદ્રના પરસેવામાથી ઉત્પન્ન થયેલી તેમની પુત્રીતુલ્ય નર્મદા ‘દક્ષિણગંગા’ તરીકે ઓળખાવાય છે. આ તીર્થના રજ સોમનાથ મહાદેવ છે, જે બ્રહ્મહન્યાદિક પાપને પણ નિવારે છે. સોમનાથ મહાદેવથી ઓરમંગમ મુધીનો પ્રદેશ અધો જ ‘રેવોરિસંગમ તીર્થ’ કહેવાય છે.

ગંગાની ત્રિવેણી : પૃથ્વી ઉપર ત્રણ ગંગાઓ પાપનો નાશ કરનારી છે. બ્રાહ્મી, વૈષ્ણવી અને રૌદ્રી : એ ત્રણે નૂળે તે એકજ સ્વરૂપે છે :

બ્રાહ્મી બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી, માત્રાત્ર ઋગ્વેદ-૨૪૩૫ અને વિશ્વનાં પાપના ઓપનો નાશ કરનાર સરસ્વતી ‘મધ્યગંગા’ કહેવાય છે.

વૈષ્ણવી વિષ્ણુપાદોદ્ધી ગંગા યજુર્વેદ-૨૪૩૫, ત્રેલોક્યમાં ગતિ કરનાર, ધર્મરૂપ, તથા દૈત્યનો અને પાપનો નાશ કરનાર ‘ઉત્તર ગંગા’ કહેવાય છે.

રૌદ્રી - રુદ્રોદ્ભવા, સામવેદ-૨૪૩૫, લાંબા કાળ મુધી ટકનારી અને આત્રિત જનને મુખ આપનાર નર્મદા ‘દક્ષિણ ગંગા’ કહેવાય છે.

આ ત્રિવેણી, નૂળે એક જ છે એમ બાવિકોને મનાવવા માટે એકજ નદીમા ત્રણેની લાવના કરવામા આવી છે : નર્મદાજી સવારમાં ગંગાજી

સ્વરૂપે વહે છે, ગપોરે સગ્ગતી રૂપે, અને અપરાધ કાળે એને ચાર
વાગ્યા પછી, અડસર તીથો રૂપે રહે છે અને રાત્રિએ નર્મદારૂપે રહે છે
એટલે કે તે તે સમયે જ્ઞાન કરનાથી તે તે તીર્થનું કૃણ નમે છે -

“ પ્રમાત વદતિ ગમા મન્મથ નુ સર્સ્વતી ।
અમરાન્દ સર્વતોષ નિ રાત્રૌ વદતિ નર્મદા ॥ ”

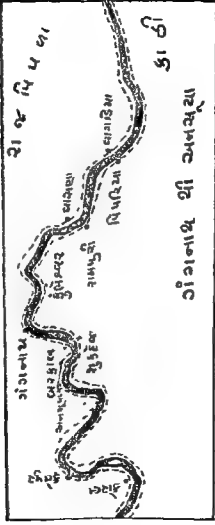
ગંગનાથથી અનસૂયા

યમહાસ : આંદોદયી જગજન એક માર્કલ, નર્મદાના ઉત્તર તટ ઉપર 'યમહાસ તીર્થ' છે. જનામુરનો વધ કર્યા પછી યમરાજ સહિત સૌ દેવતાએ અહીં આવી નર્મદાજીમાં સ્નાન કર્યું હતું અને તેથી પોતાનાં સર્વ પાપોથી મુક્ત થયા હતા. આ તીર્થમાં સ્નાન કરનારને યમરાજનાં દ્વાર જોવાં પડતાં નથી. (સ્કંદપુરાણ, રેવાખંડ . અ. ૧૦૮)

નંદોરિયા-ગંગનાથ : યમહાસથી એક માર્કલ નર્મદાને દક્ષિણ દિનારે નંદોરિકા ગામ છે. ત્યાં 'ગંગનાથ તીર્થ' છે. લોક કહે છે કે વર્ષમાં એક વખત સાગીરથી ગંગા અહીં કાળી ગાયતું રૂપ ધારીને આવે છે, અને નર્મદાજીમાં સ્નાન કર્યા પછી સફેદ ધારીને ચાલી જાય છે. આ સ્થળે પાકો ઘાટ છે : ન જાસપ્તમી (વૈશાખ સુદ ૭) ને દિવસે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે.

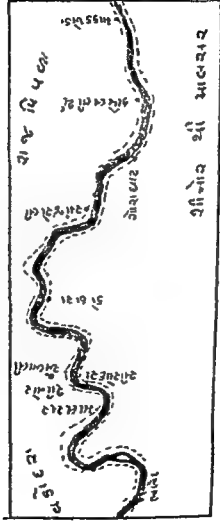
'ગંગનાથ ભારતીય સર્વ-વિદ્યાલય' નામે રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી અહીં સ્થાપન થયેલી રાષ્ટ્રીય શાળાને લીધે 'ગંગનાથ' નામ દેશભરમાં જાણીતું છે. 'ગંગજંગ' પછી જે ક્રાંતિ દેશભરમાં ફેલાવા પામી હતી, અને 'સ્વદેશી'ની ચળવળે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેનાં આંદોલનો આ સંસ્થાએ ઝીંટ્યા હતાં. તેના મંસ્થાપક ગેરિસ્ટર શ્રી કેશવરાય દેશપાડે સાથે ખીજા જે અધ્યાપકો જોડાયા હતા તેમાં શ્રી દત્તાત્રય જાવડકર, અનંતશુભા મરડેકર- (દિમાવચયાનાના તેમના સાથી), તથા મામા ફડકે મુખ્ય હતા.

અહીં વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો એક કુટુંબની જેમ ભેગા રહેતા હતા; અને તેથી અહીં જ શ્રી. ફડકેને 'મામા' તુ ૫૬, અને શ્રી. કાલેલકરને

पृष्ठ २ : ६, छवि। पृष्ठ १८०

गंगा नदी की अनसूया

‘કાકાસાહેબ’ નું નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ દર રવિવારે વડોદરામાં આવી, સંસ્થાને સદાય માટે ‘યુટિલિટી’ ઉદ્યોગવા આવતા હતા. સરકારની આંખ આ ક્રાન્તિવાદી સંસ્થા ઉપર પડવાથી તે બંધ કરવું પડ્યું હતું.

આ રથળમાં આવેલી ‘સરસ્વતી ગુફા’ ખાસ જોવા જેવી છે.

કરજણ કાંઠે નાંદોદ : કરજણને જમણે કિનારે નાંદોદ-પ્રાચીન નાંદીપુર-વસેલું છે. નદી કિનારે જો ગામ હોય તો ત્યાં મંદિરો અને ધર્મશાળા ન હોય એમ અને જ નહિ. એકાદ જો એવારા પણ હોય.

વ્યાસ-શુકદેવ : કરજણ નદી નાંદોદ-ગજપીપળાને અડધીને વહેતી વહેતી આવે છે. એવામાં, પટ પસારીને એકેલાં રેવાણ વ્યાસ અને શુકદેવ પાસે ‘ભાગવત’ સામળી રહ્યા છે. ત્યાં કરજણ નદી પોતે પણ આસન પાયરી બેસી બેસે છે.

સાતપૂડાના છેક પૂર્વ છેડા પરનાં પાણી લઈને ચાલી આવતી નર્મદા અને સાતપૂડાની પશ્ચિમ પીઠના મધ્ય ભાગને ફેડી મીડું પાણી લઈ આવતી કરજણ નદી આમ ફંદ ગામ આગળ ભેગી થઈ જાય છે. મધ્યમાં વ્યાસ શુકદેવની કથાનું પીઠ-અને સાથે સાથે બેસી કથા સાંભળી રહેલી બે વિંધ્યમુનાઓને જોઈ આપણને પણ ધડીભર ત્યાં બેસી જવાનું જ મન થાય છે.

‘કરંત્યા’ અથવા કરજણ નદી વ્યા નર્મદાને મળે છે ત્યાં સાત માળની હવેલીનો જાણે ઝરણો હોય એવું, ઊંઘી ભેખડની ભમ્મર ઉપર, શુક-દેવજીનું મંદિર દેખાય છે. સામે કાંઠે નદીમાં વ્યાસનો બેઠ અને સંસ્કૃત-વિદ્યાર્થુ બરકાદ ગામ છે.

વ્યાસ-તીર્થ : નદીઓના સંગમ, તીર્થ-ભાવનામાં ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. ગોર-સંજમનું પણ ખાસ માહાત્મ્ય હોવું જોઈએ. ચાણોદથી ચાર માડિ ઉપરથી નર્મદાની વચ્ચે બેઠ ઉપર વ્યાસનું મંદિર છે. અને

ઔર નામની નાની નદી ચાણોડ પામે નર્મ'ને મળે છે તે ઉપરથી નીચેની દત્તગથા ઉત્પન્ન થઈ છે

આસપુત્ર ગુરુદેવને ગર્ભમાં જ જ્ઞાન થયું હતું એટલે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે જન્મતા જ ઔર આવે એ વાતી નિમ્નગ્યા યાસગ પુત્રની પગનાંડે ચાલ્યા શુક્રદેવની પછરાડે વીટારેની ઔરમાથી જે નદી ચાલી તે 'ઔર' કહેનાય છે આ ઔર નગ જે સ્થાને નર્મદાજીને મળી ગય છે, ત્યાં આગળ શુક્રદેવજીને જ્ઞાન એ પાળ વળસા માટે વધુ સમજ પા, પણ એ પાળ ન વળ્યા એટલે વચ્ચે નર્મદાને રાખી એક તરફ પાલ એ તપ કરવા નાડ્યુ ઓળીત તરફ શુક્રદેવે

ત્રી ભાગવતપુરાણના પ્રારભમાં સૂત પૌરાણિકે ભાગવતકાર યાસગ તથા તેમના પુત્ર શુક્રદેવનું મુલ્ક સ્તોત્ર રચ્યું છે † 'ભાગવત'શ્લોકી 'નિગમકર્તાતુ' ઉપરથી ગુ. (પોપટ તથા શુક્રદેવ)ના મુખથી લકિત-શ્લોકી રસાન દ્વારા નીચે પડ્યું તેમાથી ટપખી રહેશે અમૃત જેવો મીઠો રસ જે પરીક્ષિત રાજાએ ચાખ્યો—એ રસ ભાગવતી કથાનો હતો

અખા લકેતે પરીક્ષિતની નાણુ લકિતને વખાણીને નખ્યુ છે કે—

† 'ય પ્રવત્તમનુષ્ઠનમપરુષ
દ્વેશયનો વિરહધતર અતુલ્લભ ।
'દુષ્ટ તિ તન્મયતયા તલ્લોડમિનુ-
સ્ત સર્વભૂતહૃદય મુનિમ નતોડાત્મ ॥

■ સ્વાનુભવમશ્વિલગ્રુતિસ સ્મરુ—
મધ્યાત્મદીપ્તિતિતીષ્ઠતા તમોન્ધમ્ ।
સકારિણા કલ્પયાદ પુરાણગુણ
વ વ્યસ્યુનુમુચ્ય મિ ગુરુ મુનેનામ્ ॥'

“ સાત દિને પરીક્ષિત રાજાન, ભાવ યથોઃ ભેટયા ભગવાન :
ખીન્ન સૌ ત્યાં બેઠા હતા, શુકના મુખની મુલુવા કયા :
તે તેવા ને તેવા રહ્યા, અખા હરિની જ્ઞેષ્ઠએ મયા. ”

ગર્ભ-જેગી શુકદેવ ઓર-મર્યા જન્મનાની સાથે, સંસારમાં રહેતું ન પડે તેટલા સારુ, ઘરમાંથી નારી છૂટયા : ત્યારે તેમના વિરહથી વ્યાકુલ ખનેલા તેમના પિતા કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ “ હે પુત્ર, હે પુત્ર ! ” એમ કહેતા, તેમની પાછળ દોડયા : ને વખતે આજુમાજુનાં વૃક્ષોને જાણુ થઈ કે શુકદેવજી અહીંથી જઈ રહ્યા છે : એટલે વૃક્ષોએ પુણ્યોથી તેમનું અભિવાદન કયું. જહી પિતાના અનુનયથી સંસારીઓની ઉપર કરુણા કરીને, ‘ભાગવત કથા’ને પ્રકાશ તેમના અધકારમય હૃવન ઉપર દેલાવીને શુકદેવ કૃતકૃત્ય થયા સાપિત પરીક્ષિતને સાત દિવસમાં કથા શ્રવણ કરાવી તેમને મોક્ષ અપાવ્યો. એ શુકદેવનો સંબંધ નર્મદાને તીરે આવેલા ‘શુકદેવ તીર્થ’ સાથે જોડાયેલો છે.

નર્મદાના બેટમાં વ્યાસનું મંદિર છે, અને તેમાં મહાદેવની તથા વ્યાસનારાયણની મૂર્તિ છે; અને દક્ષિણમાં સામે કાઠે શુકદેવનું મંદિર છે; તેમાં ‘શુકદેવ મહાદેવ’ પૂજાય છે. ઉપરની દંતકથા અને આ સ્થાનો આધુનિક લાગે છે. ઓર નદી ઉપરથી સબ્દ-રત્નત જેવી દંતકથા ગુજરાતીઓએ જોડી લાગે છે. શ્રી ભાગવતમાં તો શુકદેવ હરિનાપુર પાસે પર્વટન કરત. હોવાનું વર્ણન છે.

શુકની ધાતુપ્રતિમા : શુકદેવની ધાતુપ્રતિમા ધ્યાન એથે નેવી છે : પાપાણની મૂર્તિઓથી જૂદી પડતી એવી આ પ્રતિમા મધ્યકાલીન સમયની જણાય છે.

શુકદેવ : નર્મદાના દક્ષિણ તટ પર ‘શુકેશ્વર તીર્થ’ છે : જેને લોકો ‘શુકદેવ’ને નામે ઓળખે છે. અહીં ગર્ભગોળી શુકદેવજીએ તપ કયું હતું. જાંબી ભેખડ ઉપર મંદિર આવેલું છે પણગિયાં ચડીને મંદિરમાં

જવાય છે નજીકમાં જ કરજણ અથવા કરજ્યા નદીનો સગમ થાય છે સ્થાન રાજગીરણા રાજ્યની હદમાં ગણાય છે

ગોવારાના એક પગથાર આગળ સૂર્યની મૂર્તિ ગોઠવેલી છે સામે કાઠે એ બેટ ઉપર સુકદેવના પિતા વેદ યાસનુ ‘યાસ તીર્થ’ છે

વ્યાસ તીર્થ : ગુકદેવથી સામે કાઠે થોડે દૂર નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર મરકાન ગામ છે નર્મદાના પ્રસાદમાં વચ્ચે આવી રહેલા એક બેટ ઉપર ‘યાસ તીર્થ’ છે

અહીં વ્યાસ ભગવાને તપ કરીને ‘વ્યાસેશ્વર’ની સ્થાપના કરી હતી લોકો કહે છે કે પહેલા આ સ્થાન નર્મદાના દક્ષિણતટ ઉપર હતું ત્રી પાત્રવંશકયાદિ સ્મૃતિઓ વ્યાસના આત્મ ઉપર આપ્યા તેમને ‘યામે અતિથિ-સ્વકાર મહત્વ કરવાનું’ કહ્યું સ્મૃતિઓએ દર્શાવ્યું તટ ઉપર કંઈ પણ મહત્વ કરવાનો અસ્વીકાર ત્રી શ્રી યામે નર્મદાની સ્તુતિ કરી તેમની તપસ્થાના પ્રભાવથી નર્મદાની એક ધારા દક્ષિણ તટથી પણ વહેવા લાગી આમ થવાથી યાસનો આત્મ નદીની એક ધારાના ઉત્તર તટ ઉપર આવી ગયો સ્મૃતિઓએ સદર્શ યાસનુ આતિથ્ય સીકાર્યું (વાયુ પુરાણ, રેનાખંડ અ ૧૧૫-૧૧૬) ‘યાસ’ તેથી જ એ જોવા થઈ રહ્યો છે

ઉત્તરાપથના વાસી એના આર્યોને અગમ્ય એરા દર્શાવવાય સમઘી કેટલી બધી ધૃણા તમા ગ્રુગ હમે તેનો કંઈક ઝાંખો ખમાન આ આખ્યાયિકા, ઉપરથી સહેજે આવે છે આવી જ બીજી આખ્યાયિકા, મડલા પાસેના વ્યાસનારાયણના મંદિરના સમઘની ઉપર આવી ગઈ છે ત્યાં ખાસ કરીને પરાશર સ્મૃતિ, દક્ષિણતટનો નિરોધ વ્યક્ત કરે છે

કાર્તિક અને વૈશાખ માસમાં આ તીર્થનું માહાત્મ્ય વિશેષ મનાય છે યાસમાં એક જગ્યા પર અસખ્ય ચિત્રવિગો સ્થાપન કરેલા છે તે ઉપરથી તેને ‘કૈનાસ’નું નામ આપનામાં આવ્યું છે. હિમાનપના

દિમા-ઠાલિત અસખ્ય સિખરોની પાળળ અલુગણ્ય બીજા સિખરો જે નિગાજારે દખાય છે તે ઉપરથી 'દેનાસની કપના લાવિએ કરેલી જપ્તાય છે

અરકાસિ * મરકાનના પ્રાદ્યક્ષે સારા વેદપારી અને વિદ્વાન ગણાય છે મુખ્યત્વે એ ગામ 'સુપુરી' ખીએ તેવું જ છે મુકામને બીજી વરતી બહુ ગૌણ છે

અનસૂયા અબાલી * આસ ક્ષેત્રની જેમ અનમૂયા માતાનું સ્થાન પણ એ તાના જે ઉપર આવેતું છે. અગ્નિકૃતિની આરાધી અનસૂયાએ પુત્ર-પ્રાપ્તિને માટે અહીં તપ કર્યું હતું એ તપના પ્રતાપથી ધક્કા, વિષ્ણુ તથા મહાદેવ-એ દેવતાની ત્રિમૂર્તિ "દત્ત આત્રેય" એવા રૂપથી પ્રગટ થયા તથા હેરાતાને ભેગો અવતાર આ સ્થાન પર થયો તેથી એ તીર્થનું નામ મહાદેવ મણિય છે (રાયુ પુરાણ દેવા ખડ અ ૧૨૦)

આ તીર્થને સામે કાંઈ ઉત્તર તા ઉપર, એરડી' નદીને સગમ થાય છે

આ અનસૂયા તીર્થની માગીમા એવો વૈવશીય મુણ જાણ્યો છે કે તેના લેપથી કુદ એલે કાક-અને ત પશુ રક્તપિત્ત જાતનો ચોરી રોગ-મો છે તેટલા ઉપરથી જ શ્રી સ્વામીજી ગાયકવાડે સને ૧૮૮૦ મા 'કુદાશ્રમ' સ્થાપન કર્યો છે કુદ-રોગીઓ માટે અતઠન પણ છે

અમિરધર : અનસૂયાની સાથે જ બોનાતુ એવું અબાલી ગામ નર્મદાને ઉત્તર નિારે એ માર્ગ ઉપર છે અહીં અગ્નિકૃત તીર્થ છે મશિરાજની પુત્રી અગ્નિકાએ ઉત્તમ પતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અહીં તપ કર્યું હતું ત ઉપરથી કાકશરેની કુમારી પ્રન્ધાએને આ સ્થાનમા જમાડનાથી બહુ પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે

અનસૂયામા આસો મુલ સાતમે મેગો ભરાન છે.

સીસોદરો મુકુટેશ્વર : નર્મદાના દક્ષિણ નટ ઉપર આગળ જતાં સીસોદર ગામ આવે છે. અહીં ‘મુકુટેશ્વર’ તીર્થ છે. દદાપ્રજાપતિએ પોતાના યજ્ઞમાં સિન્ધુને નિમંત્રણ ન મોકલ્યું અને વધારામાં તેમની જાહેરમાં નિંદા કરી. સતી પાર્વતીએ પતિના અપમાનથી યજ્ઞકુંડમાં પડવું નાખ્યું અને સ્વમાનભંગની ખાતર દેહ-ત્યાગ કર્યો. તે ઉપરથી જ આપણામાં ‘સતી યજ્ઞ’ એવો ભાષા-પ્રયોગ રૂઢ થયો છે. સતીની જેમ, સ્વમાન-ભંગને પ્રસંગે પ્રાણત્યાગ કરવો—એવા અર્થમાં, ‘સતીની જેમ વર્તવું’ એટલે ‘સતી યજ્ઞ’ એમ પ્રયોગ વપરાય છે.

સતીનો દેહ પડ્યાના નમાનાર મળતાં ચંકરે પોતાની જટામાંથી ‘વીરભદ્ર’ નામના ગણને મોકલ્યો, જેણે દદા-યજ્ઞ-ભંગ કર્યો. ભગવાન ચંકર દેવી સતીના અપમૃત્યુથી ખિન્ન એવા નર્મદાને કિનારે આત્મા આત્મા પોતાનો જટામુકુટ એ કેનાસમાં નૂકીને આત્મા હતા. ખીજી રીતે કહિયે તો ચંકરની વીખરાયેલી છટી જટા, આ સ્થાનમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થતાં, ફરીથી તેને મુકુટરૂપે ગૂંથરામાં આવી—એટલે કે સિન્ધુના ગણ શિવનો મુકુટ સર્જને નર્મદા-કિનારે નિવળી સોષમાં નિકળી પડ્યા ત્યારે શિવ તેમને ત્યાં શિવ-સ્વરૂપમાં દેખાયા. શિવમણે શિવ ઉપર મુકુટ ચડાવ્યો અને પૂજા કરી તેથી તે ‘મુકુટેશ્વર મહાદેવ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

માંડવ્ય તીર્થ : આ તીર્થમાં માંડવ્ય ઋષિ સજ્જથી આખ્યાયિકા પ્રચારમાં આવી છે (મહાદ્વપુરાણ, પાંચમા ‘અશ્વત્થી ખંડ’માં; રેવાખંડે, નર્મદા-માહાત્મ્ય : અ. ૧૭૨) એક સતી સ્ત્રીના તપઃ પ્રભાવની કથા અહીં આપેલી છે :—

જહર્ષિ માંડવ્ય મોટા તપસ્વી હતા. એકદાર કાચગળનું કરવું તે એમના ઉપર ચોરીનું આજ આપ્યું! સત્ત સુમતિ મૂળમાં મોટે

અરુણ ગયા હતા. ત્યાં એક ઝાડના થડે પોતાનો ઘોડો બાંધી એ જરા આમતેમ કરતા હતા.

એટલામાં એ ઘોડાને છોડીને કેઈ લઈ ગયું. રાગ અને રાગનાં માણસોએ ખૂબ રોધારોધ કરી મૂકી : ત્યાં તેમની નજર દૂર એક ખૂણા તરફ મૂકી. માંડવ્ય ઋષિ શાન્ત એકાન્ત જગ્યામાં ધ્યાનમગ્ન હતા, તેમના તરફ માણસો વળ્યા.

તેમણે ઋષિને બોલાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા : છતાં ત્યારે એ બોલ્યા નહીં ત્યારે તેમને જ તેમણે ચોર તરીકે ઠોકી બેસાડ્યા. અને, ચોરને દંડ દેવાની જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે, માંડવ્યને તત્કાળ યજ્ઞી દેવાની શિક્ષા થઈ!

પ્રેલાંક પુરાણોમાં, 'કોઈ રાજત્વ' રાજધન ચોરાયાનું આજ ઋષિને માથે આઘાતની વાત આપી છે. રકંદપુરાણમાં 'કોઈ રાજકન્યાનાં ધરેણા ચોરીને જતા ચોરો ધ્યાનમગ્ન માંડવ્ય પાસે તે નાખીને જતા રહ્યા, તેની ચોરી તેમને માથે આવી-એની જુદી હકીકત છે. વર્તમાન કાળમાં ખૂબ જાણીતી એવી 'મત્પત્તનારાયણની કથા'માં પણ, સાધુવાણિયાને માથે આ પ્રકારે જ ચોરીનું આજ આઘાતની વાત આવે છે.

મહાભારતના 'આદિ પર્વ'માં આ પછીનો કથા પ્રસંગ છે કે માંડવ્યને આ પ્રમાણે મિનારાકે દુષ્ટ બોગવતુ પકડ્યું. તેથી તેનો ખુલાસો પૂરવા સિંગદેહે એ ચમરાજ પાસે ગયા.

ચમરાજે ઋષિના પાઠતા જન્મના તથા વર્તમાન જન્મનાં પાપ-પુણ્યનો હિસાબ નવાંચ્યો, અને કહ્યું. " ઋષિ ! તમે પુણ્યવાદી છો; છતાં નહાનપણમાં થયેના એક પાપની નોંધ નિંજે છે. તમે રમતમાં એક દ્રોણને સોયની અણીથી ટેપ્યા કર્યો હતો : એ પ્રકારે કરેલી પ્રાણીપીડની ત્રિશ્ણ તમારે ખમી પડી હોય એમ જણાય છે. "

માંડવ્ય ઘડીબર વિચારમાં પડી ગયા. પરંતુ ન્હાનપણમાં કરેલા પાપની જોખમદારી પોતાને માથે હોવા બદલ તેમણે વધેા જાહેર કર્યો.

તેમણે કહ્યું : “ધર્મરાજ ! ન્હાનપણમાં કરેલા પાપ માટે માગાપતી જોખમદારી ગણાવી જોઈએ : કારણ કે બારપંદર વર્ષના અદ્યાન બાલકમાં નિવેડસુદ્ધિનો ઉદય થયો હોતો નથી.”

યમને તેમના વાધાનો ખુલાસો કર્યો નહીં : એ પણ વિચારવા લાગ્યા.

તપસ્વી માંડવ્યે યમરાજની જુદા જોઈ લીધી, અને તેથી તેમને શાખ્યા : “ ધર્મરાજ ! તમે મને પિના-વાકે દંડ્યો તેથી તમારે શૂદ્ર કુળમાં એકવાર જન્મ લેવો પડશે ” એ શાપથી શૂદ્રકુળમાં જન્મેલા ધર્મરાજ તે જ વિદુર પાકુ તથા ધૃતરાષ્ટ્રના ભાઈ

આવા પ્રતાપશાળી માંડવ્ય જ્યારે શૂળીપર હતા તે વખતે મધ્યનાતે પ્રતિજ્ઞાનપુરના કોઠિયા બ્રાહ્મણ કૌરિકને ખભે બેસાડી, તેની સાધ્વી સ્ત્રી નર્મદા, કોઈ મણિકાને મળીને આવવાની જૂંડી જૂંડી તો યે પતિની ધ્રુષ્ટાને પાર પાડવા માટે, જોતારણી જોતાવણી ચાલી જતી હતી.

અધારામાં એ જોમતેમ આગળ વધતી હતી. ત્યાં માંડવ્ય ઋષિને શૂળી પર ચઢાવ્યા હતા, અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા એ યજ્ઞના બોગવતા હતા ત્યાં, તે જગાએ તેમને ધસઘાટને એ ગઈ.

દુઃખ બોગવી રહેલા ઋષિનો પ્રથમ અકસ્માત કૌરિકને અચ્ચાચો. પારાવાર દુઃખ પામતા ઋષિથી કહેવાઈ ગયું : “સાર પડતા પહેલાં મને દુઃખાગ્નિનો દેહ પડ્યો ! ”

સતીના દેહ સખ્તાઈથી બીડાયા. તેનાથી ઋષિનું વચન કથાપાત્રું નથી : તેમ પતિનું અનિષ્ટ થતું જાય જોવાય તેમ નથી.

નર્મદાએ નિબંધ કર્યો : “સૂર્યને દાગે બગલા જ નહીં દેહ, પછી ! ”

રાત ખૂબ લંબાર્ધઃ જગત આખું સળવળી ઊઠ્યું પાણીમાત્ર અદળાર્ધ ગયાં. તપાસ કરતાં કરતાં સતી નર્મદાનું ધર્મસંકટ સૌના જાણવામાં આવ્યું.

અનસૂયાજી નર્મદાની પ્રાર્થનાએ આવ્યાં, સતીને હૃદયે ગ્રેષ હોય જ નહીં. એમણે પતિનો દેહ બચે-એ શરતે સ્થાને જગવા દેવા અનુમતિ આપી.

પછી સૌ સારાં વાનાં થયાં. કૌશિકની કાયા કાંચનાચૂર્ણ બની ગઈ.

જગતમાં સૌને માટે સુખનો સુરજ જાગ્યો અને સતી નર્મદા પ્રભુનો પાક મનતાં, શુદ્ધચાત્રમને ધન્ય બનાવી રહ્યાં.

એ ધન્યતાના આનંદમાં સતીનો દેહ જળરૂપ બની ગયો. અમર-કંટકમાંથી વહેતાં વહેતાં સતીનાં પવિત્ર જળ અનેક તીથો સ્થાપતાં ગયાં; અને પતિભક્તિનું જ્વલંત હિદાહરણ જગતની માતાએને પાવન કરતું મૂકતાં ગયાં : પછી પશ્ચિમ સાગરમાં પોતાનાં મીઠાં જળ મેળવી અદૃશ્ય થયાં.

હિંદુઓ આજે પણ એ સતી નર્મદાનું મૃતિનું અષ્ટક ગાય છે કે :

‘ ત્વદીય પાદપંકજં ।
 નમામિ દેવો નર્મદે ॥ ’

શીનોરથી માલસર

શીનોર : મીસોદગથી સામે કિનારે, નર્મદાના ઉત્તર તટ ઉપર શીનોર નગર આવેલું છે. ગાયકવાડની ત્રણેય રોડ રેલ્વે ઉપર એ સ્ટેશન છે. કરજખુથી જતા ચોરંદા જ કચન ઉપરથી રેલ્વેનો એક ફાટો માલસર મુધી જાય છે તેમા માલસરથી પહેલાં શીનોર સ્ટેશન આવે છે. ચાણોદથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ ૧૬ માઈલ પર તે આવેલું છે. અને તે તાપુકાનું મુખ્ય શહેર છે.

કેટલાક લોકો એને 'સેનાપુર' અથવા 'સિવપુરી' પણ કહે છે. અહીં શ્વામી કાર્તિકેયે તપશ્ચર્યા કરી હતી, અને તે તપને પરિણામે તેમને દેવસૈન્યના સેનાપતિ બનાવવામાં આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે.

ગામને લાગીને નદી પર પાકા ઘાટ બાંધેલા ■ અહીં ધણા દેવાલય છે. તે ચાણોદથી કદમા નાનાં છે; ત્યાં ધણા પરિત્ર મનાય છે. અહીં ધૃતપાપેશ્વર, માર્કંડેશ્વર, નિષ્કલંક, મહેશ્વર, કેદારેશ્વર, ભોગેશ્વર, ઉત્તરેશ્વર તથા રોહિણેશ્વરના સિવાલયો બંધીતા છે. કેટલાકમાની શિષ્ય-કારીનરી વખાણવા જેવી છે 'લંકારેશ્વર મહાદેવ'નું મંદિર મુખ્ય ગણાય છે. તેની નજીકમા જ 'અનારેશ્વર'નું મંદિર છે.

શીનોર રાજવહીવટની દૃષ્ટિએ મોટું અગત્યનું નગર હશે એમ જણાય છે. વિનયચંદ્રે તેરમા સૈકામા રચેલી 'કાવ્યશિક્ષા' નામના ત્રણ-પત્રીય સંસ્કૃત ગ્રંથની ચોથીમા, કવિ બનનારને માટે જે ભૌગોલિક જ્ઞાન મેળવવા પોતે છે તેની માહિતી આપી છે. ત્યાં 'શ્રીનારવચ્ચિત્તિ ચતુર્થશિતિ'—

‘ચોરાશી ગામના મુખ્ય મથક’ તરીકે શ્રીનાર-શ્રીનગર-શ્રીનંદર-શીતોર-એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે

શીતોરમાં નદી-કાંઠે બોરીય કરી, નળ-વાટે પાણી પૂરું પાડે છે : પણ નદી ઉપર આ પ્રકારની યંત્ર-સ્થાપનાથી પરિક્રમાવાસીઓની નજરે આ સ્થાન હવે યાત્રા-યોગ્ય રહ્યું નથી. ગામમાંથી નદી પર જવા સારું એકસો પગથિયાનો એવારો બાંધેલો છે.

શીતોરમાં ‘જૈન ઉપાશ્રય’ નદીને કિનારે જ છે. જગ્યા ખૂબ વિશાળ છે. ‘જ્ઞાન મંદિર’માં સારી સંખ્યામાં હરતલિખિત પ્રથો છે. લગભગ બસો વર્ષ ઉપરના એક ‘વિશ્વપિત્ર-પત્ર’માં, તે વખતના શીતોરના નદી-કાંઠાનો તથા નગરનો સુંદર સચિત્ર નકશો દોરેલો છે. શીતોરનું જૈન મહાજન કોઈ મુનિ મહારાજને શિતોરમાં ચોમાસુ ગાળવા વિનંતિ કરે છે-તે એ ‘પત્ર’નો વિગત છે. લેખને હોડે સંભાવિત નગરજનો અને શ્રેષ્ઠિઓની સહીઓ છે.

સને ૧૭૮૩માં ફ્રાન્સ સાહેબ પોતાના ‘એન્ગ્લિન્ટ્રા મેમોઇર્સ’માં લખે છે કે : ‘તે વખતે ગામની વરતી દશ હજાર હતી, તેમાં ઘણા વણકર હતા. તે લોકો ખાદી વગેરે કાપક વણતા. તે હોક પરિંયા અને અરબસ્તાન સુધી જતુ. તે સિનાય કીણા કાપકમાં ખારતા અને મજલીન વગેરે વણાતું હતું. ઘણું ખર્ચ કાપક કબોષ, શિતોર કે અમદાવાદમાં રંગાતું હતું’

શીતોર ગામના નાગર-‘મજમુદારો’ ગાયકવાડની મુજરાતમાં જામેશી સત્તા સાથે ખૂબ સંબંધ ધરાવે છે. સને ૧૭૩૨માં પીલાશરાવ ગાયકવાડ તથા મુબેદાર દામાશરાવ ગાયકવાડ મુજરાત પર સુલકગીરી કરવા આવતા ને શીતોર પાસેના ‘બાબા પ્યારના ઘાટ’ આગળથી જ. તેને લગતા પ્રાચીન દસ્તાવેજોમાંથી અને સનદોમાંથી જાણવા મળે છે કે એક વખત પૂનેથી મરાઠા લશ્કર આવવાનું હતુ ત્યારે શીતોરના મજમુદાર

પર બિટ્ટી આવી હાલી કે 'દેવેરા ઉપર સિનોનની માત્રમા સૈન્યનો મુકામ થતા સભવ કે તો નજીઓ તથા ગ્રામ્યો માટે બે હજાર નાકકાની ખૂંટીઓ તૈયાર રખાવ'તો' બામા ખારાના ઘાટ'ની વાત આગળ આવશે

દીનેર ગામ, વર્તમાન ગુજરાતના 'યુગનૃતિ' નવનકથાગાર' તરીકે નિરુદ્ધ પામેના સ્વર્ગસ્થ શ્રી રમણનાન દેસાઈ (૧૮૬૨-૧૯૫૪)ની માતૃભૂમિ તરીકે ગૌરવ સ્થિત છે તેમ જ 'ગર્ભ દાન'ની લેખની આત્મ-કથામાં તેમણે તેનું મમતામયું સ્મરણ કર્યું છે

નર્મદાને નાવતા, રમતા, દોડતા આવડતુ નથી એમ કહી વકાવ નહિ. તોય તેની અસર એકદરે ગભીર ખરી નર્મદા દીનેર પાસે અત્યંત જ નીર બને છે તેમાં યે વર્ષામાં નર્મદા જે ગૌરવ ધારણુ કરે છે એવું રૂપ ખીજી મહુ થોડી નદીઓ ધાવણુ કરતી હશે

સામે આવેલુ પાણીના પટ કે તા પપુ મોટું લાડું આપુ દૂખી જાય અને સીમેદરા ગામ તપાયાની અકૂવા આગા જ કરે, પત્ના પાણી ઉમરાઈ કરાડોના અને કોતરોના પોણા ભાગને ઝાડે ન્હરારાવે જાણે સમુદ્ર ફેનાયો દોષ એવો જળવિસ્તાર વ્યાપક બની જાય, આગ ગાદીની ઝડપે પાણી વહેતા હોય, મોજ એકમેક ઉપર ચઢી પાણીના ચન ટેકરાઓ બાંધે અને હુપ્ત કરે ગોળ ગોળ દડાઓ સરખી ધૂમરીઓ રૂદ્ધી કૂર્ષા જ કરતી દોષ અને ઉન્મત તાડવ કરતી નર્મદાનો ધમધાર ચારે પામ સભળાયા કરનો હોય-એ હમ્મ જુ ડુ જુનાય એમ નથી

અને જુગા ફળિયાને ઓગારે ત્યાતી પ્રવડ ઉર્મિરમત દરિયામાં પાણુ દેખાતી નહિ હોય વરોથી બધાયેનો એ બિંચો ધાન નર્મદાના ધસમસતા પૂરની વચ્ચે ચારતો હતો એના પગથિયા, પગથાર અને હાથણીઓની ગામે ઝડૂમના અને માર્ગ કરતા નર્મદાના પાણીના ધમગે ફારા, વૂંમરી, બમગી અને જનઝાગેની પરપરા-ત્યા એકે ભયકર 'ધારી' રહે છે

નર્મદાના એના રૌદ્રસ્વથી એને કિનારે વસતા એના માળિકો ટેનાઈ પહો જાય છે એના બરપૂર પાણીમા પહો ગીમગાનુ લાકડુ આધાર માટે નહીં, 'નર્મદે હર' ના પ્રવળ ઉચ્ચાર સાથે કેંક તારાઓ નર્મદાના જળમા ડૂહી પડે છે, અને દૂરદૂરથી તણાઈ આવતા વાકડા જે ની નાની આખા વર્ષની જળતણુસામગ્રી ભેગી કરે છે જે સ્થળેથી તાગે ડૂહી પડ્યો હોય ત્યાંથી અડધા પોણા માઉ ઉપર એ તારો બહાર નીકળી શકતો એવું પાણી નેતુ રહેતુ આમ નર્મદા મુદ્દ અને લગ્ન દરમિયાને એક સાથે લગાર મળી રહે છે

સારે સાથે નર્મદા નદી આખા શીતોર ગામને પીવા-નહાનાતુ પાણી પૂરુ પાડે છે, નળ ળતા મરાઠાઓના રાજકીય ઉદ્યમા હિંદુ સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર બહુ થયો નથી એમ કહેનાર અને માનનારે નર્મદાકિનારે ફરી વળતુ અનેક મંદિરો અને અનેક વાટ સ્થળે સ્થળે નજરે ચડશે, એ મરાઠાઓના અમનનુ એક શુભ પરિણામ, આદોદનો 'મહાદેવગવનો વાટ' અને ગોપાળગન મેરાગે બાધેનો શીતોરનો 'ગણપતિનો ઓસારો' આજે પણ આપણને યમ્મે એના સ્થાપત્યો છે

થાક ન તાગે એટલા માટે વાનના પગથિયા ઉપર વડાતે પગરે ચડતી પનિહારીઓ હવે ઓઠી થતી ગઈ છે, કાલજુ કે વીનોન્મા હવે 'વોટ' નફસ ને નીધે ગામમા નળ થયા છે ળના હજુ પહો નગમગ શીતોરની અડધી નસતી નહાના ધોવા માટે આ સાવજનિક રહેતા સ્નાનાગારને ઉપોગમા લે છે

જમીનમા તારો કોનરતી નદી, આથે આથે જમીનને ફેનડૂન વહુ બનાવે છે નદીના લાકડામા સાન્, મકાઈ, નીમડા શકરટેની રંગેરે સ સ પાડે છે શીતોર આથે ભૂચ્ય કેળવ આદોદ, નાદોદ નેવા સ્થળોને ન્યાપાર અને યવદારના સળધમા સાકળી લેના માટે નર્મદા મકુ કામ લાગતી હતી હોડીઓ, જાળોનો અને તેમના સદનુદસ્ય બુ પોડાના

અમારા ચિત્ર કે કવિતા ઉપજાવે એમ કહી વક્તાય, પરંતુ ઈમારતી
વા ઝા, વામ, નાણિયે કરિયાણા અને અનાજની અવરજવર માટે
નર્મદાનો જળમાર્ગ ધોરીમાર્ગ બની રહેશે.

આજે તો આ નદી અને મોટરકારે માર્ગ અને ચીલા બની
તાપ્યા છે તે વખતમાં હોટી અને નદી માનવીઓને અવરજવરના સાચા
નાવન હતા. પુન-પુનની પરદેશ-સિદ્ધિ, પ્રિયતમ-પ્રિયતમાના મિત્ર,
સગાની તથા મિત્રોની ખબર અંગે અવરજવર, તીર્થાગન અને શાખતી
મુસાફરી-એ બધું માટે નદી પહેલાના વખતમાં સરસ સાધન હતી રહેતી.

માસેસર ચોરના-માનસર લાકડે ઉપર, માવસર ૩૩ રેશન
છે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર માનસર આવેલું છે અહીં 'અગારેશ્વર'
મહાદેવ તથા 'પાતીય' છે.

પૃથ્વીપુત્ર મળને અહીં તપસ્યા કરીને અગારેશ્વરની સ્થાપના
કરી હતી અને ભગવાન હમરને પ્રસન્ન કરી નવગ્રહમાં આત્મ મેળ પુ
હતું.

પ્રાચીન-ગણમાં અન્નિમિત્ર કૃષ્ણ ખાધામાં આવતાથી વિદ્વાનદ
નરિતા જેમાં નર્મ નહા ગયો હતો એમના મિત્રોએ જે પર દડા
માર્પા ત્યારે તે કૃષ્ણ નહ્ય અને તેમાંથી નિર્ગળાદ સ્ક્રિ ઉત્પન્ન થયા.
એમણે ત્યાં તપસ્યા કરીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી આ નદિ 'અયોનિજ',
એને કોર્ન જોના ઉત્તરમાંથી જન્મેલા ન રેનાથી આ તીર્થને 'અયોનિજ'
મહે છે (વાલુકાપુ, રેનાખડ અ ૧૨૫-૨૮)

નદીના પ્રવાહથી મામ જરા દૂર છે બાધેને નાન નોમાત્રામાં
૨૧૧ મા આવેલો હશે નદી-મહે પામ વાગની જરૂર છે.

ગાયનારાયણનું મંદિર - આ નાન પર નામજ અમા સેમ
ઉપર અન નાના સ્વામી મારા નાન નામના નાની રેના નામનીએ

‘સત્યનારાયણ’ નું મુંદર મંદિર સ્થાપન કરેલું છે. મંદિરની સાથે વિશાલ અને સાધનસંપન્ન ધર્મશાળા બનેલી છે.

જનાળામાં ઘણા મધ્યમ વર્ગના ભાવિક લોકો નર્મદા કિનારે આવેલા આ સાંત સ્થળમાં ચિત્તની સાંતિ મેળવે છે. આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાના સ્થાન રૂપે-‘સેનીટેરિયમ’ તરીકે લોકો તેનો ઉપયોગ કરે છે. ગૌરાગ ચૈતન્ય મતાનુયાયી વૈશ્ણવ-ભક્તિનુ સુંદર સાહિત્ય અહીં પ્રચારમાં છે. તીર્થમાં પુસ્તકાલય પણ છે.

માધવદાસજી દ્વારોગના સારા સાધક હતા. પૂનાની પામે લોણાવળા સ્થાનમાં ‘કેવલ્યધામ’ સ્થાપનાર કુવલયાનંદજી તેમના શિષ્ય છે. કુવલયાનંદજીએ હકોગ્રામનું અધ્યયન વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પણ કર્યું છે. મુંબઈમાં ‘મરીન ડ્રાઈવ’ ઉપર તેમણે ચિકિત્સાલય શરૂ કર્યું છે. માધવદાસજી ગોગ-મીમાંસાના પણ સાગ જાણકાર હતા.

બાબા ખાદાનો ઘાટ : બાબા ખાદાનો ઘાટ માલસરથી એકાદ માઈલ દૂર છે. આ જગા ઉપર નર્મદાનો પ્રવાહ ખૂબ છીછરો છે. દક્ષિણમાંથી મરાઠી સરકરના પોડા આ ઘાટ ઉપરથી જ સહેલાઈથી સામેના ઉત્તર કિનારે આવતા હતા. તેથી રાજકીય દૃષ્ટિએ આ ઘાટનું ખૂબ મહત્ત્વ મનાતું હતું. ‘મામા ખારા’ નામના મુન્નિયમ ઔસિયાની ત્યા દરગાહ છે.

સને ૧૭૨૪માં પુસ્તમઅલીખાન (જે મુસ્તનો સૂબો હતો)-તેણે પુસ્ત નજ્દ પિનાજીરાવ ગાયકવાડ આધેના યુદ્ધમાં જીત મેળવી. આ વર્ષમાં, અને તે પહેલાં થોડા વર્ષ ઉપર, માલસર નજીક બાબા ખારાના ઘાટની જગા નજીકથી ગાયકવાડ નર્મદા નદીને ઓળંગ્યા હતા, અને ગુજરાતમાં દાખલ થયા હતા. ત્યાંથી તે ડરનાળી ગયા વડોદરા પ્રાંતમાંના પાદના, હાલ્દી અને લાલવીના નણ પટેલો કે દેઆઈઓ કરનાળીમાં ગાયકવાડને મળી ગયા હતા.

આ રીતે 'બામા ખારાનો ઘાટ' ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે.

રણાપુર-કોઠિયા : નર્મદાના ઉત્તર તટ ઉપર રણાપુર તથા કોઠિયાના નાના ગામ આવે છે. ત્યાં શિવમંદિરો છે. એ ઠેકાણે ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ મેળો બરાચ છે.

કોઠિયામાં ચંદ્રેશ્વર મહાદેવનું મહાત્મ્ય ગણાય છે. ચંદ્રગઢજી વખતે અથવા લુવાનશિમા ચંદ્ર હોય છે ત્યારે, સ્નાન, પૂજન તથા દાનનું કૃત્ય નિશ્ચયે મળે છે એમ મનાય છે. (વાયુપુરાણ, રેવાખંડ : અ. ૧૩૦)

નારેશ્વરથી શુકલતીર્થ

નારેશ્વર : નર્મદાને તીરે આવેલું નારેશ્વર આજે તો પરમ તીર્થ-ધામ થઈ ગયું છે જે જગાએ સ્મરાન હતું તે જગાને શ્રી રગઅરધૂત મહારાજે ‘તીર્થસ્થાન’માં ફેરવી નાખી છે અને ત્યાં હતા બગવાનનો નામોચ્ચાર આજે અહોનિશ દિગંતમા ગાણ રહે છે.

નારેશ્વર એ નર્મદા-કિનારે જીવતું બગતું અર્વાચીન તીર્થ છે. આમ તો નર્મદાજીના બન્ને કિનારા પવિત્ર છે, અને કોઈને કોઈ પ્રાચીન-અર્વાચીન તપસ્વીના તપધા એ જૂમિ પાવન મનેવી હોય ॥ જ.

નારેશ્વરની જૂમિને શ્રી રગ અરધૂત મહારાજ (પૂર્વશ્રમમાં ‘ગાંધી વિદ્યાપીઠ’ના સ્નાનક પાકુરંજ વાળામે-જેમણે ‘ઉપનિષદની વાતો’ લખી હતી.)-જેમણે તેને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવીને ધન્ય કરી છે. પહેલા જે જગાએ બે ત્રણ ગામનું સ્થાન હતું, અને યોરની મોટી મોટી વાડોની આથે એક પ્રાચીન સિનાવય હતું ત્યાં આજે હતા બગવાનના નામોચ્ચાર દિગંતમા ફેલાઈ રહ્યા છે.

બરુચથી રાજપીપળા લાક્ષ્મીમાં બાલોદને સામે કિનારે કોરવ પાસે એ સ્થાન આવેલું છે વડોદરાથી મિયાળામ જઈએ ત્યારે ત્યાંથી જતી કોરવ લાક્ષ્મીમાં એ છેલ્લું રોચન છે રોચનથી એક બે માર્ગને અંતરે શ્રી અવધૂત મહારાજનું આ સ્થાનક છે. ત્યાં ધર્મશાળા છે તેમના માતાજીનું નિવાસસ્થાન અને મહારાજશ્રીનું નિવાસસ્થાન ઉપરાંત નાનું સરખું રસોડું અને તેની જાણુમાં નારેશ્વર મહાદેવ છે.

મદાનની નીમડાની જે ગબીર વગ નીચે માગીતી ઓશ્વગી પર મેમી ધ્યાન ધરતા, એ કન્યા નીમડાના પાદ્ય સાવિડાને નીંખાગે છે એ વિશ્રાન્તિ-સ્થાનથી રસ્તો નદીના ઘાટ તરફ ઝીતરે છે . અને મેય કાઠે પાણી ડિવાળની નર્મદા ચાની નય છે

ગુરુદેશ્વરમા વાસુદેવાનંદ સરસ્વતીએ ગુરુ દત્તાત્રેયની ઉપાખ્યાના સિદ્ધ કરેલી . તેમની એનામા રંગ અનધૂત મહારાજ ગેના : તેમણે દત્ત-ભક્તિનો પ્રચાર નારેશ્વરમા રવી કર્યો 'ગુરુ લીલામૃત' નામનો રીસ હજાર દોહરાનો કાવ્ય-ગ્રંથ જન્મે મહારાષ્ટ્રી એસ આ સતે સિદ્ધ ગુજરાતીમા રચ્યો છે.

ગુરુ દત્તાત્રેયના 'ચંદ્રિયો' તથા તેના આનુશંગિક 'ઉપાખ્યાનો'નો 'ગુરુલીલામૃત'મા સમાવેશ કરેનો છે જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસના એને અનુસરી, ગ્રંથના નજી 'કાવ્ય' પાયા છે તેમા પહેલા કાવ્યમા કરિએ પોતાના ગુરુ વાસુદેવાનંદ સરસ્વતીનો પરિચય આપ્યો છે જેમની આજ્ઞાથી 'દત્ત કથામૃત' ગ્રંથ તેમણે રચ્યો છે

એમાથી નીચેનું એમનું 'અર્પણ કાવ્ય' ગુરુ દત્તાત્રેયની સેવામા પોતાનું સર્વરૂપ ગામ આપે એવી ઈચ્છા મનાવતું વાનની નર્મદા ઝીતાયુ છે -

(શ્રવણ)

“ કાઠ ચર્મ પાનડી પાવતી તુલ મનુ
મૃદ મની કર કાળા પખાગુ
દેહ માગી બનુ ભરમ બીતિહર
અન પન ને ધરે તુ દૃષાગુ
મૃન ચર્મ માધથી દેહ પીવાનુ આ
અજિત ચર્મ મેસરા કામ વાગુ
ધ્યાન ચર્મ મલિર નિલ્ય ચોડી કુ
દસ રિલુ અન્ય નન કારિમાગુ ”

પોતે એક વખત સખત માત્રગીમાથી હૈયા પત્રી, સંન્યાસ લેવાનું નક્કી કર્યું અને વાસુદેવાનંદ સરસ્વતીના એ સિષ્ય મન્યા.

તે પછી તેમણે નારૈશ્વરમા નિવાસ કરી, દનાદય ઉપાસનાના ભાવિકોનો મોટો સમુદાય આકર્ષ્યો છે. તેમના નિત્ય પાઠ માટે 'ગુરુલીલામૃત' ગ્રંથ તેમણે રચ્યો છે, અને આખા ઉપદેશને આખ્યાયિકાઓથી રસિક બનાવ્યો છે.

આ 'ગુરુ લીલામૃત' નામે ગુજરાતી પદમધ ગ્રંથના ૧૦૮ પારાયણ સને ૧૯૫૦માં વડોદરામાં થયા હતા. દોઢ ગુજરાતી એટલે 'લાગવત' જેવા સંસ્કૃત નહિ તેવા ગ્રંથનું, આવું અનુદાનરૂપે પારાયણ થયાનો ખીજો દાખલો યાદ આવતો નથી.

નારૈશ્વર આજે સ્થાવર તેમજ જંગમ તીર્થ બની રહ્યું છે તે સ્વામી રંગ અવધૂતના સાર્વત્રિક આકર્ષણને લીધે જ. સ. ૨૦૧૪ના કાર્તિકની નવમી(નવેમ્બર '૫૭)-એ નારૈશ્વરમા શ્રી રંગ અવધૂતની સાહમી જન્મ-જયન્તીનો ઉત્સવ જોવાયો. જ્યારે લગભગ લાખોક ધાત્રીઓએ તેમના દર્શન તથા પ્રવચનનો લાભ લીધો હતો.

કેરલ (મોટી) : કેરલ ગામ કર્ણાટકથી આવતી બરોડા રોડ રેલવેના ફાટામાં, ચોરદા જ કસનથી છેલ્લું સ્ટેશન છે.

આ નગરમાં ઘણા પ્રસિદ્ધ તીર્થ આવેલાં છે 'કુમેરેશ્વરતીર્થ,' 'આદિવરાહતીર્થ,' 'કેટિતીર્થ,' 'માર્કે કશ્વરતીર્થ,' 'ભુગ્વીશ્વરતીર્થ' વગેરે અહીં કુમેરેશ્વરનું મંદિર બહુ પ્રાચીન છે-જેની ધારાએ આજુબાજુના લોકો આવે છે. બ્રહ્માજીએ અહીં દશાશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો સૂર્ય ભગવાન દ્વારા સ્થાપિત 'આદિત્યેશ્વર' મહાદેવ અહીં છે. તે ગામની નજીક જ છે. સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણ ઉપર એનું નિરોપ મહાત્મ્ય ગણાય છે. કેરલને કેટલાક નર્મદા જિનારાની 'ગુપ્ત કાસી' કહે છે (વાયુ પુરાણ, રેવાખંડ, અ. ૧૩૨-૩૫) આશાપુરી દેવીનું પણ અહીં મંદિર છે.

કોન ગામ વધુ પ્રાચીન જણાય છે તેનો વર્ષ ઉપરનો તેનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ મળે છે ત્રૈકુટક (ચેદી) વસના રાત્ર જયભટ્ટ ત્રીજાએ, ચેદી સવત ૪૫૬ (ઈ સ. ૭૦૬)માં ‘કોરિના પથક’ (કોરન)માં આવેના ચમીપદ્મક (મીસોદરા) ગામમાંની જમીનનું દાન ગિરિનગર (જૂનાગઢ)થી વિનિર્ગત (નીકળી આવેલા) અને શ્રદ્ધિકા (પાદરા તાનુકામાંના સાધી ગામ)ના અગ્રહારમાં આવીને વસેલા એવા દેવસ્વામી નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને માઘ માસની પૂર્ણિમાએ થયેના ‘ચદ્રોપરાગ’ (ચદ્રગ્રહણ) પ્રસંગે આ જમીનનું દાન કર્યું હતું. આ દાનપત્ર ‘કાપાવતાર’ (વર્તમાન કારવાણ)થી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આયું હતું. લકુનીશ શિવના જન્મસ્થાન કારવાણનો પણ આ પ્રાચીનતમ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ છે આ દાનપત્રો ‘નવસારીના તાબાના પતરા ને નામે ઓળખાય છે

‘કોરિના પથક’ના મુખ્ય ગામ તરીકે ગણાતું એવું ‘કોરિના’ (કોરન) આજે પણ તેની આસપાસમાં આવેના ગામોમાં ઘણું માતનર જણાય છે

આ ગામનું જૂનું નામ ‘કુનાનપુર’ હતું એમ કેટલાક કહે છે પુરાણપ્રસિદ્ધ ચદ્રદાસ રાજની એ રાજધાની હતી

એાઝ ગામમાં ‘રામેવર’ મહાદેવનું તહેરુ છે અધિક જોઈ માસ આવે છે ત્યારે નર્મદા-સ્નાન માટે આ ગામે મોટો મેળો જામે છે

કોનમાં ગુજરાત-પ્રસિદ્ધ હરિદ્વાર્તનકાર તથા કવિ શ્રી પુનિત મહારાજે ‘વાનપ્રથ આશ્રમ’ની સ્થાપના કરેલી છે અને છેલ્લા મે વર્ષથી એઓ ત્યાજ સ્થિર આસન જમાવીને જોડેના છે ‘જનકત્યાણુ નામે વીસ હજારથી વધારે નકનોનો પ્રચાર પામેલું ધાર્મિક સાહિત્ય-પરાયણ માસિક એ તેમની અગત તિદ્ધિ છે મહિનગર, અમદાવાદમાં આવેલો તેમનો ‘પુનિત આશ્રમ’ આ પહેલાં અણીતો હતા

ભાલોદ : નર્મદાના દક્ષિણ તટ ઉપરનું અગત્યનું ગામ ભાલોદ છે. અહીં ગૌતમેશ્વર, અહલ્યેશ્વર, 'રામેશ્વર' તથા મોક્ષતીર્થ છે. અહીં ગૌતમઋષિ તથા રામચદ્રજી પશુ સ્થીને તપ કર્યું હતું. એ ઉપરથી એને 'મોક્ષ તીર્થ' પણ કહે છે.

કારનપુ : મીયાગામથી પૂર્વે પાંચ મૈન અને ડભોઈથી પશ્ચિમે માત્ર મૈન દૂર મીયાગામ તથા ડભોઈ વચ્ચેની રેલે ઉપરનું સ્ટેશન છે. એનું પ્રાચીન નામ 'કારોહણ' અથવા 'કાપારોહણ' છે.

બૃહસ્પતિમા રહેતા એક બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીને આઠ વરસનો છોકરો હતો. તે અસ્માતથી નર્મદામાં ડૂબી ગયો. તેના માતાપિતા દુઃખ કરતા તેની સાધના જતા હતા. તેવામાં શિવને દયા આવનાથી છોકરાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, શિવ તેમની પાસે આવી પોતાનો પુત્ર ભવતો મળી આવતા માતાપિતા ખુશ થયા, અને તેના કહેવાથી, 'કાપારોહણ' નામે સ્થળે જવા નિકળ્યા.

આખી રાત આની, પરોઢીએ તેઓ 'કાપાવતાર તીર્થ' અથવા 'કાપારોહણ' (હાલના કારનપુ)માં આની પહોંચ્યા. અહીં શિવે ખરું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણીને રાજી રાખના ત્યાજ રજા આપી વખતથી કારવણનું 'દેવખાત' તળાવ પરિવર મનાવ્યું છે.

ખીન્ને દહાડે પણ તેણે અગ્નિદોષ ક્યો નહિ. અને આવકે તે ક્યો એ પ્રમાણે કશું આનંદ સુધી સેવ આપ્યું.

મા અને બાપ બન્ને બધું ‘અગ્નિદોષી’ તરીકે બાળકને કામ કરતો નેર્સ બાબર પામ્યાં. બાવકને તે બાળકમાં પૂછે છે એટલામાં તે બાવક મરી નહીં! તેને નવરાવવા તળાવમાં લઈ ગયા. ત્યારે તે અલોપ થઈ ગયું! આ ઉપરથી તે સ્થળનું ‘કાપારોદ્ધણ’ નામ પડ્યું. કશીએ કશું કરતાં, અલોપ થયેલા બાળકે જાન આપ્યું.

અહીંના તળાવ વિશે ખીન્ન દંતકથા છે કે કોઈ બ્રાહ્મણ તથા બ્રાહ્મણી ભરુચની પામે ભૃગુચેનમાં રહેતાં હતાં. તેમનો એકનો એક આફ વર્ષનો પુત્ર નર્મદામાં ડૂબી મૂએ. બ્રાહ્મણ તથા બ્રાહ્મણી આથી વધુ શોકાતુર થઈ, પોતાના પુત્રને ખોજાવતાં હતાં. એવામાં, તેમના ઉપર દયા આણી શિવે ઓકરાનું રૂપ ધરી તેમને દર્શન દીધું; અને તેમને પોતાની પાળ દોડાવ્યા, બ્રાહ્મણ તથા બ્રાહ્મણી તેની પાળ પાળ ચાલતા કારવણના તળાવ આગળ આવ્યા. તેને ‘ગયાકુંડ’ કહ્યો : અહીં શિવે પોતાનું ખરું રૂપ ધારણ કર્યું અને તેમને કહ્યું કે ‘હું તળાવમાં રીંચ તે તમે પૂજન કરજો.’

લકુલીશ ચિત્રનું એ ‘કાપારોદ્ધણ’ અથવા ‘કાપારોદ્ધણ’ નામનું તીર્થ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. ઈ. સ. ના બીજા સદ્માં પાશુપત મતના સ્થાપક આચાર્ય લકુલીશનો જન્મ ગુજરાતમાં થયાનું નવાય છે. તેમનો ઇતિહાસ ‘શ્રવણ માહાત્મ્ય’માંથી મળે છે.

ગુપ્તકાલીન એક લેખ ઈ. સ. ૩૮૦ નો મયુરમાથી મળ્યો છે એ તેનો પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ ગણાય છે.

ચંદ્રગુપ્ત બીજાના વખતનો (ગુપ્ત સં. ૬૨ નો) મયુરાના સ્તંભ ઉપરનો આ લેખ પ્રાપ્ત થયેલો છે : તેમાં બે પાશુપત આચાર્યોની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરાવેલો ઉલ્લેખ છે : એમાંના એક આચાર્ય (લકુલીશ-

(ત્રિમ્ય) કૌસિકથી દસમા અને ખીજા, પરાશરથી ચોથા દસા. એમનું નામ હતુ કપિત્રિવિમલ તથા ઉપમિત્રિવિમલ : (લકુલિશ સંપ્રદાયના પાશુપત આચાર્યોનાં નામને છેડે અહીં 'ત્રિવિમલ' શબ્દ મળે છે : ત્યાર પછીના સમયમા 'ત્રિવિ', અને તે પછી 'ગણિ' એવું અંત્યપદ મળી આવે છે). લેખના પ્રારંભમાં લકુલિશિ (દંડધર લકુલિશ ત્રિવિ)ને નમસ્કાર છે : (જયતિ ચ મગધાન દણ્ડઃ કદ્દણ્ડઃ મમતાયકઃ નિત્યમ્) : કારણમાં રણોડગના મંદિરના ઓટલા પર ચોટલા એક પથ્થર ઉપર સં. ૧૩૪૭ નો લેખ છે : તેમાં પણ 'જયતુ સ્ફુટાણિઃ ।' એવો ઉલ્લેખ છે.

દેહેજ : નર્મદાની દક્ષિણ તીરે, ભરુચની પશ્ચિમે ૨૬ માઈલ ઉપર છે. એ મોટું બંદર છે. 'એને અકબરી 'એ એને ભરુચ તાબાનું' બંદર ગણાવ્યું છે. લોકોમાં 'દેહેજનું' બારું'જ કહેવાય છે.

નાંદ-નિકારા : બાલોદથી લગભગ ચાર માઈલ ઉપર નર્મદાજીને ઉત્તર કિનારે નાંદ નામનું ગામ આવે છે જ્યાંથી ભરુચ નિવસાની હા શરૂ થાય છે. ત્યાંથી ત્રણ ચાર માઈલ દૂર કાઠે કાઠે જતા 'નિકારા' આવે છે. અહીં 'સ્વેતપારાહતીર્થ' છે. પૃત્વીનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી વરાહ ભગવાને આ તીર્થની સ્થાપના કરી હતી નિકારાની બાજુમા એક નાનો સરખો ખેટ નદીમા બનેલો છે.

શુકલતીર્થ : નિકારાથી આગળ જતા ઉત્તર કિનારા ઉપર જ મંજેશ્વર ગામ આવે છે ત્યાંથી એકાદ માઈલ ઉપર નર્મદાજીનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ 'શુકલતીર્થ' આવે છે. ભરુચ શહેરથી આ તીર્થ સુધીની દસ માઈલની પાકી સડક છે.

આ તીર્થમા મુખ્ય મંદિર 'હુકારેશ્વર'નું છે મૂર્તિ સફેદ પથ્થરની પાંચ ફુટ ઊંચી છે. વિષ્ણુ ભગવાનની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી છે. બન્ને માથુ ઉપર શ્રદ્ધા અને શિવની મૂર્તિઓ છે.

‘હાર’ (ઓકાર) રાગની સાથે આ મૂર્તિ નર્મદામાંથી કાઢામાં આવી અને સ્થાપન કરામાં આવી હતી તેથી તે આરા નામથી નસિદ્ધ થઈ છે (૨૬૬ પુરાણ, રાખડ અ ૬૮-૫૧)

ચક્રાચાર્ય મૌર્ય તથા તેના મંત્રી ચાણક્યના સમયમાં એક સાત કહેવાય છે કે રાજમંજને વીધે કરેના અનેક પાપોના નિવારણ માટે નર્મદામાં સ્નાન કરી પવિત્ર થવાની સૂચના તેમને મળી એમને એક દોડીમાં મેમી યાનાએ નિકળવાનું નક્કી કર્યું, દોડીના સડ કાળા રાખવાનું થું હતું-જેથી જે જમાએ સ. સફેદ થાય ત્યા દોડી ખની રાખી આન કરી સફળી પૂ ન કરી

સૂચના પ્રમાણે નર્મદાના પ્રવાહમાં આગળ વધતા નવા જરુચથી જગમણી દિવામાં આશરે સાત માર્ગન ઉપર આવેના શુકતીર્થ આગળ તેમની દોડીના સડ સફેદ થયેના જોયા

દોડીને ત્યા જમી રાખી, ત્યા આન થું અને કાળા પાપનો અચનો જિતરી જતા મેતે રા ન-પવિત્ર-સ્વેત ખની ગયા આ તીર્થનું નામ તેથી જ ‘શુકતીર્થ’ પડેનું છે રાજ તથા મંત્રીએ મન ઇવન ત્યા જ ગાજુ એમ કહેવાય છે

ભરુચ જિલ્લાની કાચ સૌથી મહત્વની યાના શુકતીર્થમાં ભરાય છે શુકતીર્થનું ગામ ભરુચથી ૧૦ માર્ગન પૂર્વમાં નર્મદામાં છે અહીં દર વરસે કાર્તિકી પૂર્ણિમાં ઉપર મેળો મેળો ભરાય છે મેળો પાચ દિવસ ચાલે છે ગામમાં ફક્ત એક જ ઓકારેશનનું મંદિર છે મંદિર ત્રો જૂનું નથી પણ એ મંદિરમાં જે આદિનારાયણની મૂર્તિ છે તે જૂની જણાય છે મ્ત્રાય જૂના મળમાં અહીં વિપ્લુના પણ મંદિરો હશે

બેટ મોટા ગીર વડો શુકતીર્થની પાસે નદીની સપાળીથી થોડો જ ઊંચા છે

અસિયા બેટ : જૂખી નદીની સામાં છે તે ૨૨ હજાર એકર જમીનનો ને દરીયાઈ ઝાડવાનાં જંગલનો છે; ખેતી લાવકનો નથી.

શુકલતીર્થ નાનું જતાં, તીર્થસ્થાન જેવું જ લાગે છે; અને ધણી જૂના કાળથી તે તીર્થસ્થાન મનાય છે. ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્યની દંતકથા ઉપર આધાર છે. તે પ્રમાણે ચાણક્ય કૌટિલ્ય અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત પાછલી અવસ્થામાં પોતાના પાપનું પ્રાપ્તિ કરના દેવાકાકે શુકલતીર્થમાં આવીને રહ્યા હતા. આમાં માત્ર મૌર્યોના સંબંધની સ્મૃતિ જાળવેલી જણાય છે.

પણ અગિયારમા શતકના આરંભમાં અણહિલવાડના ચૌહાણ રાજા ચામુડે પુત્ર-મરણના શોકથી રાજગાદી છોડી દઈને, મરણ-પર્યંત શુકલતીર્થમાં વાસ કર્યાની વાતમાં ઐતિહાસિક સંભવિતતા છે. છેવટની જિન્દગી નર્મદાકાંઠે માળવાની ઉંઝાવાળાં માણસો અંતે શુકલતીર્થમાં આવીને વસતાં હશે-એટલી વાત ખરી લાગે છે. શુકલતીર્થ રમણીય ધ્વજ છે.

કવિ નર્મદે 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' (૧૮૮૭) માં જે હકીકત નોંધી છે તે તેમના સંદેશમાં અહીં : જિનારી છે, કેટલીક પુનરુક્તિઓ જતાં :—

શુકલતીર્થ આગળ થોડ થોડે છે ત્રણ તીર્થ આગળ છે. 'કાવી-તીર્થ', 'એકાદેશ્વરતીર્થ' ને 'શુકલતીર્થ'.

આદિનારાયણના દહેરાનો આગળો ખંડ-સમાપ્તનો ૨૩ કુટ લાગે તથા ૭ કુટ પહોળો, તે માહેલો ૧૧૫ કુટ ચોરસ છે. ને ૫૪ પા કુટ ઊંચું તથા સાડત્રણ પહોળું—એવા બારણામાંથી એકાદેશ્વરતીર્થની મૂર્તિ છે ત્યાં જવાય છે. ને તે ખંડ ૧૦૫ કુટ લાંબો તથા ૩ કુટ પહોળો છે :

મૂર્તિ પાંચ કુટ જાણી ધોળા પથ્થરની છે. (જોને પાણીએ નવાડતા નથી તેથી બાઝી ગયેલી રેતીની છે એમ સૌ કહે છે.) ચાર હાથમાં

રાખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ છે ને મૂર્તિની બન્ને બાજુએ ધ્વજા તથા મહાદેવની મૂર્તિ છે નદીમાથી 'ઓમ' એ શબ્દ કરતી મૂર્તિ નિખળી માટે 'ઓકાગ્નાથ' કહેવાય છે કેટલાક 'ઓમ'ને 'હુ' કર કહે છે

દંતકથા : પૂર્વે લોક આપણુ જાણુતો હતો કે પૃથ્વી ઉપર એક સ્થળ એવું છે કે જ્યાં સર્વે પાપથી મુક્ત થયા છે પણ તે જ્યાં છે તે કોઈ જાણતું નહોતું ઉજ્જવનના વૃદ્ધ રાજા ચાણક્યે પોતાના પાપથી છુટના તે સ્થળ ક્યા છે તે જાણુવાને કાગડાઓને ધમ પાસે મોકલ્યા ને તેઓએ જઈ જણાવુ કે 'ચાણક્ય મરી ગયો છે' ને પછી મુક્તિથી વાત કરી, ક્ષિણેજ સ્થળ ક્યા છે તે જાણી નીવુ

પછી કાગડાએ પાછા આવી રાજાને કહ્યું, અને રાજા ઢાળા શક્તી હોડીના મેમી નર્મદાના તીરે જોતો ચાલ્યો. કેટલાક દહાડા પછી શક ધોળા થઈ ગયા, એટલે તરત રાજા કાઢે જાતથી ને પાપથી મુક્ત થયો તે વારે કાગડાને ધોળા પાખ હતી, પણ ઉપર પ્રમાણે કપટ ક્રીડુ તેથી તેઓની પાખ કાળી થઈ છે કાળા સદની દોડીને બંને યાત્રાગુઓ મારીના ધડામા દીવો રાખી તેને નદીમા તરતો મૂકે છે ચતુષ્પત્ત પોતાના પ્રવાન ચાણક્ય સાથે શુકનતીર્થમા આ રો જોતો, પોતાના આંહ લાઈને મારી નાખેના તે પાપથી છુટનાને

અગીઆરમા સૈકાના આરભમા અણુહિન્વાનો મન્યામુક પોતાના દીકરાના મરણના હૈયાશોકમા શુકનતીર્થ આવી મળતા મુખી રહ્યો હતો સોલગી રાજા નામુડગજ શુકનતીર્થ જઈરહ્યાને ઉલ્લેખ 'દ્વાત્રય કામ્ય' સર્ગ ૭-૨૦૦ક પદમા છે — "ચામુકે દુર્ગમને રાજ્ય સોપી, સર્વને નિરમય પમાડે તેવા ઉમ્મ તપોગુણથી, નર્મદાત ઉપરના શુકનતીર્થમા જઈ, આત્મધ્યાન કરવા માડ્યું "

શુકસતીર્થની પાઠશાળા - ત્રિવિક્રમરાજના તાત્રપનને 'સજ્જાત પેદન નામે ગોળખાય કે ને રાક મરત ૮૮૬ના છે નાદીપુના

રાજા ત્રિવિક્રમપાલે (જયડીયા નજીક અને શુકલતીર્થની સામે એક ત્યજાયેલું ગામડું છે તેને આ હરિપુરા ગામ-જે 'નંદીપુર વિલયમાં' આવેલું છે તે પ્રજાવર્તના પાંચાલ જનપદમાંના કાગ્નિપદ્મનગરમાંથી આવીને વસેલા' જ્ઞાનદેવ નામના ગૌતમ ગોત્રના શ્રોત્રીય બ્રાહ્મણને શુકલતીર્થમાં આવેલી પાંચસો વિદ્યાર્થીઓની પાઠશાળા-જે રાજાના પિતામહે સ્થાપી હતી અને તેના પિતાએ જેને નીભારી હતી-તેના વિશેષ નીભાવ માટે, આ હરિપુરા ગામ સહ સંવત ૯૯૯ના શ્રાવણ સુદ ૭ત્રીને દિવસે દાનમાં આપ્યું હતું. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે એક મોટી પાઠશાળાના નીભાવ માટે હિંદુ રાજા તરફથી ગામનું દાન કરવામાં આવ્યું હતું.

આજે નવાયુગની 'નર્મદા દાર્શનિક' એ શુકલતીર્થમાં સ્થપાયેલું એક જાણીતું શિક્ષણ કેન્દ્ર છે.

કુખીરવડ : શુકલતીર્થની સામે જ નર્મદાના એક મેટ ઉપર એક મુનિશાળ અને ઘટાદાર વડનું વન બન્યું છે તેને "કુખીરવડ" કહીને લોકો જાણખે છે. અહીં મહાત્મા કુખીરે કેટલોક સમય નિવાસ કર્યો હતો. કુખીરજીએ વડના દાતણની ચીર કરીને ફેંડેવી તેમાંથી આ મોટા વડ જામી ગયો છે એમ માન્યતા છે વડવઢજીએ જમીનમાં ઊતરે, થડ ચર્ધ પાછી બેગે, વળી નવી કાળીઓ જમીનમાં ન ખાપ. એમ કુદરત-સ્વ્યા મંડપ જેવો જાણિયાં-જાણિયાનાઓ વડ ઘેન્ગબાર છે તે વડની ઘટામાં કુખીરજીનું મંદિર છે. એમાં મૂળ વડનું ચડ કડું અને વડનાર્ધ-માંથી બેગેલી તાખાઓ કર્ધ તે જાણખલુ અધરું ચર્ધ પડ્યું છે.

કવિ નર્મદે આ સ્થાનથી પ્રેતસાહિત ચર્ધ 'સિખરિણી' હંદમાં તેનું મુંદર વર્ણન આપ્યું છે-જે વાચનમાળાના પાઠમાં અપાયાથી આખાન-૪૯ને પરિચિત બન્યું છે.

કુખીરવડ-'અક્ષયવડ' : પ્રયાજ, બુવનેશ્વર, ગયા વગેરે તીર્થ-ધાનેમાં

રોપવામા આપેલા વડ ‘અદ્વાયવડ’ કહેનાય છે. એ વડની પૂજા કરનાથી, તેને પાણી પાવનાથી, અક્ષય્ય પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતા છે. તેથી તે તેમ કહેનાય છે. (જૂઓ કાકામાહેન કૃત ‘હિમાનય પ્રવાસ’ પ્રકરણ ૨)

કખીરવડની યાદ અપાવે તેવું, ચોરવાડમાના ‘ડોનન’ નામની વાડીમા આવેના ‘તેજાંબીર વડનું’ નામ છે. ચાર વીંટામા એ વડ પથરાઈ રહ્યો છે.

કવિ નર્મદે કરેતું ‘કખીરવડ’નું દર્શન યાત્રિકોને આજે ૫૩ નસિક થઈ પડે તેવું છે. દુરથી તેનું દ્રશ્ય કેતુક નામે છે ? કવિ તેના દર્શનથી ધન્યતા અનુભવે છે. —

(શિખરિણી)

“ જૂરો બારયો ગ્રાખો, દૂરથી ધુમસે પહાડ સરખો :
નદી વચ્ચે ઠાખો, નિરભયપણે એક સરખો .
દીગ્યો હાથોં જોહો, હનિતકુ દહે ધ્યાન ધરનો
સ નારે એ કાતે, કખીરવડ એ મોકલરનો !

કખીરવડ માયી, પ્રથમ તરુ કેરી નિહળના,
ખૂને તેના તલુ, વધી જઈ નીચે તે વહતતા .
જ દાની સોખાયી, અતીથ વરમાઈ શિવ ઉગ્યા
જ દાને જાહેવી, વડ તજ નિરિએ જઈ રલા !

કખીરવડ માયી, કખીરવડ તુને નિરખીને
ખગી પાખી શુદ્ધિ, ખરીજ રૂડી જાના યજ્ઞ નદને :
રિગરે નોને છે, મનીર હ તુમી નરમદા.
કૂતારી નોટો વડ, દરવાડ પડે ૫૩ ‘નરમદા’.

નર્મદા નદી તથા કવિ ' નર્મદાગંઢર ' એ બન્ને કૃષ્ણીર વડને જોઈ વિશેષ ધન્ય બન્યાં એમ કવિનું કથન છે.

કલકલેશ્વર તીર્થ : શુકલતીર્થથી સામે થોડેક દૂર દક્ષિણ તરફ ઉપર જનરૈશ્વર છે. તેને ' કલકલેશ્વર-જનરૈશ્વર તીર્થ ' કહે છે. અધકાસુરના વધ પછી અદી દેવતાઓએ ગાયન-વાદન-દ્વારા ભગવાન શંકરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ત્યારથી આ સ્થાન ' કલકલેશ્વર ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. (વાયુપુરાણ, રૈવાખંડ : અ. ૧૪૦).

આ સ્થળથી લગભગ એક માઈલ ઉપર ' નર્મદા રિવર સાઈડ ' નામનું રેલ્વે સ્ટેશન આવે છે. અંકેશ્વરથી નાદોઈની રેલ્વે લાઈન ઉપર ડાહીયા નામનું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી એક નાનો ફાટો જાય છે તે ઉપર આ સ્ટેશન આવે છે. શુકલતીર્થ જવાને માટે પણ મોંથી નજીક રેલ્વે સ્ટેશન આ ઇ પરિક્રમાવામીઓ આ ધ્યાનથી, નર્મદાને કિનારો છોડીને, સડકને માર્ગે આગળ જાય છે.

ભરતીને વખતે સમુદ્રનું પાણી કલકલેશ્વર સુધી આવે છે.

તવરા : નર્મદાને ઉત્તર કિનારે તવરા નામનું ગામ આવે છે ત્યાં કપિલેશ્વર તીર્થ છે. કપિલ ઋષિએ અહીં તપ કરીને કપિલેશ્વરની ન્યાપના કરી હતી 'તવરા'ની યાત્રા ગુજરાતવાસીઓમાં જાણીતી છે.

કોડાઈ ગાન શુકલતીર્થ અને ભરુચની વચ્ચે આવે છે. ગામ ખૂબ નાનું છે ત્યાં અઢાર વર્ગ વૈશાખ મહિને અધિક માસ તરીકે આવે ત્યારે મોટી જગ્યા ભરાય છે. જેથી જગ્યા સંવત ૨૦૦૬ માં અધિક વૈશાખ આવવાથી જાણી હતી.

લાડલૂત : એ ભરુચથી આઠ માઈલ ઉપર નર્મદાને ઉત્તર તીરે આવેલું પ્રાચીન તીર્થ છે : જેનું જૂનું નામ ' ભારમૂલેશ્વર ' છે.

અધિક ભાદ્રપદ માસ (જે ૧૯ કે ૨૦ વર્ગે આવે છે તે) માં ત્યાં મોટી જલતરા લગાય છે.

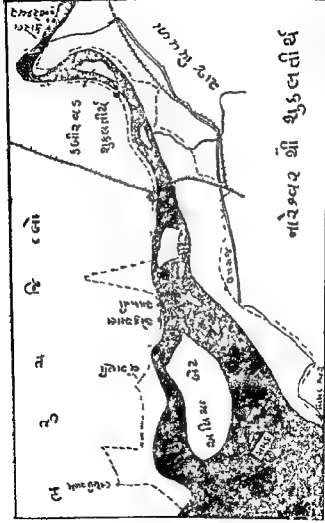
ગુમાનદેવ : ગ્વાલી ગામ જે નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે છે તેની દક્ષિણમાં, ત્રણ માઈલ ઉપર ગુમાનદેવ નામે ગામ આવે છે. અંકલેશ્વરથી નાદોદ મુધી ગજર્ણીપદ્મા ગન્ત્યની રેફે આવી છે તે સાર્ન ઉપર ગુમાનદેવ એક ઝેગ્ન છે.

અહીં હનુમાનઝનું મોટું મંદિર છે. સ્થાન ગમ્પીય છે. ગાળાગીઓ તથા મેળાઓ નાંદે તે સ્થાન પર ખૂબ યાત્રાગુઓ આવે-જાય છે.

નર્મદાને કાંઠે આવેલું ‘ગ્વારીનામ’ વિદ્વાન બાલ્લભોથી વિનૂણિત હશે એમ એક હનુમિખિત પોથીમાં આપેલી ‘પુષ્પિકા’ ઉપરથી જાણી નકાય છે. મહાકવિ ગ્રેમાનંદને આશ્રય આપનાર ‘વેણુવ મહેતા શંકરદાસ’-જે નંદુરખારમા મોટા દેસાર્ન હતા : તેમને ત્યાંના સંપ્રદમા ખીજ ગુજરાતી પ્રધોની પોથીઓ પણ હતી : શંકરદાસના કુટુંબના વર્તમાન નીચા વારસદાર સિવશાસ્ત્રદામે (૧૯૪૯મા) એ સંપ્રદમાથી સં. ૧૯૭૯ મા જિતારેલા એક ગુટકાની નોધ મને મોકલી હતી. એ પોથીમા ‘જયદેવની આટપદી’ (ગણટીકા), ‘ક્યુપર’, ‘સુરેખાહરણ’ તથા ‘સિવરાત્રિની કથા’ ગિતારેલાં છે. ‘અષ્ટપદી’ની ઊંડે લખ્યુ છે :—

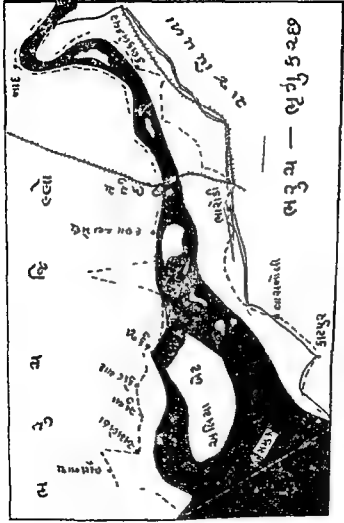
“સવત્ ૧૬૭૯ વર્ષ ભાદ્રવદ માસે શુક્રવશે ૧૧ રવિ શુભ દિને ।
શુભસ્વાને રેવા ઉપકંઠે ગ્વાલિગ્રામે પુસ્તક લિખિતં ॥ મળલં ॥ કેવલગિરિ
ધી રામદત્ત પટ્ટાર્થ ॥”

પાડ ૨ ૧૧, જીઓ. પુષ ૧૯૫૭

नादेश्वर श्री श्रीगुरुतीर्थ

ભરુચ-ભૃગુકુચ

ભરુચ : અમરકાંતથી નીકળેલી નર્મદા નદી ખજાતના અખાતમાં મળે છે. નદીનો સમુદ્ર તારેનો સગમ થયો એટલે એ 'તીર્થ' નામુ. નર્મદા જેવી મહાનદીના સગમ નજીક રાહરે હોય તેા વેપાર માટે તે મુકુ અનુકૂળ બદર થાય, આ ગેરડા વિચારથી ધણા જૂના કાળમાં નર્મદાના સમુદ્ર-સગમ આગળ ભરુચ નરુ હોતુ જોઇએ.

આજે મડી અને તાપી વચ્ચેનો જે પ્રજા ધનધાન્ય, સમૃદ્ધિ અને વસ્તીથી ભર્યો છે તે પ્રદેશ, પહેલાં ખિસક પશુઓથી ભરેલા ધીન જગતોથી ભરેલો હતો જે વખતે આ નર્મદા કાંઠાના જગતમાં આનનાની કાઈ માણસ હિંમત નહિ કરી શકતુ હોય, ત્યારે સાહસિક તપસ્વી મુનુન્દપિ આરીને સમુદ્ર-સગમ આગળ એક ાકરી ઉપર રહ્યા, અને પાંજાથી કથળ યોગ્ય નાગવાથી પોતાના શિષ્યોના કુટુંબો વગેરે બહાર હજાર માણસો સાથે આ દડબા-વનમાં આગ્યા, અને ભૃગુ-જીએ એા નગર નર્મની પીપર વસાવ્યુ તેથી નામ પડતુ.

જૂનાં પુરાણોમાં તથા જૂનાં ગ્રીક-રોમન ઇતિહાસોમાં 'ભરુકક' ('બારુગાઝા') ના ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. અર્થાત, ઈસવીસન પૂર્વેના એક બે સદીઓમાં ભરુચ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કાંઠાનું એક મુખ્ય શહેર હતું. એ વખતે મુઘલ પામે આપ્ટો (સાલમેટ)માં શૂપારક, નર્મદા કાંઠે ભરુકક અને મુરખૂટમાં પ્રભાસ-એ ત્રણ, પશ્ચિમ ભારતના મુખ્ય બંદરો હતાં.

ઋગ્વેદ કાળમાં મુજરાતના કાંઈપણ પ્રાચીન નગરનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. મહાભારત અને રામાયણમાં પણ તેનું કંઈ મળી આવ્યું નથી. ઈસવીસન પૂર્વેના જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યની 'અતક કથાઓ'માં પ્રાચીન સમયની પ્રાચીન નગરીઓની વાતોમાં ભરુકક તથા સોપારના ઉલ્લેખો મળે છે.

ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી શતાબ્દિમાં પશ્ચિમ દિશામાં મુજરાત, લાટ અને સૌરાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રો 'સક' લોકો હતા. તે વખતે ભરુકક આર્યવર્ણનું એક મોટું બંદર હતું. 'પરિપ્લસ'ના લેખક પ્રમાણે, એટલે ઈ. સ. ૮૦ ના અરસામાં, સૌરાષ્ટ્ર-બારુગાઝાનો અખાત, (એટલે બંધાતનો અખાત) તથા નર્મદા અને મહી નદીનાં નામ તેમાં મળી આવે છે. બીજી સદીના મધ્ય (ઈ. સ. ૧૫૦)માં માળવો, ભરુચ વગેરેનાં નામ ટોલેમિની બુદ્ધિમાં છે.

મહાક્ષત્રપોના સમયમાં તથા ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંત પર્વતના સમયમાં, વલખીપુત્ર નૌકાસેન્ય વલખીના સામરતે હતું—એટલું મૈત્રક વતના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. જૂના શતકમાં કનોજનો પ્રતાપી હર્ષવર્ધન સામ્રાજ્યનો પાયો નાખી રહ્યો હતો. ભરુકકમાં ગુર્જર દદાઓનું શાસન હતું. વલખી અને ભરુચી ગુર્જર દદાઓ કનોજની ઇતિહાસ તથા રાજ્ય-કારણો અજાણ હતા.

આ હર્ષદેવના શાસનકાળ દરમ્યાન ચીની યાત્રી હ્યુએનસંગ પશ્ચિમ દિશાની યાત્રાએ આવ્યો હતો. તે વખતે રેવાતે ભરુચમાં ગુર્જર વ્યવસ્થા

રાજ્ય કરતો હતો એ જુએનમંગ ભરુચથી ઉત્તરના થઈ, સાગર ત્ર અને વચલી ગયો હતો. ઈ. સ. ના સાતમા-આઠમા સદ્માં વલ્લીના રાજ્યનો અંત આવ્યો; અને ભરુચની ગુર્જર સત્તાનો મૂર્ધ પણ અંત પામ્યો.

આપોલક વંશના વનરાજે અણહિવપુર પાટણની સ્થાપના સં. ૮૨મા કરી. તે વખતે સિનપાલમા પ્રતિહાર-પણિહાર વંશના નાગાવલોક-નાગસદનો રાજકારભાર હતો. એ પણિહારના પ્રતિનિધિની આજુ ભરુચ ઉપર હતી, એમ સં. ૮૧૩ ના એક તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે.

દક્ષિણમાં ચૌકુકપો એક-ચકે રાજ્ય કરતા હતા. એના વંશના પુલકેશી વગેરે નવસારિકા (નવસારી) અને તાપીના પ્રદેશોના રાસક હતા. તેમનો અમલ લાટદેશપર ફણ હતો—એમ ખેડાના તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે. જનાશ્રય પુલકેશીના નવસારીના દાનપત્ર પરથી જણવા મળે છે કે ચાચિયા મુસલમાનોનો એક હુમલો ને વખતના પ્રખ્યાત બહૌ-ચાણા અને ભરુચ-ઉપર મયો હતો જે તેણે પાછો વાળ્યો હતો.

દક્ષિણના ચૌકુકપ-મોલકીએને પરાસ્ત કરી, રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પછીથી આવી. કાન્યકુબ્જ (કનોજના) પ્રતિહાર રાજા અને રાષ્ટ્રકૂટોને પરસ્પર વિગ્રહ આવ્યા કર્યાની નોંધ તેઓના લેખો પછી મળે છે રાષ્ટ્રકૂટોનો અમલ લાટ દેશમા હતો. ભૃગુકચ-ભરુચ અને ખેટકપુર-ખેડા મુઘી, લાટાધીશ ઈન્દ્રનો પુત્ર કલ્ક રાસક હતા. પાટણમા આપોલક વંશનો અધિકાર હતો.

પ્રતિહારો ઉત્તરાપથના સામ્રાજ્યને પ્રવળ બનાવવા, એક તરફ ખંજાણ મુઘી પાલવંશના રાજાને અને દક્ષિણમા રાષ્ટ્રકૂટોને હંકારવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. આવડાએ પ્રતિહાર રાજાઓની ઢાળા નીચે નિર્ણય હતા. તેમને ગુજરાતના સાગર-કાંઠાની

ઉપોગિતા અનાયી નહાતી. તેમના સમયમાં જ બહુ ઉપરાંત ખંભાતનું આરું ખાણવામાં આવ્યું હતું.

હવે જિલ્લામાં દક્ષિણ તરફના નદી-કિનારા પર અંકલેશ્વરથી હાંસોટ સુધીમાં હજારોની સંખ્યામાં આવેલાં તાડનાં ઝાડો છે. તેને જૂની આખ્યાયિકામાંથી સમર્થન મળે છે. નર્મદા નદીથી મદી નદીના અંતરાલમાં 'હેંડાવા વન' હતું, જેમાં એ રાક્ષસી રહેતી હતી. એ હેંડાવાને હાટિકા અને તાટિકા નામની બે દીકરી હતી. હેંડાવા પછી તેની એ પુત્રીઓ વચ્ચે વનની વહેંચણી થઈ. તેમાં તાટિકાના જાગમાં પૂર્વ તરફનો અને હાટિકાના જાગમાં પશ્ચિમ તરફનો ભાગ આવ્યો.

આ દંતકથા ઉપરથી એટલું તો નિકળી આવે છે કે 'તાટિકા' નામ, નર્મદા નદીના કિનારા પર દક્ષિણ કિનારેથી સમુદ્ર સુધીમાં લાખોની સંખ્યામાં આવેલાં તાડનાં ઝાડો પરથી આવવામાં આવ્યું હશે. ધીમે ધીમે એ વનનો નાશ થઈ, ખેતીની જમીનનો વધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

જુગુક્ષયિએ આ નગરની વ્યાખ્યા કરી કહેનાય છે. તથા જ્ઞના કાળમાં જુગુક્ષય બંદરે (દરિયામાર્ગ સિવાય) બહારથી આવવાને માટે બે માર્ગો હતા. એક રસ્તો હિંદુસ્તાનની ઉત્તરમાં, કસ્મિરથી સિંધ નગરનો—જે વાટે આવ્યા પછી સિંધુ નદીના કિનારે કરાંચી જેવું બંદર હતું; ત્યાંથી કાશિયાવાડના કિનારે યદને જુગુક્ષય બંદરે જવાનું હતું, તે બીજો માર્ગ પૂર્વમાં મઝલીપટ્ટણથી વિધ્યાનગર પર્વતની પાસે ખુસ્કી રસ્તે ઉદ્યોગને રસ્તે આવતું. દ્વારકા, માનરોડ, પ્રભાસ વગેરે બંદરોએ યદને જુગુક્ષય જુગુક્ષયમાં આવ્યાનો વધારો સંભવ છે.

નર્મદા નદી શિવના અંશ રૂપે યેનાય છે, એટલે જ એના તટવર્તી તીર્થો લગભગ સઘળા જ સૌંદર્ય છે.

ભુરુચ માટે 'ભુરુકચ' તથા પ્રાચીન છે 'શર્પારક-નતક,'
'-ચાસરિસાગર' તથા વનથી સ ઠગના ધરસેન ઝાંઝાના તામ્રપત્રો તેમજ
જોતોતી 'આનંદચક્રચૂર્ણ' પણ 'ભુરુકચ'નું નામ આપે છે

પેરિપ્લસ Barygaza-અઆત્મ અને નર્મદાના મુખે આવેલા
બદગનુ નામ આપે છે દોપેમિ પણ તેજ આપે છે સ્ટ્રેબો Bargosa
આપે છે

ભુગુકચની ઉત્પત્તિ રેવાખડમા વર્ણવી છે થી (નદી)ના નામથી
એ ક્ષેત્ર ઓળખાતું નદીની અનુસાર મેળની ભુગુકચિ ત્યાં પોતાના
નામથી આતુર્વિષ્ણુ આહ્વાણે માટે સ્થાન જમાવવા સારુ કચ-કચ-કચ-ની
પ્રાર્થના કરે છે કચ-કચ કહે છે કે 'મારી ઉપર મારા નામથી અક્ષિત
એ સ્થાન અચન અને મુરિયર થશે ભુગુકચિએ નદન સંસ્કરણ માધની
પચમીએ રેવાને ઉત્તર તીરે એક કાસના પ્રમાણનું ક્ષેત્ર-ભુગુકચ નગર
-વસાવ્યું. આતુર્વિષ્ણુ આહ્વાણેના નામથી ગૂંચાયેલી આ રૂઝા ૨૫૫૮૦
પાળની છે

કાતરેલા રુદ્ધામનના વખતના શિક્ષણોમાં તેનું નામ 'ભૃગુકંઠ' અથવા 'બ્રુકંઠ' એવું આપેલું છે. પેરિપ્લસ તથા ટોલેમિના કર્તાઓનાં લખાણોમાં (ઈ. સ. ૬૦-૨૧૦) તેને 'બાડુગાઝા' 'બારીગાઝા' કે 'બારગોસા' કરીને ઉલ્લેખેલું છે. આ વખતમાં ખલાતના અખાતથી સિંધુ સુધીના દરિયા-કિનારાનો ભાગ "બાડુગાઝાનો અખાત"— એ નામે ઓળખાતો હતો. માત્રા સૈકામાં દિંદિના પ્રવાને આવેલા ચીનાઈ બૌદ્ધ સાધુ યવનચંનના લખાણમાં 'ગોપુકે' અથવા 'ચી-પૌ' એમ કહ્યું છે.

અરબ ઇતિહાસકાર ઈબ્ન-ખુરદાઝના તેને 'બરુસ' 'અલબરુસ' અથવા 'બરુજ' કહે છે. તે ઉપરથી કાળે કરીને તે 'બરુચ' કહેવાયું જણાય છે. 'ભૃગુકંઠ' ઉપરથી પણ 'બરુઅચ્ચ' અને 'બરુચ', બન્યાની સંભાવના છે. 'બાડુ' કે 'બારા' શબ્દ, સમુદ્રમાંથી કોઈ નદીના મુખમાં જવાની જગ્યાને માટે કહે છે. 'બરુચ' નિર્દેશાતું 'હેરેજ બાડુ' એ પ્રસિદ્ધ છે. બૃહા સૈકામાં ચર્ચિત્તે જપેલા જ્યોતિષી, વગદમિદિરે 'બુદ્ધમહિતા'માં પશ્ચિમ દિશામાં 'ભૃગુકંઠનો પ્રદેશ' દેવાની નોંધ કરી છે.

ઈ સ. ના પહેલા સૈકામાં ગ્રીક પ્રવાસી 'પેરિપ્લસ'ના કર્તાના લખાણ ઉપરથી 'બાડુગાઝા' સંબંધી વ્યાપાર-માર્ગની સારી માહિતી મળે છે. બાડુગાઝા પહોંચવાના પાંચ વ્યાપારી માર્ગ હતા. જેમાં બે જળના અને ત્રણ જમીનના હતા. જળમાર્ગનો રસ્તો એક દક્ષિણ અરબસ્તાન અને હજિખતને રંગે, અને બીજો ઇરાની અખાતને રસ્તે:

ખુરદા માર્ગના રસ્તામાં પહેલો ઉત્તરમાં કરાચીનો, બીજો પૂર્વમાં ઉજ્જયિનીનો અને ત્રીજો દક્ષિણમાં દૌલતાનાદ અને પ્રતિપ્દાન (પેંદણ)નો. દરિયાઈ મુસાફરી કેવી રીતે કરવામાં આવતી હતી અને વહાણમાં માવ

લાવના તથા મુસાફરી માટે કેટકેટલી અગવડો હતી તેની રસ પડે તેવી હકીકત પણ જાણના મળે છે.

“ ઇન્દિયથી વહાણમા પ્રવાસે નિકળી, સિંધને રસ્તે કચ્છ તથા ખંભાતને રસ્તેથી દીવખેટ પહોંચાતુ, જ્યાં વહાણને નાગરવામાં આવતું; કારણ કે એ જગા ‘બારુગાઝાના અખાત’નું નામું મળ્યાતું. દીવ-ખેટથી દરિયા-માર્ગે ઉત્તર તરફ વળ્યા બાદ, અખાતના મુખ આગળ મહી-નદીના સંભમે આવી, દક્ષિણ તરફ વળ્યા પછી, પેરીમતા ટાણે આગળ પહોંચાતું ત્યાંથી નર્મદા નદીના કિનારા પર આવેલા બારુગાઝા બંદરે વહાણો જઈ શકતા.

“ બારુગાઝાને ફરજે પહોંચવાનું ઘણું મુશ્કેલ હતું; કારણ કે નદીના જમણા કિનારાપર પાણી ઊંડા રહેતાં. પાણીનો પ્રવાહ વધારે જોરમાં વહેવાના કારણે, તે તરફ વહાણ મુશ્કેલીએ જઈ શકતું. સોદાગરી વહાણો ફરજે લાવવા માટે બારુગાઝાની સરકાર તરફથી રસ્તો કેળાવવા માટે ‘પાયલોટ’ (મોમિયા) રાખવામાં આવતા-જેઓ બારુગાઝાથી મોરહં અને કચ્છના અખાત મુધી ફરતા રહેતા તેમની નોકરી એ જગાએથી બારુગાઝા બંદર સુધી વહાણને લઈ જવાની હતી. એ મોમિયા ઘણા કસાયેલા અને અનુભવી હતા.”

“ જે વહાણો માર્ગદર્શક તરીકે વપરાતા હતા તેમાં ખીજાં વહાણની સાથે ‘કાદિયુ’ તથા ‘તરાખાજા’ (તરાખા) હતા [મોટી સંખ્યામાં સાથે સાથે બાધેલા વાસને ‘તરાખો’ કહે છે] હાલમાં પણ નર્મદા નદીના કિનારાપર આવેલાં દેશી રાજ્યોના ગામડાઓમાંથી, તથા પહાડી જગાઓ તથા જંગલોમાંથી મોટી સંખ્યામાં વાસ લાવ્યા પછી, તેને દોરડાંવતી સાથે સાથે બાધી, પાણીમાં તરતા મૂકવામાં આવે છે. આ તરાખા ઉપર સામાન લેરવામાં આવતો નથી. ફક્ત એ ચાર માણસો ઉપર બેસી, વાસથી દલેસા મારતા એક કિનારેથી બીજે કિનારે તે લઈ જાય છે.

ઈ.સ.પૂર્વે ૫૦૦ માં રનાનેરી મૌદ્ધ 'જતક' કથા 'ઓમાના
'ગ્રૂપાન્' જતક'માં કથા આવે છે કે ભુગુકન્ઝનો સોળ રાત્રો એક
આધેનો નારિક-નામે બૌદ્ધિષ્ઠ, ૭૦૦ વ્યાપારીઓથી ભરના પહાણને
અહીંથી મારણ્વૃષિ (મર્મા) સુધી દંકારી ગયો હતો. પોતાની પ્રીતિતાને
લીધે, તેના પિતાના મરણ પછી એની નિમણૂક મુખ્ય નારિક તરીકે
છેક નાનપણમાં થઈ હતી. પોતે ડાણો અને કુશળ હોવાને લીધે એને હાથે
કઠી નુકશાન થયું નહોતું-એવો એ કુશળ નારિક હતો.

'વિવિધ તીર્થક'પ' નામના જૈન તીર્થના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં,
ભુગુકન્ઝમાં કેઈ રાજકન્યાએ 'ચક્રનિગ-નિદાર' બધાનવાનો ઉત્તેજ છ

ઈનિહાસ-યુગનું ભરુચ : ભરુચમાં ઈતિહાસની કડીએ આપણે
ફરિયે તો ત્યાં બની ગયેના સ્મરણીય બનાવોની ઝાંખી આપણને થઈ શકે
છે એ 'ઈતિહાસની અમૃતાક્ષરી' હવે કાકેનિયે સોનકીઓના વખતમાં
વાટમકન ગુજરાતની હકીકત નીચે આપું ત્યાર ભરુચ 'મહાનેશ્વરનું
સ્થાન' મન્યુ હતું.

મુગ્ધિમ હકીકતમાં, ગુજરાતના સુવર્ણ મહાદુરશાહે સન ૧૫૩૩માં
ભરુચ રાજેની આસપાસ મહર અથવા ખાડી નંદી બનાવી, અને ચક્રેરનો
કોટ દુરસ્ત કરાવ્યો હતો.

સને ૧૫૩૮માં પોર્ચુગીઝોએ ભરુચ શહેરને પહેલીવાર, અને દસ
વર્ષ પછી બીજીવાર લૂટ્યું હતું.

મોગલ જમાનામાં અકબરે ૧૫૭૩માં ભરુચનો કિલ્લો કબજે કર્યો
તે પછી તરત જ યુરોપની વહેપારી પ્રજાના સપકનો ઈતિહાસ વર
થાય છે. ગુજરાત સત્તાતના અમલ દરમ્યાન ભરુચને બે વખત જૂદનાર
પોર્ચુગીઝ-ફ્રિગીઓએ સને ૧૬૧૪માં ત્રીજી વખત લૂટવાનું સાહસ
કયું હતું.

સને ૧૬૧૬માં બ્રિટીશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ, હિંદ માથેના અપારમા લાભ દેખાવાથી ભરુચમાં કોડી નાખી; અને તેમની પાછળ એ જ વર્ષમાં ડચ (વલંદા) લોકોએ પોતાની કોડી સ્થાપી-જે આજે પણ આપણને દેખાડવામાં આવે છે.

ભરુચ શહેરમાં, શરૂમાં સને ૧૬૨૦માં હાલની જગા પાસે-એટલે કે વડાપાડાથી એકસસાહેજ તરફ જવાના રસ્તાપર-એક મકાનમાં વલંદાઓએ કોડી સ્થાપેલી. હાલની વિશાળ ધર્મારત તે પછીની છે. સને ૧૭૦૦માં બંધાયેલી આ કોડીમાં એક હોજ હવે તે આજે પૂરી દેવામાં આવ્યો છે. આ જગાએ કિતર તરફની દીવાલપર એક 'સન-ડાયલ' (સૂર્યનાં કિરણ ઉપરથી સમય જોવાનું ધડિયાત્ર) મોટા અક્ષરે અને કલાકના આકાશોથી બનાવેલું છે. એ ચક્ર ઉપર ઈ. સ ૧૭૦૦ની સાલ કોતરેલી છે.

આ બાબતમાં એક પથ્થરની તખ્તી પર અંગ્રેજી લેખ કોતરેલો ત્યાં મોજૂદ છે. મજકુર જગા, પાળના વર્ષોમાં, બ્રિટીશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાની કોડી તરીકે વપરાશમાં લીધી હતી. હાલમાં 'વલંદાની કોડી' તરીકે ઓળખાતી આ જગા એક હિંદુ મંદીરની માલિકીમાં છે.

ભરુચના જે કિલ્લાનું સ્થાણ અને મરાઠા નુજરાત સરનામના અમલમાં અર્ધ રહ્યા હતા-તે કિલ્લાની દર્યા આગળ જતાં પથ્થરાર્ધ, સને ૧૬૫૮માં સહેનસાહ ઔરંગઝેબના હુકમથી કિલ્લાનો થોડો ભાગ, પોતાના ભાર્ધ દ્વારા માથે લડતાં કિલ્લામાં તેને મજેસા આતરાથી ચીડાર્ધને, તોડી પડાવવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ અજ્ઞાને પુરુ છે કે એક કારણથી જે કિલ્લો ઔરંગઝેબને અદારે લાગ્યો હતો : તેનો તે કોટ ફરીથી તેના જ હુકમથી સમારર્ધ ગય છે ! કારણ એમ બન્યું કે સને ૧૬૭૫માં શિવાજીએ ભરુચને લૂંટ્યું; અને ચંભાણએ, દસ વર્ષ પછી બીજાવાર લૂંટ્યું. એટલે આલમગીરની આખ ઉગડી, અને મઝેહા-

એને લૂંટ કરવામાં સજવડ કરી આપનારા કિસ્વાના તૂટેલા બાગને ફરીથી ચણાવી લેવામાં આવ્યો.

આજે તો હવે ‘લાગે કાટ’ નામે ઓળખાતો કિસ્વાનો બાગ આસમાની-મુક્તતાનીથી તૂટી ગયો છે : અને ‘લાગેલાં ખરુચ’ની કુટુલુ થાદ આપે છે !

સિદ્ધરાજ સોલંકીના સમયમાં (ખ્રિ. સ. ૧૦૯૪-૧૧૪૩) ભરુચનો પથ્થરનો કિલ્લો બંધાયેલો મનાય છે. ભરુચની આ કિલ્લેનધી કેટલી મજબૂત હતી તેનો ઉલ્લેખ ગુજરાતના સુલતાન કુતુબુદ્દીન મહમ્મદના સમયની, સને ૧૪૫૧ની સાલની ‘મિરાતે સિકંદરી’માંથી મળે છે. માળવાના સુલતાન મહમુદ ખીલજીનો વિચાર ગુજરાત છતી લેવાનો થતા, એંસી હજાર બક્ષવાન ઘોડેચાર સાથે તે નીકળી પડ્યો. ભરુચની હદ આગળથી પસાર થતાં તેણે ભરુચ પહોંચી છતી લેવા ઈચ્છા કરી; પણ પહોંચી તેને તેના સહાયક સુલતાનપુરના હાકેમ અફઝાહીદીન મોરાબે જ્યારે જણાવ્યું કે ભરુચના કિસ્વાને છતવા માટે ઓછામાં ઓછા છ-સાત માસ ઘેરો ઘાલવો પડે અને માતરફથી મુરજો ફાડવી પડે. ત્યારે માળવાના સુલતાને પોતાનો વિચાર બદલ્યો; અને કહ્યું કે “એટલા વખતમા તો આપણે ગુજરાતને છતી ચડીશું” : આમ ક્ષીને, નર્મદા નદી પાર બેતરી વડોદરા તરફ તે ફર્ય કરી ગયો હતો.

સને ૧૫૩૩માં સુલતાન બહાદુરશાહે ભરુચ શહેરની આસપાસ નવી ખાડી બનાવી અને શહેરનો કાટ દુરસ્ત કરાવ્યો.

ભરુચના છેલ્લા નવાબે સને ૧૭૭૧મા કંપની સરકારના હસ્કરના બંદૂક અને તોપના મારાની સામે, સત્તર દિવસ સુધી કિલ્લે સાચવ્યો હતો. તે જતાવે છે કે ભરુચનો કિલ્લો માત્ર મોસાનો કે મામૂલી નહોતો.

જુમ્મા મસ્જિદ કે મુઘલ સ્વામીનું મંદિર : પ્રસિદ્ધન ૧૩૨૧-૨૨માં ભરુચ શહેરની જુમ્મા મસ્જિદમાંથી પ્રાચીન કિંદુ

ક્રિમારત, મુસલમાનોના કબ્રસ્તામાં ગઈ છે. ૭૪ યાંભવાથી બ્રહ્મ' રહ્યું
આ સિંધપર્યાપ્ત્ય બારમી સદીના જેન મંદિરનો લાભ જણાય છે.
તેમાંની કોતરણી હિપરથી કેટલાક તેને 'મુનિ સુવ્રત સ્વામીનું' મંદિર'
માને છે. કેટલાક તેને આચાર્ય 'હેમચંદ્રનો ઉપાશ્રય' પણ માને છે. જગા
નદીના કિનારાની બહુ નજીક છે.

સને ૧૭૮૩માં સાક્ષ્યાર્તના તહતામાની ડહએ મહાદેવ સિધિયાને
ભરુચ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ત્યારથી મહારાષ્ટ્રી અમલની અસર
ભરુચમાં દેખાવા લાગી. અને શહેરના 'મુખ્ય બજાર'ના રસ્તાને "પાંડે
બાજાર" (દાડિયા બજાર) કહે છે. તેના જ નામનું બજાર આશિપરમાં
તથા વડોદરામાં પણ છે. નદી કાંઠા ઉપરના કેટલાક હિંદુ મંદિરોના
શિલ્પોદ્ધાર મરાઠા અમલની સાક્ષી પૂરે છે.

સને ૧૮૦૨માં નર્મદા નદીમાં બારે રેલ આવવાથી તે વખતે
શહેરમાં આવેલા ફાટા તળાવ તથા રતન તળાવના પાણી એકાગર ધર્મ
મળા હતો.

અર્વાચીન યુગ : નવા જમાનામાં ભરુચ 'સુધારામાં' મોખરે રહ્યું છે.
સને ૧૮૨૬માં શહેરમાં પહેલી-પહેલી મુજરાતી શાળાની સ્થાપના થઈ
હતી; અને સને ૧૮૪૬માં પહેલી અંગ્રેજી શાળા ખુલી હતી, જેની
શતાબ્દી હમણા જ સિન્ધ્યાર્થ છે.

સને ૧૮૬૨માં શહેર આગળથી બી બી એન્ડ મી. આર્થ.
રેલ્વેની ગાડી પહેલી વહેલી પસાર થઈ હતી, જે કે નદી પરનો
'ગોલ્ડન બ્રિજ' (સોનાનો પુલ) સને ૧૮૭૭માં બંધાયેલો શરૂ કરેલો;
તે વચ્ચે નદીમાં રેલના પાણીને લીધે ભાગી ગયો હતો. આખરે
૧૮૮૧માં આજે જૂનો ગણાતો એવો જંગી પુલ પૂરો બંધાય
રહ્યો હતો.

શહેરમાં હાલુચના છેદના નવામ ૥ દીનાન નં. ૧૮૩૭માં
સ્તન તળાવ ઉપર ગરેરની પૂર્વમાં બધાવેલી નાન આવેલી છે, ન્યા તે
આમતો જિનાવેમ છે ૧ તુભાઈની ખ્યાતિ વફાઈ-એ-ફાઈના મિત્ર
અરુપની હતી છતાં 'નફતુભાઈના ચકના'ના નામની સાથે એ લોક
જીએ સલામત છે એટલું એમનું સદ્ભાગ્ય ગણાવું જોઈએ

'નફતુભાઈની હવેલી'માં નાકડા પરનું કોતરકામ મુઠુ મુદ્દ અને
ગુજરાતના કાષ્ટ-શિષ્યનો સારો ખ્યાન આપે તેવું છે તેના રક્ષતા
પરના વામના તથા જળવાગો લાગ પાડી નાખેનો, તેમાથી કેટલોક
કનાત્મક બાગ આજે વડોદરાના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે

મનુષ્ય શહેર નર્મદા નદીપર ટેકરાટેકરીવાળી જગાએ વસતું હોવાથી
ત્યાથી કુદગતી રચના બહુ રળિયામણી રાગે છે ચારે તરફ જૂના ને
ઐતિહાસિક કિંદાની મજબૂત દીવાનો-મોટા અને મજબૂત શુરંગે,
નદીમાં આશરે પોણા માછન લાળી કિંદાની દીવાન, પૂર્વ તરફ રેલ્વે
પૂન, નામે 'મોનેરી પૂન' (ગોદાવર મિજ), નદી કિનારે આવેલા મંદિરો,
શહેરમાં ટેકરા-ટેકરીપર આવેલા મકાનોની હાર, સિખરમંથી દેવગો,
મંદિરો, રત્ને રટેશન, ટાવર, શહેરનો વિક્ટોરિયા કેનાલ ટાવર, નદીમાં
જાળા માનતા પાણી ને તેમાં માછીઓની વાવડવાળી નાની તુમડીઓ
માથની આમનેમ ફગતી હાડીઓ, બસગા, મનમાર, તુભાઈ, સુરત
વગેરેથી માન લરી લાવેલા પહાણો, મઠનાઓ-એ બહુ દસ અકને-
શરથી બહુચ આવતા પ્રવાનીઓનું દીક દીક ખ્યાન ખેને છે

મનુષ્ય મદરની આવી સમગીયતાથી લોભાઈ, ફિરનીઓએ સને
૧૫૬૬માં ત્યારે જા શરૂને બીજી વખત રૂટેનું ત્યારે એના પલા
નખાણુ કરેના અને જની મગખામ પી પોતાના 'નિ લ' શરૂ નાથ
કરીને, શરૂરતા બપડા, ન્યા ગંડા મકાનો બીમતી અને લગા ૧૨
ગાતગમ, બીમતી ગઈતાલ લીમનના પ્રવખાના, જો દુનિયામાં સેથી

મત્સ વણિકતા કરનાર અને દુનિયર-ઉદ્યોગમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા વણિકોનાં નિવાસસ્થાન તરીકે, તેમણે તેની ખાસ નોંધ લીધેલી છે.

ભરુચ શહેરની જાંબાઈ આસરે અઢી માઈલ અને પહોળાઈ ચોટિા માઈલ મજુવામાં આવે છે. તે ઉપરથી શહેરની ઉપમા 'ખાંડી-પના'થી અપાય છે; છતાં આ શહેર જૂનું હોવાથી તેની હજુ વખતોવખત બદલાયેલી રહેલી છે. કિસ્મો અથવા કાંટની અંદર આવેલું શહેર એટલે મોટે ભાગે જુનામરિજથી બેગમવાડી સુધીનો ભાગ અને બીજો બહાર 'કાંટ'નો ભાગ-જેમાં પશ્ચિમે ધ્રુવનથી (જાંબાઈમાં લેતા) વેળાપુર અને બધા તથા વસેલા પરા-એ મગાને 'બહાર કાંટ'નો ભાગ કહેવાય છે.

ગુજરાતના મુસતાન બહાદુરશાહે ઈ. સ. ૧૫૩૩માં શહેરની આસપાસ ખોદાવેલી ખાઈ (ખંદક)ને લીધે 'મહાર કાંટ'નો ભાગ જુદો પડી ગયો છે. તે સંબંધમાં કાંટરાવેલો ફારમી શિલાલેખ, હાલમાં ધ્રુવન પર વશ્ટમ પાસે આવેલાં નાની મસ્જિદમાં મોજૂદ છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ ખાઈઓ ઘણી ઊંડી હતી, જેમાં નર્મદાનું પાણી ભરાઈ રહેતું; તેથી બહારના દુશ્મનથી શહેરનો બચાવ કરી શકાતો. એ ખાઈ ઉપર પશ્ચિમે ધ્રુવન તરફ મણી દરવાજા પાસે એક, ખેચી લેવાય એવો, પૂલ મોહવવામાં આવ્યો હતો. તે પૂલ, ભરુચના છેલ્લા નવાબ ઉપર કરેલી ચકાઈ વખતે, ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ તોડી નાખ્યો હતો.

ભરુચનો પૂલ : કહેવાય છે કે 'એટ ઇન્ડિયન ચેનિનરચુધર રેલ્વે' (ઇ. આર્થ પી.)ને પહોંચો કાંઈને લોહમાર્ગ તૈયાર કરવામાં ભારે ખર્ચ થયું હતું, તેમ જોખમે બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલ્વે (બી. બી. મી. આર્થ.) ને અનેક નદીઓના પ્રવાહ ઉપર પુલો બાંધીને લોહમાર્ગ (રેલ્વે-વે) તૈયાર કરવામાં પારાવાર ખર્ચ ખર્ચવું પડ્યું છે.

ભરુચ આગળ નર્મદાનો નિશાળ પૂલ એ બી. બી. મી. આર્થ. રેલ્વેનું મોટું પરાક્રમ ગણાય છે અને ૧૮૬૮માં પડેલાંકની નાડી એ

પૂન ઉપગ્રથી પસાર થઇ ત્યારે લોકો ઉપર તેની કેવી અત્યુત અમર થઇ તે મરી કાર્ડેન્ટર નામની અંગ્રેજ માઇએ નજરે જોડેને રાખ્યું છે :

‘નર્મદા નદી પરનો નવો પૂન તૈયાર થઇ ગયો છે. આવો પૂન માધી રેવામાને કાર્ડ અખડાવે એ પોકાને મળૂં નથી એમને તેમજે જમરો ત્રિશક કરો છે, પણ આ નામિત્ત સરકાર આગળ એમનું કાર્ડ વાપ્યું નથી શરૂઆતનો પડેલો જ દિવસ છે હમધમ મટી માડી પૂન પગથી ચાલી આવે છે, હમરો માપુસની ગજનન મેની એ જોવાને મળી છે, એનામા એમએ એનિન અધુન અમી પડે છે આ નેમ્ લોકો મોગે હર્ષનાદ કરી મૂકે છે. આ રેવામાનું સાત મુખ ખરું !’

આ ત્યાં તો એમના હર્ષનાદને પણ દબી રે એવો પ્રસંગ વિચિત્ર નામ સામેથી સંભળાય છે અટમી પડેત એનિન પ્રેમ્મ સસાદ ચાનના મોડે છે ને પોકા જાણ હતા ત્યાં નર્મદેર ચારી પહોંચ છે તેમને હવે પોતાનો મત બ નવો રહે છે. ‘આ તો કાર્ડ દે છે ! આનો આપણે એની પૂન કરિરે ।

પળનાર પોતા જો રેવામાતાની પવિત્રતાને અભાવનામે રાખસ ગાપાયો હતો તે હવે પોતાની સૂળનાથી ન જની જાણ છે લોકો તેને વદન મરે છે કેટલાક તેને ફૂલ ચડાવે છે કેટલાક તેને કંકના ચા ના કરે છે તો કેટલાક વર્ગી મજરમાથો શ્રીફળ ચારી તેની આગળ મૂકે છે ।

નર્મદાનો નવો પૂન હિંદી એ દેશી પેટીએ જનાવેનો છે એ આતુ સાહસ એ દેશી પેટીનું છે વિનાયલી પેટીએ નરા નેતુનું

તમામ સર્જન એક દિંદી પેદીને ભળાવ્યું હતું. જ્યાં તેના નામનો ક્યાં ઉદ્દેશ મળતો નથી !

શ્રી. મેઘાણી “પરિવર્તન” (પૃ. ૩૮-૩૯)માં આ સંબંધમાં એક માર્મિક નોંધ કરે છે : “નર્મદાના નવા પૂરને હું મારા મજરામાંથી નિહાળી રહ્યો હતો. એક કરતાં વધારે માર્કેટિનું એ આધકામ મને હેરન પમાડતું માથાપર તોળાઈ ગયું હતું. સિમેન્ટ-કાન્ક્રીટના એના પંક્તિબદ્ધ મંડાકાય થાંભલા બાજેની હારમા આખા નદીપટમાં જિભા હતા. સ્વેત એરાવતોની જંગી દાર બાજે ક્યાંક જતી જતી ત્યાં થંભી જઈ, રેવાનાં જળમાં ફીડ કરતી હતી; ને એ તમામની પીઠ પર પૂર ઉપી સળંગ એક અંધારી હતી પણ કેની ? કાર્પ રાજરાજેન્દ્રની ? નદિ, નદિ, વિજનાં નયગ્રસક જનના જનાઈનના વાળોનો જનરિગટ એ અંધારી ઉપર ધ્રુમતો હતો.

“જૂના મેતુ પર જે આગગાડીઓ કીડીવેગે ચાલતી ને આ સ્વેત બજરાએતી પીઠ ઉપર હવે તો પૂર ઝડપે ફેડી જાય છે. જૂનો પૂર આ નવીન ભરજવાની પ્રયે બાજે કાર્પ મગા પિત્તાને બાવે જોઈ રહ્યો છે.

“એ ભવ્ય આધકામ આજે છેક દરિયાવાળા ડાપામાં તારીફ પામી રહેલ છે; ને એવું સાહસ મુકરર કરેલ અવધ કરતાં જે એક વર્ષ વહેલ પાર કરી આપના અજીજ યાત્રિકોની એક માત્રર પેદીને સડુ કાર્પ અભિનંદી રહેલ છે. મુંબઈના અર્વનર સાહેબે નર્મદાના એ નવા મેતુને મુશ્કેલી મુકતી વેળા પલ્લુ ધન્યવાદ આપ્યા એ સરકારી કોન્ટ્રેક્ટ લેનારી મૂળ સિટીરા-દિંદી પેદીને, કે જે પેદીએ પૂલના ગહેડા (ગર) વગેરે લોડાનો સામાન પૂરો પાડવા ઉપરાંત મેતુના પ્રવડ નિર્માણકાળમાં એક વચ્ચર પલ્લુ ચડાવ્યો નથી !”

તીર્થ તરીકે-ભરુચની ખ્યાતિ હિંદુ-તીર્થ તરીકે છે : તે ઉપરાંત તેની આસપાસ નદી-કિનારાનાં પ્રખ્યાત ગામડાંઓ-જિગમટી તરફ આવેલાં શુકલતીર્થ, કોડાદ અને દક્ષિણમાં અકૂરેશ્વર (અંકડેશ્વર) તથા આથમટી તરફ ભાડમૂત વગેરેમાં ભરાતી ઝરાઓને લીધે વિશેષ છે.

ભરુચ પાસેના પૂલ સિવાય નર્મદા નદી ઉપર ખીજા વધુ પૂલ બાધેલા છે : એક સોનટકકામાં, બીજો હોસંગાગાદમાં અને ત્રીજો પૂલ છ. આર્ષ. પી. રેલ્વેનો છે.

મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ જૂના જમાનામાં 'બાશુલ-મહા' (મકકે જવાનું બાટું) તરીકે દર્જ કરવા જવા માટે ભરુચ બંદરનો ઉપયોગ થતો હતો. તેને પરિણામે મોટા મોટા પીર શુઝર્ગો અને ઔઝિયા અહીંથી જતા આવતા; અને પછા આ શહેર તથા આસપાસનાં ગામડાંમાં ગુજરી જવાથી દફન પણ થયેલા છે.

ભરુચની પ્રસિદ્ધિનું ત્રીજું કારણ એનો દરિયાઈ વ્યાપાર હતો. ભરુચથી સુવર્ણશૂભિ (જર્મા), લંકા, મલબાર, બસરા, મહા, યમન, ઇન્ડિયા (મિસર), ચીન વગેરેનાં મોટાં મોટાં વ્યાપારી વહાણોની આવજા થવા કરતી હતી-જેના સ્પષ્ટ ઉદાહરણો 'બીદ જાતકો'માં, પેરિપ્લસના કાર્ના પ્રથમાં, યમન અંગેની 'પ્રવાસ-નોંધ'માં તથા 'અરબી ઇન્ડિયાનો'માં મળી આવે છે.

આજે એ પુરાણ ભરુચ બાગ્યું છે. જ્યાં 'ભાગ્યું ભાગ્યું' તોય ભરુચ' દહેલા જેવું ના એમાં હજી ઘણું ઘણું છે.

આ ભરુચમાં જ પૂર્વોત્તમમાં જન્મે સારંગેદી યાત્રી એવા દરિયાકાંઠેય ચક્રધર સ્વામી જે 'મહાનુભાવ સંપ્રદાય'ના સ્થાપક હતા તે થઈ ગયા. તેમનો જન્મકાળ સં. ૧૨૭૭થી સં. ૧૩૨૯નો સીકારાગો છે. જનતામાં ઈશ્વરની અનન્ય શક્તિનો ઉપદેશ તેમણે કર્યો છે. તેમનું

“મહાનુભાવી સાહિત્ય” પ્રાચીન મરાઠી તથા પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીએ જોવા જેવું છે.

ભરુચ આગળની નદીની મુસારી જુદી અને દરિયાની મુસારી જુદી; નદીમાં મોજાં નથી હોતાં. જે આવુનો કાંઠો આપણને સાથ દે છે. નદીનો પ્રવાસ એ પૃથ્વીના ગોળનો, હવામાં ચાલતા સત્તાતન પ્રવાસ જેટલો જ રાત, અને આહલાદક હોય છે.

ભરુચ જિલ્લાની વસતી નમંદાગના તીર્થોને લીધે વિધાવંતી, ને ભરુચ અસહ્ય બીકેતુ બંદર હતું નેથી જિજ્ઞાસુ, છે. શુક્રતીર્થ ને ખરકાસના વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણો સારા ગુજરાતમાં પંકાતા. ગુજરાતનાં બંદરો બહુ પુરાણા કાળના છે. રત્નતીર્થ, દારકા અને પ્રજાસના બંદરોની સાથે ભરુચનું બંદર પણ ખૂબ જૂનું છે અને દુનિયાના થોડાક જે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શહેરો ગણાય છે એમાંનું છે.

ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકાનું, લગભગ ક્ષત્રપ શાસનકાળનું એક શિવલિંગ ભરુચમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે જેને ‘એકમુખ-લિંગ’ કહે છે લિંગની ઊંચાઈ સાડા ત્રણ ફૂટ છે; પહોળાઈ એક ફૂટ છે શિવની નટાની મૂંઝણી કુશાણકાળના શિલ્પ-સ્થાપત્યની યાદ આપે છે

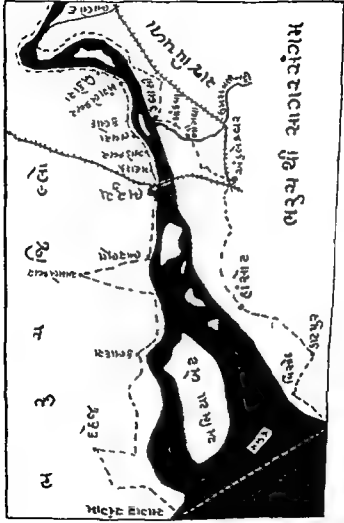
વડોદરા મ્યુઝિયમના ખુલા શિલ્પખંડારમાં તે જોવા મળે છે.

‘રેવાના પૂવ ઉપર થી લિખા લિખા એક દિવે નદીની સાથે સાગરને સંદેશો પાહવવાની કલ્પના સૂઝી છે :—

“ રેવા ! સંદેશ તું મારો, આટલો દેવ સિન્ધુને.

કયારે તથુક આ દેવે આવીને વસશે તમે ? ”

—ઉમાશંકર જોશી.

પાક ૨ : ૧૩, જુઓ પાક ૨૨૮

મહાદેવ ની મહાદેવ સંગમ

ભરુચથી સાગરસગમ

ભરુચથી ત્રણ મગ રૂપ માર્ગનપર આવેના રાણપુર મુઘી સમુદ્રની નરતીના પાણી આવે ત્યારે તે મરુચ જિલ્લામાં બીજી ત્રણ નદીઓ નર્મદાને મળે છે—કાની માજુથી કાવેરી તથા અમરાવતી અને જમણી માજુથી બૂખી

બેલીનાડીને માટે નર્મદાના જનનો ૧૫૦૦ ઉપર થતો નથી તુલનાત્મક હદમાં આવેના આ નદીના ભાગમાં તાર આવત કરી શકે છે એમાં સામા મોટા મોટા વડાણુ ભરુચથી ૬૫ માર્ગન ઉપર આવેના તિનકવાડા મુઘી માનની હેરફેર કરી શકે છે ૨૦૦૦ મણુ મોટે નર્મદે ભરતીને વખતે મરુચમાં નહાણુ આવી જાય છે

નર્મદાના તીરવાસીઓની માન્યતા હતી કે નર્મદા નદી પોતાના ઉપર કોઈપણ પૂનને બાધા નહિ દે પરંતુ મી મા ની આવી જ તે માન્યતાને તોડી નાખી છે અને ૧૮૬૦માં ભરુચની માડમાં જ ૬૧ તૈયાર કર્યો હતો તે નદીમાં ૬૦ આનવાયા તપાઈ ગયો હતો તે નદી નારે ખર્ચે મીને પૂર બાધનામાં આપો—એ ઉપર જુ છે

નદી જ્યારે સાગરને મળે ત્યારે એનું આખું અરૂપ ફરી જાય છે એ પ્રવાહને નદી તરીકે ઓળખવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે એ નદીના સગમ કરતા નદી-સમુદ્રનો સગમ વધારે અવગણ્ય હોય છે એ નદીઓના સગમનો આનંદ ગૂઢ-લાલ હોય છે જ્યારે સાગર-સંગિતા મળે છે ત્યારે જાનેમાં ચોખ્ખો ઉન્માદ દેખાઈ આવે છે અને એ ઉન્માદનો કેંદ્ર આપણા ઉપર અચૂક વળ જાય છે

નદીનાં પાણી શાંત હતાં મહત્તમ આપદથી સમુદ્ર બહારી ધમનાં ગય છે: જ્યારે કોઈ કામે પોતાની મર્યાદા ન છેડવા માટે પંકાવેલા સમુદ્રના પાણી ચંદ્રમાની ઉશ્કેરણીથી ઘડીકમાં નદીને મારગ કરી આગે છે અને ઘડીકમાં સામાં થાય છે.

નદી અને સાગરનો સામસામે જ્યારે સ્પર્શાવૃદ્ધ થાય છે ત્યારે અનેક જાનનાં દૃશ્યો જોવાને મળે છે. સમુદ્રનાં મોઝાં ત્રાંસાં કનગનાં આવે ત્યારે પાણીનો એક ડુવારો એક છેડાથી બીજા છેડા મુઠી ઢોડનો જાય છે. કોકોકોક ઠેકાણે પાણી ગોળગોળ ફરી વમળ બનાવે છે. સાગરનું જોર વધતાં નદીનું પાણી પાછું હસું જાય છે. જે જાણના કાંઠા ઉપર એનો માથો સખત હોય છે.

પરક્રમ્ભારામીઓ સાગર-સંજય આગળ આવે છે ત્યારે તેમની અર્ધી યાત્રા પૂરી થાય છે. 'નદીના મુખમાં યદ્દને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો'—નદીમુખેનૈવ સમુદ્રમાવિશ્ન—એ મૂત્રનો ઉદ્દેશ, કવિ કાલિદાસે રઘુરાજના વિદ્યાભ્યાસનું વર્ણન કરતાં કર્યો છે. 'રઘુવંશ' (સ્કં ૩, શ્લોક ૨૮)માં કપ્યું છે કે 'નદીના મુખમાં યદ્દને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો હોય તેમ, શિપિતા યદ્યાત્ત્ર અદ્યુદ્ધારા, તેણે સાદિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો'—જાણુવા જોતું છે કે આ ધ્યાનમંત્રને 'ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ'ના એક વખતના મુખપત્ર સાગરમતી'એ મૂલક છવનમૂત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો.

નર્મદા નદી વાકીચૂંટી વહેતી હોવાથી એને પાંચ સાગમાં વહેંચી શકાય: એક ભાગ અમરકંટક આગળથી પોષ પડે છે ત્યાં મુધી; બીજો જળવપુરથી હાડિયા મુધી; ત્રીજો હાડિયાથી હરણુદ્ધાળ અથવા મુગદાળ મુધી; ચોથો હરણુદ્ધાળથી મકરાઈ મુધી; અને પાંચમો મકરાઈથી દરિયા મુધી.

બૃહન્નરિયી પાંચમી પેટીએ યથેલા ભાર્ગવરામ અથવા પરગુરામે દેહય (ગોંડ)—જે લોકો નર્મદા નદીની ખોખુમા ધવ્વા પ્રાપ્તીન

કાળથી વસ્યા હતા.-તેમને હરાવ્યા હતા. ને ઉપરથી જણાય છે કે ભૃગુનકપિ તે વખતમાં ઋષિ મનાવા ઉપરાંત શિષ્યોદ્વારા શાસન પણ ચલાવતા હશે એમ લાગે છે.

અકંઠર : ભરુચના મુજરાતી હરપાળદેવે 'અકંઠર'નું પિરુદ પામી દક્ષિણમાં ૧૨૧૩ના અરસામાં 'મહાનુભાવ પંથ'ની સ્થાપના કરી, મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો પાયો નાખનારું કાર્ય કર્યું. વર્તમાન ઓગણી-સમી સદીમાં 'હિંદી મંત્ર'નો પણ એક મુજરાતી બ્રહ્મજ્ઞાણે 'ભાગવત મૃચ્છકા' કહીને પાયો નાખ્યો એમ મનાય છે. આ હકીકત સાથે 'મહાનુભાવ પંથ'ના સ્થાપકની વાતને બેઠી કરીને મુજરાતે ગૌરવ લેવા જોઈ છે. સાથે સાથે હેમચંદ્રાચાર્ય સરખા આત્મ-પ્રાંતીય અખિલ ભારત-વ્યાપી કીર્તિ પામેલા વિદ્વાન મુજરાતના હતા એ પણ યાદ રાખવા જોઈ છે.

ભાડભૂત : ભરુચથી આઠ મૈત્ર ઉપર નર્મદાને ઉત્તર તીરે 'ભાડભૂત'-'ભારભૂતેશ્વર'નું મંદિર છે ત્યાં અધિક ભાદરવામાં એટલે કે ૧૬ કે ૨૦ વર્ષે ભાદેશ્વરની જાતરા લરાય છે. સંવત ૨૦૧૧ માં (ઈ. સ. ૧૯૫૫ માં) એની હેલ્લી યાત્રા ભરાઈ હતી.

હાંસોટ : નર્મદાની દક્ષિણ તીરે આશરે ૪, ને ભરુચથી નૈઋત્યે સુમારે ૧૫ માઈલ ઉપર છે અસંકલ્પી એ પરગણાનું મુખ્ય શહેર હતું. ૧૭૭૫માં પદ્મવહેલુ બિરીય સરકારના તામામાં આબુ; પણ પાછું પેલા સરકારને ૧૭૮૩માં આપ્યું. સને ૧૮૦૩માં બિરીય સરકારના હાથમાં વસઈના કૉલ-કરારની રકબે ફરીથી આવ્યું. ૧૮૬૬માં એ અંકલેશ્વર પરગણામાં ગણાયું.

કોટાદ : નર્મદાને તીરે ભરુચ અને શુક્રતીર્થની વચમાં છે. ત્યાં વીસ વરસે અધિક વૈશાખમાં કોટેશ્વરની જાતરા લરાય છે. નદીને તીરે દુકાનો મંડાય છે, ને માઘના બંધાય છે.

રેવાને તીરે તીરે

: અંક ૩ :

નદી-દેવતારૂપે

નર્મદા નદીનું અર્ચન-જલ્લારૂપે નદિ, પરંતુ દેવીરૂપે ઘણું સુંદર કેશવરામા આગવું છે. મુકુટ તથા આશ્વપોષી સુશોભિત છે.

દયપ્રમુટિમા જ્યેષ્ઠા દેવી-દર્શનનું ચિત્ર એક ભાષિક ભક્તે દોર્યું છે એક મોટા મગર દોડી આગળ પોતાની વિકરાળ પ્રખંડરા પુશ્પી રાખીને પાખીની સપાટી પર સ્થિર રહ્યો છે. તેની પીઠ પર લીલા મખમલના જેવી ગેરાળાની સુદર માદી છે. તે પર કેન્દ્રિક બેઠું છે.

નર્મદા “રુદ્રદેહા”-ચિવના સરીરમાંથી પ્રગટ થયેલી છે. તેથી પ્રાચીન હિંદની ત્રણ પ્રમુખ નદીઓને, ત્રિમૂર્તિ સાથે સંયોજવામાં આવી છે. મૂળ એક નદી ત્રણ સ્વરૂપે દેખાય છે : ઘઘાની સગરવતી, હરિ (વિષ્ણુ) દ્વાર પામેની ગંગા, અને રુદ્રદેવની નર્મદા-એમ ત્રણેમાં ત્રિગુણાત્મક અરૂપની ભાવના આરોપવામાં આવી છે.

નર્મદા ઉપર શૈવતીર્થોનું મહત્ત્વ તથા ત્રિપુરત્વ સમજાવવા માટે આ પ્રકારની પૌરાણિક ટિપ્પણી યોજવામાં આવી હોય એમ માનવાનું આપણને મન થાય છે:—

एका मूर्ति महंमस्य कारणात्तरमागता ।
 एतेषा तु कृष्णभावं ये कुर्वन्ति सुमोहिताः ॥
 तेषा धर्मः कृत्वा सिद्धिर्जायते पापहमिणाम् ।
 एवमन्ना मद्भान्तस्त्वित्तो ह्यसमुद्रवः ॥
 एका एव त्रिधा भूता गंगा त्वा मस्त्वती ।
 गंगा तु वैष्णवी मूर्तिः सरस्वत्याग्निनी ॥
 ह्यदममुद्रभूता नर्मदा वैवमव तु ।
 मद्भो सरस्वती मूर्तिरिषु लोकेषु विभुता ॥
 यथा गंगा तथा त्वा तथा वैव सरस्वती ।
 समं पुण्यफलं प्रोक्तं स्नातृदर्शनविभवेः ॥
 मुच्यते दर्शनात्तेन पातयेः स्नानमदत्तैः ।
 उमा-ह्मा-सुभूता यत्र देश मद्भवे ॥

આમ એકજ નદી ગંગા, રેવા અને સરસ્વતી નામે ઓળખાય છે. તેમાં ગંગા વૈષ્ણવી, રેવા સિંધા અને સરસ્વતી તે ગ્રાહી મૂર્તિ છે.

આખા ભરતખંડમાં એક માત્ર નર્મદાને જ આંગણે નિમનદેવી નામે સોળ કળાએ વિકસેલી દેખાય છે, પણ કવિઓ અને કલાકારોની

દષ્ટિ દણ એ તરફ નહીં નથી. ગુજરાતની કાવ્યધારાએ આ ઘર-આગળની અંબા ત્રામુ દણ ખસાવર ખાગીને જોયું નથી. નદુ થોડા કનિઓએ અને વેખકાએ ગુજરાતની નદીઓને અને ખામ કરીને નર્મદાને મજારી છે

હિલિજની પેને પાર શુ કે ને જાણરાની ઉત્તમુકતા વગમમ દરેક માનવીમા હોય છે, પણ જાણરા પાછળ પોતાની તમામ વક્તિઓ ખરચી નાખરા જેવી ઉમ આતુરના તો વિરલાઓમા જ હોય ॥ દુનિયામા શુ દો ૧-એ વિચારની પાછળ ગાડા ધનારા વેકાએ જ વિચારને પાથે નાખ્યો છે.

“ગુજરાતના હૃદય જેવી નર્મદા નદીનું એક પશુ સુંદર નર્મદા કયાપ નેવામા આગુ નથી. ત્યાં સુધી તરુજી ગુજરાતીઓમા સાદનની ધૂન નહિ લાગે, અને થોડા વર્ષ રખડુ જીવન ગાળરાથી જ ખરી ફળવળી મળે છે એમ નહિ સમજાય ત્યાં મધી, ગુજરાતમા નવેા મીનેા નહિ પડે રામના મૂળ શોધવામા કે કોઈ પેતાનિદ મિલ્લાતનું તદ્દમ શોધવામા જીવનનું અર્થ હોમનારા ખરા વક્તિો ગુજરાતને આગળે ફરી નેરા હોય તો પહેલા, નદીનું મૂળ શોધનારા રખડુ જીવનો નેમજો, નદીનું નળ શોધનારી અદ્યત્વતિ જ જીવનનું મૂળ શોધવા મધ્યે”-(શ્રી ધૂમકેતુ કૃત ‘વચદી’ પૃ ૯)

નદીને ‘દેવતા’ અથવા ‘જ-દેવતા’ રૂપે નિહાળવા પાછળની જાવનાનો નિસિદ પ્રતિહાસ જાણરા જેવો છે આપ એટલે પાણી. તેની, સમવેદના નાર સંક્રાંતોમા દેવી’ તરીકે નુતિ કરનામા આવી છે એ કુદરતી સત્ય ઉપર, આગળ જતા નેત્રનારાંપણુ કરવામા આગુ છે અને તે પાણીને, ‘વર આપનાર’ અને ‘વરમા પધારનાર’ માતાઓ, યુવતીઓ અને

• પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશર દવેના સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠાસ, પ્રદરણ ૪ ૧ આચારે

દેવીઓ તરીકે કદ્દપવામાં આવ્યું છે. માતા તરીકે એ જગદેવીઓ અગ્નિને જન્મ આપે છે. અને વિદ્યુત-સ્વરૂપે પ્રગટ થતા અગ્નિને માટે 'વાણીનો પુત્ર' (અગ્નિ નવાત) એવા શબ્દો 'વેદ'માં વાપરવામાં આવ્યા છે.

એ 'દિવ્ય વાણી' અપવિત્રતાને દૂર કરે છે, અને નીતિના દોષો-અત્યાચારનાં પાપો, સાપ દીધાનું પાપ, જૂઠું બોલ્યાનું પાપ-એ સર્વેનાં કલંકમાંથી દૂર થવાને માટે પણ તેનું આવાહન કરવામાં આવે છે. એ દેવીઓ વ્યાધિને મટાડે છે, લાંચ આયુષ્ય આપે છે, અને અમરતા બક્ષે છે.

ઋગ્વેદમાં ખાસ કરીને કેટલીક નદીઓ ઉપર 'દેવના' તરીકેનું ચેતનત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સરિતાદેવીઓમાંથી સૌથી અગત્યની તો સરસ્વતી છે. સિન્ધુ, સરસ્વતી, ગંગા, યમુના તથા સિન્ધુની શાખાઓ શુતુદ્રી (સતલજ), વિપાશ (ગિયાસ), વગેરેનું પણ ઋષિઓ સ્મરણ કરે છે. તથા આખા મુકતોમાં અને બીજાં ઘણાં છૂટક છૂટક મંત્રોમાં એ સરસ્વતી દેવીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. સઘળી માતાઓમાં, સઘળી નદીઓમાં અને સઘળી દેવીઓમાં એ દેવી શ્રેષ્ઠ છે.

એ દેવીના હૃદયના અખૂટ ઝરણામાંથી દરેક પ્રકારની સમૃદ્ધિ નીપજે છે; અને લક્ષ્મી, સપત્તિ, આરોગ્ય અને પ્રજા-એ સઘળાં વાનાં એ આપે છે.

એક ઋષિ દેવીને પ્રાર્થના કરે છે કે "હે દેવી ! આકાશ-માંથી મોટા પર્વત ઉપરથી નીચે ઊતરીને તું યજ્ઞ સમીપ હાજર થા !" -આવા વચનો ઉપરથી 'ગંગાવનરજી'ની કદ્દપના થઈ હોવી જોઈએ એમ મનાય છે.

સરસ્વતીનું નદીની દેવી તરીકે જ 'ઋગ્વેદ'માં આવાહન થયું છે; પણ 'બ્રાહ્મણો'માં વાગ્ એટલે 'વાણીની દેવી', તેની સાથે વળી એની એકતા સાધવામાં આવી છે.

સરસ્વતી, સરયૂ અને સિંધુનું મોટી જલદેવીઓ તરીકે આવાહન કરવામાં આવ્યું છે (સ્તવેર, ૧૦, ૬૪); અને એક બીજો રથમે ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, શુતુદ્ર, પરુપ્પલી અને ખીલ અનેક નદીઓને સંભારી છે.

એ સૌમાથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ પાવનકારી પર્વતો ઉપરથી ઊતરતો ઊતરતો મદાસાગરમાં પિત્તીન ધર્ષ બળ્ય છે. સરસ્વતી શ્રેષ્ઠ માતા છે; અને શ્રેષ્ઠ દેવી છે. એ પાવનકારિણી નદી જલના ઓધ સ્વર્ષ આવે છે : તેની સાથે ધનપાન્યની સમૃદ્ધિ, અખૂટ શક્તિ તથા સંતાનની બેદ અને અમરત્યને પણ લેતી આવે છે. તેથી તે 'સુભગા' કહેવાય છે. આ દેવી તેના લક્ષ્મીનોને પ્રેરણા, વળ તથા સમૃદ્ધિ અર્પણ કરે છે

લોકમાતા નદી આમ દેવતારૂપે માનવેલા પૂજતી આવી છે

ગંગા-યમુના : શિષ્યરૂપે

નદી-દેવતાઓનું માનવસ્વરૂપ અને તે, તાથે તેમના વાહનોની રૂપનાના પ્રાચીનતમ નમૂના 'અમરાવતીના સ્તૂપ'ના પ્રિપમા જેવા મળે છે. મદિરના નિશાન પ્રવેશદ્વાર તથા 'ગોપુરમ્'ની ન્યનામા મકર વાહિની સ્ત્રીઓ યામનાને અદેની મોગી મોગી ક્રમવેનને કુનાતી, ફેનાતી, નમ્કી રેની નાનાવામા આરી છે

આ પ્રવારની સ્ત્રીઓમા મે પ્રકારના સ્વરૂપનું સમિત કુ દષ્ટિભાવર થાય છે એક તો 'નદીદેવતા'નું અને બીજું 'વનદેવતા'નું અથવા તો 'ગંગા'નું અને બીજું 'શાન્તમજિજા' અથવા 'પૂતળી'નું

'ગુપ્ત સામ્રાજ્ય' (ઈ સ ૩૨૦ - ઈ સ ૫૦૦)ના સમયમા નદી-દેવતાઓ પ્રત્યેની સમાજની લક્ષિત એવી સમૃદ્ધ બની કે ગુપ્ત કાનીન મદિરાની દાનસાખાઓની બન્ને બાજુ બના અને યમુનાની કાશી સાથેની ભૂર્તિઓ અનિનાય બની ગઈ

આ શિષ્ય-સપ્રદાયનો પ્રવાર હાસ્યરેવો અને વાકાટકોના સમયમા પશુ દેખા દે છે એટલે ગુપ્તોની પહેના પશુ, દારસાખા ઉપર ગંગા-યમુના જેવી દેવીના મગન આરોજન કરવામા આવતા હતા

કાનિદાસ કવિના થયા પહેલા ગંગાયમુનાના સન્નમર પ્રયાગક્ષેત્રનું શિષ્યમા નાર મહત્ત્વ જોઈ રહાય છે કાનિદામે 'રતુનય' (મર્ગ ૧૩, પૃષ્ઠ ૫૪-૫૮)મા જે વર્ણન આપ્યું કે તેનું શિષ્ય આતેમન ન્યાનિય તથા ઉપજિગિમા જોવા મળે છે

‘રઘુવંશ’ના શ્લોકોના જ પડઘારૂપે દૂરશાખાની એ બાગુએ ગંગા તથા યમુના હાથમાં પુષ્પમાલ ધારણ કરીને બિંબાં રહે છે; અને તેમના પ્રત્યામંકરરૂપે આસપાસ દેખાતી વાદળ જેવી છાયામાં હંસ ગિરના સ્થિત્યા છે. ગંગા-યમુનાનો જન્મ અને તેમનો પ્રવાસમાં સંગમ અને છેરદે મદાચાગરમાં તેમનું વિલીન થવું—એ તેમાં ધ્વનિત છે. આ આલેખનમાં મધ્યદેશનું, અને તેમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના સમયમાં આપેલી ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રાધાન્ય અગ્રિત છે.

એ ગુપ્તોના નિજનના એ ગિહ્ન-‘મહારવાદની ગંગા’ અને ‘કુશલવાદની યમુના’ જ છે.

કાલિદાસે (કુમારસંભવ, સર્ગ ૭, શ્લોક ૪૨ માં) આ ગંગા-યમુનાનાં પ્રતીકોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે:-

ઓસિયા (દક્ષિણ રાજસ્થાન)નાં વૈષ્ણવ મંદિરોની દ્વાર-શાખાઓમાં પણ આ ગંગા-યમુનાના સ્વરૂપને સાચવી રાખવામા આવ્યું છે.

થાનના જૂના 'સૂર્ય' મંદિર'ની બાર-સાખ ઉપર પણ ગંગા-યમુનાનું આલેખન છે. ઇડર સંસ્થાનમાંના રાડા ગામનાં મંદિરોની બાર-સાખ પણ આ ઉત્તર-ગુપ્તકાલીન સિદ્ધપરૈવીની પરંપરાને સાચવી રાખે છે. ગોધરા અને દાહોદની વચમાં આવતા લીમખેડા ગામમાં નદીને કંઠિ આવેલા દમ્ભા સૈદાના મંદિરની બારસાખ મૂળ મંદિર કરતા જૂની જણાય છે; કારણ કે ત્યાં તેના ઉપર ગંગા-યમુનાનું સ્પષ્ટ આલેખન મળી આવ્યું છે.

કારવણના તળાવ ઉપર જોવી રહેલી એક દ્વાર-શાખા ઉત્તર-ગુપ્ત-કાલીન સમયની અથવા ગુર્જરપ્રતિદાર સમયની (નવમા યુગથી અર્વાચીન નહિ એવી) હજી અખડિત સ્વરૂપમા છે. ગંગા મકરવાહના છે, હાથમા અમૃત કુંભ છે. યમુના કચ્છપનાહના છે. ગુજરાતમાંનું ગંગા યમુનાનું કલામય આલેખન આના જેવું બીજે હજી પ્રાપ્ય નથી.

દક્ષિણ-ગંગારૂપે નર્મદા

નર્મદા તથા ગંગાનું સામ્ય તથા તેમનો અનેક અનેક પુરાણોએ સ્થાપિત કર્યો છે ત્રિગુણાત્મક રરૂપના એક એક ગુણને અનુસરી યાત્રી ગંગા, વૈષ્ણવી જાના અને રૌદ્રી ગંગા (નર્મદા) એના નામ પડેના છે તાત્વિક રીતે સૌ એક જ છે

ગુપ્ત સમયમા રચાયેલા 'ત્રિપુધર્મોત્તર પુરાણ'મા નિરૂપેતુ છે * કે અતુર્ગાં વરુણની આસપાસ ગંગા યમુનાની ચતુર્થિ સ્થાપન કરી પામે યમુના અને દક્ષિણે જાના

નર્મદા દેવીનું ધ્યાન 'રેવાખડ' (અ ૩ શ્લો ૩૧)મા નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે -

“દયામયર્ણા મહાવલી સવામરણમુપિતા ।
મકરાસત્તમાસ્થા શિવસ્વામી વ્યવસ્થિતા ॥

અર્પને આમ ગંગા અને નર્મદાનું નામ અ વર્ણવેલ છે રેવાખડમા (શ્લો ૩૦) રાષ્ટ્ર ઉદ્દેશ છે કે,

“એવ સા દક્ષિણમ્ના મદાપાતઙ્નાશિની ।
તત્તરે જાદ્વલી વશ પુખ્યા ત્વ દક્ષિણે શ્રુમા ॥”

* ત્રિગુણોત્તર, ૨ ■ ૫૨, શ્લો. ૧૧, ૨૦ —

“જાવા હુ યમુના રેવા વિદિર્ગમીરથી દ્વિજ ।
ત્રીર્ધવાસી વિનિર્દિષ્ટી તથા મકરકચ્છર્થી ॥ ૧૧ ॥
સ્વયપાકે પર્વ રૂચિયામુનમુત્પલમ્ । ૨૦ ।”

નર્મદામાતાની બાવાત્મક મૂર્તિને દમેશાં આંખ આગળ રાખીને, 'જલદય માતાની પન્કિમા' તેથી જ પ્રચારમાં આવી જણાય છે. પરક્રમાવાગીઓમાં માતા પ્રત્યેનું જે વાત્સલ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમાં જલદયદેવે વહેતાં નર્મદામાતાની મૂર્તિ જ શક્તોની આંખ સમક્ષ અખંડ ખડી રહેતી હોય છે :-

‘ નરદાન્તરો રેવા સર્વોર્ધા કિષવાવની ।

નર્મદા ધર્મદા ચાસ્તુ શર્મદા પાર્યં, તે સદા ॥ *

—માર્કેડેય પુરાણના પ્રારંભમાં અર્જુનને ‘ નર્મદા માહાત્મ્ય તીર્થોવસી ’ કહેતાં, પ્રારંભમાં જ આ શ્લોક કહ્યો છે. નર્મદા નદીના કક્ષેવરને પુદ્ગલ કરનારી પાંચીસ નદીઓ માર્ગમાં બેગી થાય છે; અને તેના પાંચીસ ‘સંગમે’ નિર્માણ કરે છે. ઉલ્લખ તટ ઉપર ચર્ચને ચારસો ‘તીર્થ’ નોંધવામાં આવ્યાં છે; તેમાંથી ત્રણસો ને ત્રીસ તીર્થ ‘સૈવતીર્થ’ છે.

નર્મદાનું માહાત્મ્ય વર્ણવતા અનેક શ્લોકો પુરાણોમાં જોવા મળે છે. હિંદની પ્રમુખ નદીઓ ગંગા અને સરસ્વતી કરતાં યે નર્મદાની વધારે મહત્તા નીચેના શ્લોકમાં બતાવી છે.

સરસ્વતી નદીનું જલ ત્રણ દિવસના મેવનથી અને યમુનાનું જલ એક સપ્તાહના મેવનથી મનુષ્યને પવિત્ર કરે છે; ગંગાનું જલ તત્કાલ પાવન કરે છે; પરંતુ તે જ્યાં જાયને તો સ્પર્શ કરી સ્નાન કરવું પડે છે ત્યારે તેનું જલ મળે છે. પરંતુ નર્મદાનું જલ તો દર્શનમાત્રથી મનુષ્યને પાવન કરે છે ! :

ગંગા કનકલે પુણ્યા કુલકેત્રે સારસ્વતી ।

ગામે વાંચદિ નાડરણ્યે પુણ્યા સર્વત્ર નર્મદા ॥

ત્રિમિઃ સારસ્વતં ત્રોયં સપ્તાહેન તુ યામુનન્ ।

સય. પુતાતિ ગામેય દર્શનાદેવ નાર્યદમ્ ॥

* વલ્લુખેજ્ઞ ‘ શિવસંહિતા ’માં ‘ નર્મદામાહાત્મ્યે તીર્થોવસીકથનમ્ ’માંથી.

નર્મદાના દર્શનમાત્રનું ફલ પુણ્યકારી છે તે બતાવવા માટે ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે

‘ ગંગા સ્નાને, જમુના પાને અને નર્મદા દર્શને. ’

એ નદીઓ સાં મનુષ્યોને પાવન કરે છે, આ માન્યતાની નોંધ પાંચસો વર્ષ પહેલાંની ગુજરાતી કવિતામાં આપણને મળે છે. ગુજરાતી કવિ પદ્મનાભે ‘ કાન્હડે પ્રબંધ ’ (સ્વના સંવત ૧૫૧૨)ની રચના જાણેરમાં કરી છે, તે ‘ પ્રબંધ ’ની ‘ ફલશ્રુતિ ’માં, કવિએ ભારતભરના તીર્થસ્થાનો ગણાવતાં નર્મદા-દર્શનનું પુણ્યફલ પણ તેમાં ગણાવ્યું છે :-

“ જે ફલ પામર્ષ કીધર્ષ જાગિ, જે ફલ ભેટિ દુર્ષ પ્રમાગિ,
જે ફલ પામર્ષ ગંગાદારિ, જે ફલ દુર્ષ ભેટિ કેદારિ :
જે ફલ દુર્ષ વિઘા ઉદ્ધરિ, જે ફલ ભેટિ ગાદાનરી :
જે નારાયણ દીર્ષ નેત્રિ, જે ફલ દુર્ષ દાનિ કુરુક્ષેત્રિ :
જે ફલ પામર્ષ સાદસિ સતી, જે ફલ માહ માસ ગોમતી :
જે ફલ લલિ દ્વારિકા ખટ માસિ, જે ફલ દુર્ષ ભેટિ પ્રભાસિ :
જે ફલ લાભર્ષ દીધર્ષ દાનિ, જે ફલ ગંગાતલ્લુર્ષ સનાનિ :
જે ફલ દુર્ષ તપ કીધર્ષ જાગિ, જે ફલ દુર્ષ દર્શનિ નર્મદા ”
—તીર્થ ફલ બોલ્યું જેતનું, પામર્ષ પુણ્ય સર્વિ તેટનું—”

કાન્હડેવની વીરગાથા સાલજનારને માટે ભારતવર્ષના લોકપ્રસિદ્ધ તીર્થોની પાવનકારી યાદી આપનાર કવિ પદ્મનાભે ‘ નર્મદા-દર્શન ’ના પુણ્યને તે નધાના પદ્ધતિમાં મૂક્યું છે તે સ્પષ્ટ ગણવા જેવું છે.

નર્મદાજીમાં સ્નાન કરતાં પણ, તેમનાં દર્શનનું માદામ્ય ધણું છે એવું, કવિ યામળાબે (સં. ૧૭૪૦-૧૮૨૦) ‘ પાનની વાનો ’માં રામ-ચંદ્રએ નર્મદાને કિનારે તપ કર્યું હતું તેવા પ્રકારનો એક પ્રસંગ વર્ણવીને, પ્રતિષાદન કર્યું છે.

કવિના જ સ્પષ્ટતામાં 'જળનિવાસી' રેવાનો પ્રસંગ ક્રિતારિણે :—

(ચોપાઈ)

એકનારે શ્રીકૃષ્ણ રામ, ગયા વન કે કારણ કામ :

મીતા લેઈ લંકાથી વળ્યા, સરવ ગોક મનમાથી ટળ્યા :

(૫૨૧) રાહ્યો રાવણ રાક્ષસ સૂત્ર, પૂર્વે તે બ્રાહ્મણનો પુત્ર :

રહ્યો ખરખરો મન અહરનિચ, અભ્યુદયા તે બેડી સીરા :

અક્ષયપાણી નિવારણ કેમ કરુ તેનો વિચાર રામચંદ્રજીને આગ્યા
કરે છે : પછી તેનો લોકેષ તેમને સૂચ્યો :—

ગયા નર્મદા કેરે તીર, નૂક્યાં વસ્ય નાદાવા જઈ નીર :

જળમાં પણ મેહેલયો બનાવરે, નિકટ નર્મદા નહિ ત્યાહરે !

રામને ભારે આશ્ચર્ય થયું : રેવાનાં જળ આપા આપાં કેમ ખસતાં ગય
છે ? તેમણે ફરી આગળ જઈ, જળમાં પણ ચૂક્યો :

"જેમ જેમ રામજી આપા ગય, તેમ તેમ રેવા દૂરે થાય !

એમ કરતાં કરતાં

નવ ધનુષ્ય નર્મદાજી ગયા, જ્ઞાન રામચંદ્રને થયા :

રામચંદ્રજીને આ વાતમાં રહસ્ય લાગ્યું : એટલે

કે જોડી તે લેલા રહ્યા, બોધ નર્મદા પ્રત્યે કર્યા :

"તું આગ્યો રનાનને કારણે, તમે જાગ્યો છો દૂર ખારણે;

તેનું કારણ કહોને તમે, પવિત્ર થવા આગ્યા છું અમે"—

લોકમાતા રેવાજીએ તેમને દેવવાણીમાં કહ્યું :—

(ટાહરા)

કહે રેવા, "શ્રી રામ સુણ, અસ્થય કહું નહિ આપ :

અક્ષ-રાક્ષસ રહ્ય રાણિયો, તેનું પૂરણ પાપ.

પાપ રહિત તપથી થયો, ત્યાર દર્શન લઈ,
 નહિતર સ્પર્શ નહિ થયો, રામજી રૂઝ વેશ
 લાગ્યુ પાપ નહિ નિકળે, લાગ્યુ જન તમ નશુ
 લલમણુ તમ સીતા સહિત, પ્રાર્થનિત સામળ કથું

આ પ્રમાણે રેનાજીની વાણી સાંળી રામચંદ્રે 'તપથી' શુદ્ધ થવાનો
 નિશ્ચય કયો --

(દોહરા)

રામ-ઘાટ રામે રચ્યો, તપ રૂઝા ધ્રુવ ધીર
 નિત નિત નિરખે નર્મદા, તેહથી પીએ નીર,
 વાઠી મીતે વારુ કરી, વાળ્યા ફેળતા વન,
 મન દહ પ્રાપ્ત માનિની, નિર્મળ કરવા તન
 નિગ રચ્યાયુ ત્યાહા લલમણે, બે । આસન વાળી,
 મત્ર જપે મુખ ચિન્તણો, કર જાવી શુભ માળી

આ પ્રકારે રામ સીતા અને લલમણુની તપવ્રતો રેનાજીને કિનારે ચાલી
 રહી છે આમ કરતા કરતા એક વર્ષ પૂરી પડી ગયું

દેશાખ માસ એક વહી ગયો થયો સપ્તસર સાર
 નિપ્પાપ નર નારી થયા, પુણ્ય તો અપરમપાર,
 રેનાજી રામચંદ્રના તપથી પ્રમત્ર થયા

દુર્ગ-દેહા રચિત થયા, પ્રીત કરી પરસન
 એને હવે નિપ્પાપ બનેનાએ દક્ષિણ-ગંગા એરી નર્મદામા ત્નાન કર્યું.

કર્યું અવગાહન ગંગુ, વિશ્વનાથ દરબન

આમ નર્મદા-તટ, તપોઝૂમિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેનું માહાત્મ્ય
 વર્ણવવા માટે રામચંદ્રજીનો પ્રસંગ કવિ રામજીભટે 'બરીસ
 પૂતળી માળી આ પાનની વાર્તા મા ગૂંથી લીધો છે

પુરાણો ઉપરાંત, પાઞ્જળા સરૂત સાહિત્યમાં નર્મદાને ળગનાં અનેક રતોત્રો મળી આવે છે, જેમાં રાંકરાયાર્પનું ‘સમિન્દુ મિન્દુ સુસ્ખલત’થી નાક થતુ ‘નર્મદાશ્લક’ મુખ્ય લેખાય છે; પણ આ અને આમાં રતોત્રો ધનિદાસ કે બૂગેળ પર કઈ પ્રકાર નાખનાં નથી, પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો આદિમાં નર્મદાને ળગતા ઉદ્દેખો પ્રસંગોપાત્ત મળી આવે છે ખરા.

જેન સાહિત્યમાં ‘હરિવંશ’ (વર્ધમાનપુત્રી-વડવાણુ-માં રચાયેલું) તથા ‘જેન તીર્થકલ્પ’ (વલ્લભીપુરમાં રચાયેલું—જે જે ત્રયેમાં નર્મદા-પરનાં કેટલાક ‘જેન તીર્થો’ની વીગતો મળી આવે છે.

હિંદમાં જેમને ‘માતા’ માનવામાં આવે છે એવી નદીઓનાં સ્વરૂપનર્ણનો નદિ દોવાથી ગાંધીય અસ્મિતાને કેટલી બધી હાનિ થઈ છે ! તેથી જ ખંડિભ આશુના ‘વદે માનરમ’ ગીતમાં અને રવિનાથુના ‘જનમન ગણુ’ ગીતમાં, ભારતમાતાની ‘જુવન મનમેદિની’ બુમિ, નદીઓ, પુરો, સાગરો, પ્રાન્તો વચ્ચેનું ‘ભાવખયુ’ સમરણ કરાવવામાં આવ્યું છે.

સુજરાતની બૂગેળને આપણાથી કેમ બૂની નકાચ ? ‘સુજલા’ અને ‘સુદલા’ તથા ‘સસ્પર્યામવા’ જેને તીર્થે લકષ્ય અને છે તે ‘લોકમાના’ના રતોત્રો ભોવના કષો અદ્વેશનમદ માનની ધાકતો હશે ?

રેવાને તીરે તીરે

: ખંડ ૪ :

રેવાળનાં સ્તોત્રો અને કાવ્યો

- ૧ ' નર્મદાદૃક ' : ' અહો નર્મદા ! નીર ગંભીર ગાત્રે '
- ૨ ' રેવા માહાત્મ્ય ' અથવા ' રુદ્રદેવ સ્તોત્ર '
ભદ્ર વલ્લભ કૃત (રચનાસંવત ૧૭૫૭)
- ૩ ' રેવાળની રેલનો ગરબો ' : ઉમયાદાસ કૃત (રચના સંવત ૧૭૭૮)
- ૪ ' નર્મદાખ્યાન ' કવિ ચામળભટ્ટ કૃત (સં. ૧૭૪૦-૧૮૨૧) માંથી
અવતરણ
- ૫ ' તિહારે ચરણ મેં આપો, રેવાળ ! '—દયારામભાર્ગ (સં. ૧૮૩૩
૧૯૦૯) પદ. ( )
- ૬ ' નર્મદા સહી ' (હિંદી) મૃગી-નિવાસી કવિ રવિરાજ (સં. ૧૮૬૦-
૧૯૫૧)
- ૭ ' નર્મદાને નમન '—કવિશ્રી લલિત (ઈ. સ. ૧૮૭૭-૧૯૪૭) :
રચના-વર્ષ ઈ. સ. ૧૯૧૭.
- ૮ નર્મદા ગીતમ્ (સંસ્કૃત) શ્રી રંગઅવધૂત (પાંકુરંગ મહારાજ) વિરચિત.
- ૯ ' નર્મદા મેવાની આરતી—ભક્ત ' પાગલ ' કૃત
- ૧૦ ' મધુર નર્મદા તીરે ' કવિ સુંદરમ્ કૃત

૧

નર્મદાદ્વક

(મુજગી ૭૦)

૧

અહો નર્મદાનીર મજીર ગાજે,
મહાપાપના તાપ સતાવ લાજે
પુનર્જન્મ સસારના કને । ટાગે
જર્જ જન જે રેડેહા નિહાળ.

૨

ભૂમિ તીર્થભાણે ભતુ કે વખાણુ ?
માતા નર્મદાનીર તે સ્વયં જાણુ,
ત્યાહા પ્રેમશુ લોન પ્રેમોન કીજે
માતા નર્મદા અકપામી શુ ખીલીજે ?

૩

જેતુ પુણ્ય લાગીરથી સ્નાન કીધે
તેતુ પુણ્ય રેવા નીર દષ્ટ દીઠે
તેને દૂરથી દેખતા દુખ વામે,
પરખાહી પિનાખીમા વાસ પામે.

૪

અનધમાર્ગવારી, વિનાસી, વિકારી
મહા પાપ મારી પરદવ્યહારી
ક્ષણ એક રૂકે નર્મદા દષ્ટ ન્હાળી
દીને દુખદારિનો અથ ટાળી

‘રેવા-માહાત્મ્ય’ : ભટ્ટ વલ્લભકૃત

[સં. ૧૭૫૭માં એકસો ને આઠ બુજંગી હંદના સ્ત્રોતોમાં ભટ્ટ વલ્લભે રચેલું ‘રેવા-માહાત્મ્ય’ અત્યાર સુધી અપ્રકટ હતું. તે અહીં પહેલીવાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યા પછી રેવાજનો જે પ્રવાહ સાગર-સંગમ સુધી પહોંચી, સાગરમાં સાયુજ્ય પામે છે તેનું વર્ણન આ ‘માહાત્મ્ય’માં મળી આવે છે. એટલે એક ગુજરાતી કવિની દૃષ્ટિએ, ત્યારથી નર્મદાજી ‘ગુજરાતી લોકમાતા’ બની ગય છે ત્યારથી આરંભી, તેમનું સ્તોત્ર એ બુજંગી હંદમાં-હંદની ‘ચાલ’માં-એટલે લઘુગુરુની છટ લઈ, ચારણી હંદની ઢમે રચે છે.

આ વલ્લભભટ્ટ કોણ દમે તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. બહુચરીના ભક્ત વલ્લભભટ્ટથી આ જુદા છે એ તો સ્પષ્ટ છે : તેમ પ્રેમાનંદના પુત્રને નામે જિજ્ઞા કરાયેલા વલ્લભ સાથે પણ તેને લેવા દેવા નથી. મુરતના અનાવિષ વલ્લભભટ્ટ-જેમણે ‘લાગવત’ના રકંથો રચ્યા છે તે આ હોઈ શકે ?-હત્તા આ ભટ્ટ વલ્લભના ‘રેવા-માહાત્મ્ય’ની રચના (સં. ૧૭૫૭) મહાકવિ પ્રેમાનંદના જીવન-કાળમાં થઈ છે તેટલું નિર્વિવાદ છે.

‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ના સંગ્રહમાં અંક ૪૮૬ની એક હસ્ત-લિખિત પોથી છે. તેમાં ‘રેવા-માહાત્મ્ય’ ઉપરાંત શિવદાસકૃત ‘ગદાધર આખ્યાન’, વસ્તાકૃત ‘શુકદેવાખ્યાન’, હરિદાસકૃત ‘નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો નિવાહ’, તથા લક્ષ્મીદાસકૃત ‘અમૃત પંચીશી’ એટલાં કાવ્યો છે. અર્ધાં જે કાવ્યો એક જ હાથે અને એક જ કલમે, એક જ વર્ત-

સં. ૧૭૭૪માં જિતારેલાં છે. લક્ષ્મીપાતું નામ અધ્યારુ દાદાસુત ભગાની-
શંકર છે. 'પથાગ્રન પ્રમાણે લખી છે' એમ એ કાવ્યને છેડે ઉદ્દેશ્ય
કરે છે. એટલે સં. ૧૭૫૭માં રચાયેલા કાવ્યની સત્તર વર્ષ પંતી (સં.
૧૭૭૪માં) થયેલી આ નકલ છે.

વિગ્ર વદન્ત રચિત 'દેવા માહાત્મ્ય' અથવા 'દુર્લેખા રતોત્ર'
આજ દિન નુપી અગ્રસિદ્ધ હતુ. અહીં પદેલીવાર પ્રગટ થાય છે.]

ભટ્ટ વલ્લભ કૃત

રેવા-માહાત્મ્ય

(ચાન બુજાવી ઝંદની)

શ્રી ત્રિવંનદ્રણુ ગણુપત્ય આમી
 અનુ શારદા યમિતુણુ મનુનામી :
 રેવા-માહાત્મ્ય લેકું, દેવી ! શુદ્ધ દીને
 મતિ મૂઢ હરીને, ગતિ મૂઢ રીને ૧

ઋષિ માકુંડય વાણી કહે છે
 દક્ષિણુ ભાગ ગંગા રેવાજી વેહે છે
 પ્રાણી માત્ર કરે નવ, છે પરમ પાણી
 ઘણ જન વણુદૂ રુદ્રદેહા વખાણી ૨

તુ તો ચાર ખૂ રે ગ્હી માત આપી
 ને તો નાખ્યો સિંધ્યાવન-નવ કાપી
 તુને જાણે જનુની તુલજા તુકાર્ધ
 તુને જાણે યમિત આરામુગની આર્ધ ૩

અજ વર પ્રભા તુને રુદ્ર જાણે
 શ્રી ન્ણુકોડજી વિષ્ણુ તુઝને વખાણે
 એક કેહેવી અવલવા વાત બોલોવી
 આ-આ આન કરવા સુધિ સખ દોલી...૪

ત્યાહા પદ સુધિએ તે મરજન કીડ
 યથા ગુધ સગીર, મુનિ-કાજ મીધુ .
 'તો દોન મુઝમાહા' રેવાજી સિવારે
 'નાલા પદ સુધિ, ત્યા એક ગાદારે ૫

કાંઈ અથથ દીકુ એણે અથ અન્યા ?”
રેવાજી થયાં પૂછવા આવકન્યા :
થયું પ્રગટ રૂપ, હે સર્પ સાક્ષી
અરનાના આગળ જઈ તાળી બાળી...૬

“શ્યામી ! તમેએ ન મારજન કીધૂ
એકનૂ વેદ પુરાણમાં ચું પ્રસીધૂ ! :
સદા શુદ્ધ પવિત્ર છે દેહ તમારો
કહો મદા મુનિ ! શો અપરાધ માહારો !”...૭

મનિ કહે, “રનાન મે’ એમ ન કીધું
તાહારાં દર્શને મોક્ષવું ફલ ધીધું” :
કહે રેવાજી, “મનિ ! એમ ના કીજો
કરી રનાન સાધન—ફલ મોક્ષ લીજો...૮

મૂને જાણે છે જુમદામા તે હથ
મૂને સમરે છે કદપ તે એકલીસ :
કું નો રહી છું વિધ્યાવદ નગ એલી
‘રેવા’ નામે પાતિકને તાણું છેહા”...૯

મારકંડ મુનિ ત્યારે એમ મોલે :—
“નહો’ તીરથ મોટું કે રેવાને તોલે :”
કરે પ્રાણી કૂબેર કોકનદ દાન
નિલમાત્ર તે હેમ મેરુ-સમાન...૧૦

પાસે પૂર કન્યાલી તે સોમનાથ
દર પૂજને જોડવા ત્યાંહાં લાય :
આવી ત્યાંહાં એર-સંગમ આરે
ત્યાંહાં એકસો આઠ પૂરવજ તારે...૧૧

ત્યાદા પ્રાણી પ્રેમે કરે પિંડ-દાન
[મુનિ માગંડઃ એહવૂ કરે છે જ્ઞાન] :
નન્નાગી બે એક વસ્ત્રે રે નાદે
તેહને પુત્રની પ્રાપ્તિ પરતક્ષ થાયે...૧૨

ત્યાદાથી નંદા આનંદા રક્તિ બધૂં
દેવાછ — ત્રિવેણી — સંગમ ન્દાવૂં -
ગ્લુમુકનેવર ઝણુ સર્વ આપે
અષ્ટ સિદ્ધિ નર નિધિ ઇંદર આપે...૧૩

ત્યાંહા કપિલેચર તિર એક દેવ
પ્રાણી - માત્ર આવે કરે ભવ સેવ .
વર એક અંબીગ છે તેહ દામ
સાદામૂ યિવાવધ સંન્યાગી ધાન...૧૪

• ગોપાલ સન્સ્વની મડ ' કરે છે
મ' ને દેવાછ પ્રમા વેહે છે :
ત્યાદા ગેવસાથી * પ્રતુ ત્રિપુત્રુપ
કાહાવે ચૌં પ્રહાણનો કૃપ્તુ જૂપ ..૧૫

અગુર્જન વક્રપાણિને નિરખો
નહીં દેવ કે ત્યાનકવાન સરખો :
એહવો મુર્ર શ્રી ગ્લુહોડગાય
પ્રાણી - માત્રને પૂજવા કોડ થાય ..૧૬

ગાજર ગોબા બવા દાટ ગયે
થાયે ગસ, તુ જિન ત્યાહાં જલ નામે .

પાતે ચક્ષુષાણિ રેવાછ — ઓવારો
ત્યાંહાં સાડા સન સંતો ઉતારો... ૧૭

ત્યાથી દેવ ગંગેશ્વરનાથ* જાવું
કસોદઆ — સંગમ તટ નાહાવું :
પૂજની કપિલા કામધેનુ માથે
ચિરિ ચંદન પુષ્પ સુમધે માથે... ૧૮

ત્યાંહાં પૂજત અર્ચા કરી શુદ્ધ યાગો
પાંડે વેદવ્યામ શુકદેવ જાગો :
પિતા પુત્ર છે રુદ્રદેવાને તીર
છે મધ્ય રેવાછ ગંધીર તીર... ૧૯

શુકદેવ પૂજત પ્રથમ કીર્તે
સદય તીર્થાંતુ ક્ષત્ર અકલ્પ લીર્તે .
શુકદેવછ છે ને પવિત્ર નામ
તીર્થવાસી જાત્રાતુના પૂરે કામ... ૨૦

નિર્મલ રેવાછ ત્યાહા તીર વેહ છે
સાદામા સાદામા પિતા પુત્ર જાગો રહે છે
જેહેના નામ—હિચારથી પાપ બાળે
અથ માત્ર દેવના, દુર્મત્ય દાળે... ૨૧

શ્રી વ્યાસછ રહે છે રેવાછ પામે
જેના દરને પાપીના પાપ નાહાસે :
સ્નાન ધર્મ શ્રાદ્ધ ને પિઙ્ગલ
થાથે તૃપ્ત પિતૃ ગયાછ સમાન... ૨૨

વેદ વ્યાસનું સ્થલ રેવાજી ઓવારે
 લેઈ નામ પૂર્વજ તમું આદ્ય સારે :
 કહે જ્ઞાન મારકંડ રેવાજી ધાટે
 દોવે મોક્ષ અક્ષેપ મહાતીર્થ મારે...૨૩

પ્રદક્ષિણા પિનાપુત્રની બાવે કાજે
 દોવે ચુદ્ધ મનસા તે કૃપ મોક્ષ કીજે :
 ત્યાહાંથી ભંડારેશ્વર દેવ જાવું
 એગંડીઆ — સંગમ તટ નાહાવું...૨૪

બાવે કરી જે કે તીરથ નહાસે
 નેનાં દુઃખ દારિ તે સર્વ જાગે :
 અત્રિ અનશ્વા જાગિ પત્ની સાથે
 સૌભાગ્ય-મુદરી સતી તટ માથે...૨૫

કરેવા આધિન જાય કેારલ ગામ
 સિદ્ધિ પામીએ જોહથી મુક્તિ કામ :
 ઉપકંઠ રેવાને શુકલતીર્થ જાઓ
 કરી જાન ને અંજ નિર્મલ થાઓ...૨૬

ત્યાંહા અધોગતિ ના પૂર્વજ કાજે
 કદ ગાકલા ને ધંટ યાજ વાજે :
 પૂરે પાટ, નૈવેદ્ય ને ધૂપ દીપ
 ધૂ ખે જૂવા [૦૬૬૬૬ - સમીપ...૨૭

આવે જાલના પુત્ર તાડે પહાડે
 લેઈ મુખ-માન્ય પડે મુખ પમાડે :
 કરે સ્નાન ને દાન ને આદ્યજપ
 જ જે ઉદયો ત્યાંદે ચાણક જૂપ...૨૮

નિશેષે તેથી તેહ સ્થાનક બનૂ
કરી આદ્ય ને દાન રેવાઝ નાહાતુ
પથા-સપત્તિ-ગુ અલ-ભોજ્ય કરવે
બલે બલ આવીય તે શીલ ધરવે...૨૯

પછે તાહા ચક્રી લગ્યક્ષેન ગતવૂ
ય ને ચર દશાશ્વમેધ નાહાતુ
એ સગમ રેવા સદેષે નખાણી
હવે વરણ્યૂ ગબ જે યતપાણી...૩૦

‘આશુક્ષ અનુદર્શી’-તિર નના કહેનાયે
મૂનભેદઝ દયને લોક ભયે
તીર્થ રુદ્ર બ્રહ્મા ને છે સિધ્ધ કડ
પૂરવે તપ કથું કાપિ માનકુડ . ૩૧

કાપિ માકંડમ વાણી જ મોને
નદી તીર્થ મોટોટ કો રેવાને તોને
શિખર પર્વતે તે નદી ગડગડે છે
મગન ચક્રી રુદ્ર-કડે પડે છે . ૩૨

તે દુરથી નાહ કાને પડે છે
જેમ મેવ આરાધમા ધડહડે છે
અતરીક્ષથી બેતરે મન માહાની
પ્રભા ભય રેવાજીને મધ્ય આની...૩૩

નદી દેત્રને નીર મળ્નન બીજે
સર્વ તીર્થનું ફન અકન લીજે
અલ્લ-કડમા આદ્ય સારે ને પ્રાણી
કેન તારે એકાતર વેદવાણી.. ૩૪

ખીજું વિધુનો કુંડ રેવાન પામે
જેહનાં નામ દરશનથી પાપ નાશ્યે :
કરે આદ્ય ને કુંડ-કુંડે જો નાદે
જાયે કુખ દારિદ્ર ને શુદ્ધ થાયે...૩૫

પામે કુંડ જાનુમતી સર્વ જાણે
નરખંડમાં લોક મહિમા વખાણે :
કાળે સ્નાન, દીને તાંહાં પિંડશન
જેમી સ્થૂં સાદામાં ધરી ધર્મ-ધ્યાન...૩૬

ત્યાંહાં આદ્ય કાળે કરી શુદ્ધ મન
અધોગતિ જાયે, સ્વર્ગે ગમન :
પામે સ્થૂંનો કુંડ છે સંભુરેવ
ત્યાહા ધરં આતી કરે નિત્ય સેવ...૩૭

અનાથનો નાથ છે શુદ્ધપાણિ
ગતિ સંભુની કેમ જાયે વખાણી :
ન પાન્યા જેહનો પાર વિધુ ને બ્રહ્મા
પ્રભુ કાલનો કાલ છે વિશ્વકર્મા...૩૮

કવિ વર્ણવે કેમ ? ગતિ ભુદ્ધિ શેડી
કંડુ વીનતી સંભુની પાણિ જોડી :
કાલાવશના મિત્ર ! માનીને લેજો
બટ વસ્ત્રબને માથે હાથ દેજો...૩૯

હુ તો ભુદ્ધિએ હીન છું અઃય પ્રાણી
સંભુ ! સાદાય કરજો મહા રંક જાણી :
દિવાનય છે એક મોટું અનંદ
તે મધ્યે રહે છે પ્રભુ શુદ્ધભેદ...૪૦

આની ઈ વરમે વલુ કુમુદ-ધાગ
 ટેસઝ ચદન નરસાત સારા
 નિનેનનુ ઘન છે રે નિશાન
 વરમે મેઝ ચદન આની અકાન ૪૧

અઘાપિ આજાશયો દેવ પુજે
 હજ કનિજુઝ માહે અમુર નૂજે
 કપૂર-ગૌર એવો વનુનાથ
 પૂજિયે શૂનપાણિ અનિધિ સગાય ૪૨

જવપાન ટેશર ચદન લીજે
 આશી ભાવ શૂનતે પૂજન મીજે
 મિત્ત અક ધતુગના મુપ્પ સાથે
 પચામૃત ચખાન ચિત્તનિગ માથે... ૪૩

કીજે આતી અધ્ય ને ધૂપદીપ
 ઉપહાર નેવેલ મલુ-સમીપ
 નેડી હાથ પરદાણા ચાત દેવી
 નમરકાઝ કવ્વા પ્રનુ-ચગણુ સેતી . ૪૪

નિનેનનુ ધ્યાન તો ચિત્ત ધરવૂ
 યથા-સપતિ-નુ ત્યાહા ન મૂ
 યલ લોલય મીજે ત્યાહા દેમલાન
 નિનમાન તે દેમ મેરુ સમાન.. ૪૫

ડુડા નામનો કુડ મહિમા અપાર
 સ્તવે નણવે જોહને વેદ ચાર
 પાસે રાજતી મુલ સીતારાત્રી
 ત્યાહા જિગે હ કેળ પાણણુ કાળો . ૪૬

વન રમ્ય ગંભીર મોહોપાસ મોહ
 મુનિજનનાં દેખતાં મન મોહ :
 રણછોડજીનું સ્થલ વન-તેણે
 વેદ-ગ્યાસના પૂરિયા કેડ જેણે... ૮૭

આવે ત્યાહાં સાધુ-સંન્યાસી મોટા
 મદી પાવડી લાકડી સદસ મોટા :
 ચહે ગિરિ-અંગે ઝંપાપાત દરવા
 મન-ઈચ્છુ માંગે ફગી દેહ ધરવા !... ૮૮

લેણેશ્વર લેણી ગજીજી અલેણે
 યમે નિરમળ દેહ મદિમા ય મોટા :
 જે કે વાલીરથ-માંદાં શ્રાવ સારે
 સમરત પૂરવજને હસ્તે એ તારે... ૮૯

મોખડીના મજાન ચક્રી મોક્ષ યાગે
 એ આનંદ પામી તેણે તટ નાહે :
 તીરથ મોહ સંસાર માંદાં મોક્ષ-વાદ

કુમેશ્વર જીયો રેવાળને કાઠે
સિવ કુનથી ઉપન્યા નામ માટે
ગનિ કુભરાસિએ જે વડે યાને
મહિમા અધિગત ત્યારે શબ્દગરે ૫૩

મહાનુદ્ધ પૂજા કીજે ભાવ ધારી
લીજે વદન પુષ્પ સુગંધી સારી
પુનઃ પરિવ્રજ્યા આનંદગરી
કરે ધ્યાન શબ્દ ભને ત્રિપુરશરિ ૫૪

ત્રિવિ આશતી અર્ધ્ય ધટાને તાન
વેદાકાંત પૂજા પીજે મન રિસાળ
શિવાન્ય મોહ કુમેશ્વર દેવ
જાને પાપ તે દર્શને અનન્યમેવ ૫૫

શિવ પૂજાએ યાએ પરિત્ર ત્યા
માટે મોહ-સમુદ્ધ નહોં યારે માયા
શિવાન્ય અગ્ને શનિ મૂર્તિ બેળી
નદી લોટાલી પનાતી બે હસ્ત દેવી ૫૬

વીછી સપ-વાહન મેક્ષી પનોતી
સસાર-ગ્રાણીને હીડે ડે જોતી
નીસગણી અઢનૂ મહી તેન ટાથે
અઢાવે શનિશ્વર પનોતી માથે ૫૭

ત્રિવિ અઢત તેન પૂજન મારે
તેહને પનોતી મ્હીએ ન દોરે
તેન અઢત દાન આપે જે ગણી
સાનુદ્ધ શનૈવર યાએ વેદગણી ૫૮

પછે પૂછને ચંબુજ વૈજનાથ
સત કલ્પ કુંભેશ્વર દેવ સાથ :
ન પામે જોહનો પાર દાનવ દેવે
માર્ગડ ઝાપિ જોડના ચણું સેવે .૫૨

સિન-પૂળ કરીને હવી જહા-નો-ત્ય
નમસ્કાર પરદક્ષણ કીજો મોજ :
કરી સ્નાન દાન રામ ઘાટ જાવું
જઈ રુદ્રદેહા-તટ માહે નાહાવું...૬૦

ઉપ-કંઠે રેવાને હૃદય રામ
પ્રાણી ઉદરે નામથી સ્વર્ગ દામ :
ત્યાહા દરમન પૂજન કીજો
યથા - સંપત્તિ - શૂં વળી દાન દીજો...૬૧

પૂજ રામ સીતા ને રેવાજ મેવો
હેરા ડોતરીને જવ-લોટ લેવો :
વાળી પિંડ ને ગ્રાહ પિતૃનુ કીજો
બરી અંજલિ તણુ વાર નીર પીજો...૬૨

સાગી ગ્રાહ સતોડવો દિન-સાથ
પિતૃ બોધરે તટ તે રતુનાથ :
નિધિ એલીએ તે રામવાટ નાહાવું
પછે તીર્થ મોરલી-અગમ ગૂ...૬૩

ત્રવી દર્બ દાથે સિન જવ લીજો
ઉદાર-અર્થ પિતૃ-ગ્રાહ કીજો :
આનારે જે મોરલી-સનમ ન્હાપે
પ્રાણી શુદ્ધ ઘરીર તે નક માપે...૬૪

મોર-મોરની ઉદ્યોગો તેહ દામ
માટે 'સગમ મોરની તટ' નામ .
છે દેન હનુમંત ઈશ્વર પામ
અહા આવે અગમ્ય સુગવ નામ...૬૫

ગિવ-પૂજા ચયાં કરી શુદ્ધ યાગો
પછે અગ્નિતીરથ મહાદેવ જાગો .
તપસ્યા કરી વહ્નિએ તટ તેણે
દહ્યું ધંતુ ખાડન વન જોણે...૬૬

ત્યાહા નાદી, માર્તંડન સ્મરણ કીજો
રેના મધ્ય બેઝી નિનનામ લીજો .
પછે પૂજ્યા નન કૂમેર જાવૂ
ઉપહાર પૂજા હર-મધ્ય સાહાવૂ...૬૭

પગથારીઆ છે શત એક સાંક
નાહાવાનો ઓનારો તે કુમેર-રાટ .
કીજો શ્રાદ્ધ પિતૃનુ, કરી સ્નાન દાન
નથી તીથ' મોકુ કે રેના સમાન...૬૮

ભરી પાત્ર રેનાજન હાથ સાહાને
પૂજ્યા હાંડારેશ્વર દેન જાગે
જેના દર્શને દુઃખ દારિદ્ર ગથ
મહિના ઘણો છે ને કુમેર રાધ...૬૯

પુષ્પ પન નિનની આપી નન લીજો
પછે જર્લ કુમેર પૂજન કીજો :
કરો ધ્યાન, ત્રિનેત્રો છે બહારી
સદા સર્વદા આત પૂરે તમાગી...૭૦

કીજે દાન બિભુકને ભાવ આણી
 ઉચ્ચાર કીજે, મુખ ચંબુ વાણી :
 પાસે મઠ, સંન્યાસી અતીત રહે છે
 માર્કડેયઋગિ રેવા-માહાત્મ્ય કહે છે...૭૧

પ્રદીપ્ત કીજે ત્યાહાં સર્વ સાથ
 પછે જનવૂં જનના ત્યાહાં સોમનાથ ।
 તે પાસ મંગલેશ્વર દેવ વાદી
 સોમેશ્વર શબ્દ મોટા છે અનાદિ...૭૨

કીધું ચંદ્રમાએ તપ ત્યાહાં આરી
 શિવલિંગ યાપ્યું મોમેશ્વરને લાગી :
 મહિમા સોમેશ્વર ચંબુ છે નામ
 ત્યાહા સંન્યાસી જોગેશ્વરનો છે દામ...૭૩

‘ગિરિ’ ‘પુરી’ જોગી વસે તેહ દામે
 નાગા ‘ભારથી’ આવે છે ‘દસનામ’ :
 ગાગી ગાગી ગાગી ગાગી ગાગી ગાગી

કટાર કનગી કેને હેમ સાજ
હારે ચાનતી હસ્યુ અત્રીશ બાજ
એકસ અશ હોર મેસી સન્ધામી
આવે બાજા રેના, દિવા-ચાર-રાસી ૭૭

રાકે ગોખતા ભાન તે અર્ધ ઈંદુ
રિશ્તિ નિડુડ નનાટ-ગિંદુ
તિનક હાદલ અષ્ટાગ સોહે
દેખી રૂપ નરખડના મૂપ મોહે ૭૮

જટા ચૂન માના ને રુદ્રાક્ષ સારી
દીમે લધુ નાન કે બહાચારી
આવે ઓઢી રાત્રામર મૂચચર્મ
પીત નજ ને પામગી નાન પન્મ ૭૯

રમ્ત વજના કાઢ કે બાન પેહેરે
જુએ દીર્ધસોચન કટાહ રેરે
બાધી સદસ બદ્ધ ને હાથે ગાને
ત્રિધાના ચોધારા ગ્રહી માર્ગે ચાને ૮૦

ચૂન તીર તન્મસ ને સિંગ ભાના
જટા સોનતી, કહે રુદ્રાક્ષમાના
કડા જોટિકા માહે જડાર સોટા
બાધી સહસ્ર આવે એ અતીત મોળા ૮૧

કડા હાય - માહા કહે તાપીત રમ
આરકત નેત્ર રિજખાનો ગ્રેમ
સેરા-માહી ચાલે ચેલા મહત સાથે
આરી બિતરે ઓર-સગમ માથે ૮૨

બાધે પટ-બુવન, તાણે છે રંગ
ચોટી મેખ ચોટોપાસ તે વજ્ર ફેરા :
ત્યાંહાં ચોટી મુદ્રા, ધરી હરખ મન
જઈ રહે લાલ પીછી ગગન...૮૩

કરે બેઠેકા જિંચી ચેલા જે આપ
લાવી નીર ને મૃત્તિકા લીપ ધાપ :
આપ-આપણે રહે છે અતીત સાગે
રણસિંહી નગારાં ધૂનિ શંખ વાગે...૮૪

ગડે ગડગડે નોખન નાદ કરતી
દુહાઈ દશે નામની હોયે ફરતી :
વટલાયા વિશાલ મંબીર વાધે
ત્યાંહાં સાધુ જોગેશ્વર જોગ સાધે ..૮૫

દેહોગ મધ્ય અતીત મહંત રહે છે
જનમ તકીઆ ભૂમિ પર ભરે છે :
બાધે ટોર વટે, કરે ધૂમ્રપાન
સાધે જોગ સંન્યાસી શંભુ સમાન...૮૬

કે પંચાન્નિ મેવે કમી કુંડ પાસે
તપ ગરધની મુખ વળગે છે વામે :
મટે ભૂમિ-માહાં કંદ કેા શીય સાધે
મન-હઠિન તપ કરે કેા જિંવા દાયે...૮૭

લે ટોરડા નાધી કેા ઉના જોગી
બધે અલ જિભા તપ પગમ નોગી :
તપ મૌન, કેા વાપ્તી મુખે ન બોલે
કરે જ્ઞાન રેવા, કેા વિજૂનિ ચોગે ..૮૮

વાવે રતોત્ર પાકે પુસ્તક હાથે
બળે બાવ-શું મંત્રના 'જીજ' સાથે :
વાળે આસન ચારાણી, બેઠા સાધુ સંત
આવે છે સંન્યાસી ઘણા ગુણવંત...૮૯

છડી લાવ પીછી, મદી તુખી-પાત્ર
કુઆ કમંડલ સામાન જાત્ર :
આવે વીસ પચીસ ને ત્રીસ રાણી
શુભ રંગમે ગાત્ર વિજૃતિ ચોળી.. ૯૦

રેવા-તટમા જિનરે હાઈ આપે
મળે મેળો, મહંત બંડારા આપે :
મહંત-બંડાર છે બરપૂર
જમે મોદક દાવ ને સાક કર...૯૧

પાસે હાટ-શોલા ને જાગર યાથે
હિંજી મનની વરતુ ત્યાહા વેચાયે :
અજ સાકના હાટ, દોશી દુકાન
નિશાએ ગુણીજનના નૃત્ય ગાન...૯૨

રગતા બંધ, જાગર શોલા નિવાસ
ત્યાહા અશ્વને વેચવા નાનકાસ :
વેપારી ફરે ચોકમાલા વજ્ર કાઢી
શસ્ત્ર હાથ ને વજ્ર વેચાયે દા'દી...૯૩

સંન્યાસીનો કાટવાલ રક્ષાને કાગે
રણસિંગા રણતુરના નાદ વાજે .
શસ્ત્ર ખાણ બંધૂક તે સંન્યાસી ઝાલે
ફરે આણ અતીતની ત્યાહા ચાલે...૯૪

તેણે સ્થાનકે ઓર સંગમ નાહો
અતીત-દરદાન કરવાને બાઓ :
કગી જાતરા ને વેળે સાધ કેડો
જમવાને ઝાપિ રેવા-તટ-મહિ તેડો.. ૬૫

દિજને કરાવે છે મોદક-આહાર
તરે પ્રાણી તે મોદ-સમાર-તાર :
કંન્ધાથી પરદક્ષિણા પ્રથમ કીજે
અર્ધ તીરધનુ ફલ-ભાવ વીજે...૬૬

પછે રુદ-દેહાને કીજે પ્રણામ
આતી બિતરો જાંઠા બિતારા દામ .
મુક્તિ-માર્ગ-છગા જે કો ખાચે પ્રાણી
તે તો જાયે ચક્રપાણુ હરખ આણી . ૬૭

તેણે ઓવારે માજાન કીજે
પછે જે શેષગાથી દર્શન લીજે :
છે ગેષસાથી, વાહાવો વિષ્ણુ-૭૫
કાહાવે સકલ થાહાડનો અકન જુપ...૬૮

ત્યાહા લક્ષ્મીજી બેગ શ્રીકૃષ્ણ પાસ
માતા સર્વ મેનકની પૂરે આશ .
ત્યાહા દેવ સમસ્તનો છે નિવાસ
અગજનમમે તેજ જ્યોતિ-પ્રકાશ...૬૯

કગ-દર્શન દેરને મન લાવે
મુનિજનને ધ્યાન શ્વપ્ને ન આવે :
જે લાવચુ તેહ દર્શન કીજે
અન્જોદક વિષ્ણુ-પ્રસાદ લીજે...૧૦૦

નમસ્કાર બીજે પ્રત્યુ-ધ્યાન બારી
અખિન યત્ન ઉઘાત તે છે મુગરિ
પ્રત્યુ પૂજે પૂજા-મુખા રાધા
કરી વિલુ-દર્શન રથાક આવે...૧૦૧

કથા કહે છે મરિ મારક
પ્રતાપ રેવાજ તણે નરખડ
ગગાજ બારીની ગુપ્ત વેરે
તાપીજ મર-આપાર રેહેને ૧૦૨

બીજા તીર્થ જાને પૂજીના મર
વિરોગપ્રિકા-આપારે રોમે રુદ્રદેવ
મનિ ન્યાપમે, પાત્ર-પ્રવેશ ધામે
ત્યારે માનની માનના મત જાતે ૧૦૩

પ્રાપી જર્જકા રેના-દર્શન કરને
જામ-જવ પ્રાપ્તવા પાવ ભરજે
મહા નર્ક મોટામા નદિ હામ જોડેને
રેના-દર્શને સ્વર્ગ-નિવાસ તેહેને ૧૦૪

અન્ય ધરમ ને મોક્ષ પ્રમ સાગ
જેના દર્શને પામીએ મિદિ વાર
બીજે નર્મદા રુદ્રદેવ ને રેના
કરે માનસી ધ્યાન પ્રણામ સેના ૧૦૫

થયુ પૂર્ણ એ રુદ્રદેવ-ચરિત્ર
ગાયે સાબમે ને, ધારે પનિન

સંવત સત્તર સત્તાવન સાર
અશ્વિન શુદ્ધિ ખીજ ને ગુરુવાર...૧૦૬

થયાં પૂર્ણ કવિન એ રેવા-નકિત
ભટ વસવને થયાં સાલ્ય ગકિત :
રંકે વિગ્ર વસવન વાંબુનો દાસ
સત્તા રુદ્રદેહા, માતા પૂરે આગ...૧૦૭

... ...
... ...
વાર્જી વસવને સરસ્વતી-કૃપાએ
ભજે સાંભળે તેહના પાપ ભજે...૧૦૮

इति श्री रुद्रदेहा स्तोत्रं संपूर्णम् ।

। સંવત ૧૮૭૪ બાદશાહી મુદ્દી ૮, શુક્રે લખી છે । ચોપડી બાવસાર
દાઆ નારણમુન હરિએ લખાવી છે । આત્મ પરનાથ । અધ્યાત્મ ભવાનીશંકર
દાદાએ લખી છે । પરોપકારગર્થ । શુભ ભવનુ । કલ્યાણમગ્નુ । શ્રીરસ્તુ ।

૩ કવિ ઉમયાદાસ કૃત રેવાજીની રેલનો ગરબો

[“જેવાને તીરે તીરે” નામના નદી-પરિચયને અંગે, નર્મદા સંબંધી જે જે ઉલ્લેખો, સ્તોત્રો અને કથાઓ, ગીતો અને રાસકાઓ મળી આવે તેનો સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્દેશ મેં રાખ્યો હતો. આ શોધને અંગે, અહીં પહેલીવાર પ્રગટ થતો, સં. ૧૭૭૮ માં નર્મદામાં આવેલી બારે રેલનો અદ્વૈવાદ, કેાઈ ઉમયાદાસે ત્રણ ગરબાએ નોંધી રાખ્યો છે-તે પ્રાપ્ત થયો છે.

આ ગરબો નર્મદા-કાંઠામાં વસતા લોકોમાં ખુબ જતનપૂર્વક છે : રેલને અંગે ક્યાં ક્યાં ગામો ખેંચાયાં, ઘેરાયાં કે નણ્યાયાં તેનો વિગતવાર અદ્વૈવાદ એમાં ગૂંથી લીધેલો છે. જૂની પેઢીનાં માણસો આ ગરબામાંથી કેટલીક પંક્તિઓ આજે પણ રમજીભાષી બોલી ગતાયે છે : એ રીતે ઐતિહાસિક માહિતી ધરાવતા આ ગરબાને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતા મને આનંદ થાય છે. તેની એક-માત્ર પ્રતિ વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ ગરબાનો એક નુકલિત ભાગ ‘માહિત્ય’ માસિકના ૧૯૨૬ની સાલના એક અંકમાં છપાયો છે.

‘ગરબા’માં મુજરાતગરની નદીઓનો ઉલ્લેખ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. દિલ્લિગરની નદીઓ બેગી થઈને, ગેલકાં પે નર્મદામાં બળી ગઈ એમ એમાં કવિએ કથના કરી છે. ભરુચ અને નુરતમાં આવેલી અમેજ વેપારીની કાઠીઓ તણાઈ તેથી જલ્દે દુનિયાનું પાપ ધોવાયુ-એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એમાં કરેલો છે. મહેશ્વરથી આરંબી, જે જે તીર્થ અને ગામડાં આગળથી નર્મદા પૂરમાં ચઢેલી વહેતા માટી તે હકીકત પણ ઐતિહાસિક-સૌગોલિક સત્યવાળી જણાઈ છે. ‘સાગરમતીની રેલના ગરબા’ સાથે આ સરખાવવા જેવો છે.

—સંપાદક.]

રેવાજનો ગરબો

(રચનાસંવત ૧૭૭૮)

[સાખી]

શ્રી ઉમિલા-મુતને ચરણે નમ્રું, સાચી સરસ્વતી માન :
 નમ્રું રેવી બાહવી, મસ્તકે ધરણે દાખ

ગરબો પહેલો.

સંકર-નુતને લાગુ પાપ કે સાંબળ સરસ્વતી રે લોલ :
 વાણી દેને મુળને માત કે કહું રહી મતિ રે લોલ-૧

સંવત સતર ઈંદોતેરની સાલ કે સાંબળ કહું કથા રે લોલ :
 ચૌદસ વદ ભાદરવેા માસ કે પિતૃ-દિન હતા રે લોલ-૨
 નિર્મળ નમંદા રહું નામ કે મન વિચારીડ રે લોલ :
 'મગધુ દુનીયા કેરું પાપ કે જઈ મરણે કહું રે લોલ'-૩

અમરકંઠથી નીસળો આપ કે નિર્મલ નમંદા રે લોલ :
 ચોળા માદેસરનાં લોક કે તેમાં જઈ બાળ્યાં રે લોલ-૪
 દોરાં માણસ ને ધરમાર કે કથુ ના રાખીડ રે લોલ :
 રહંબત રાગ ને પરધાન કે સરવે એન્દીડ રે લોલ-૫
 પહે આત્યા યજ્ઞપાણને ચરણ કે નિર્મલ નમંદા રે લોલ :
 માન્યુ માદેસરનાં કહેલુ કે 'પ્રીતિ પાછાં વતો રે લોલ'-૬

પછી આત્યાં પેળાને આવાસ કે મેલીને આમજો રે લોલ :
 એવે કૌતુક થીલું એક કે સરવે સાંબળો રે લોલ-૭
 અંગરેજ આત્યો આણે દેહ કે માતા કેરે કાંકે રે લોલ :
 રાયાં ચોટોદિય ગામેગામ કે લાવે પાણી ભર્યાં રે લોલ-૮

માથે આણી મનમાં રીસ કે તે ઉપર કાળીઆં રે લોલ :
 “કેમ કરું જાંગસાં ઉપર જોર ? કે તીર કેમ લોખીઆ રે લોલ ?”-૯
 હાલે તેનો ઠહું વિસ્તાર કે સરવે સાંબજો રે લોલ :
 ઉમયા દેરી કેરા દાસ કે કિંકર જાણીઓ રે લોલ-૧૦
 નદીઓ સર્વેનું ધરીડું ખાન કે મનમા એક પડી રે લોલ :
 સમરતામાં આવી સૌ કાર્જ કે ગીસે રાતડી રે લોલ-૧૧

ગરબો ગ્રીજો

(ચાલ ખીંછ)

આવી નદી નજાણું, લાગી ફેટેવા રે :
 “અમને આપોને એક હામ રેટેવા રે” ..૧
 “તમે આમન્યા અમારી પામે માગો રે .
 કાંદો અંગરેજને આદાથી અધો રે” ...૨
 પેલી પારમાથી નદીઓ તેડાવી રે
 સમરતામા સરવ કોઈ આવી રે.. ૩
 જિંદી એરણા ને એર આવી રે
 ખીંછ નદીઓનો જોડ સાથે લાવી રે...૪
 ચરોતરથી તે આન્યા મહી માતા રે .
 વિશ્વામિત્રીને તેડી સાથે લાન્યા રે ..૫
 આન્યાં ગોખુળથી જમુના ધાઈ રે .
 વાટે મળ્યા તે ક્ષિપ્રાનાર્જ રે ૬
 ત્યાથી સાથ સંગાથ તેનો કાધો રે :
 ખીંછ નદીઓનો જોડ સાથે લીધો રે...૭
 સુરત પ્રજણેથી આન્યા તાપી રે :
 તેને કાઢવે છે અંગરેજ પાપી રે . ૮

નાટ આસતા રેતનાની દીગી ૨ :
 'માથે ચાન, આન મારી મીગી ૨'...૯
 ટાડ, જાંશુઆ ને રંજાન વન્હી રે :
 એમ જામટયું સરવે પાળી ૧...૧૦
 નરને નન્નાણું ટાંગે કીધી રે :

સરવે રુદ્ધેદાની દેદ નાંતી રે...૧૧
 તેનીસ કોઠ આઝ્યા 'જમ' વાધતી રે :
 જાગીરથી આઝ્યા પૂંવ દેવથી રે ૧૨
 જાંઆ જોદારરી ને જોમતી રે .
 એવે ને આઝ્યા ચોમઃ જોમ-પી રે...૧૩
 નિમંજ નર્મદાની આસા જાલ્હી રે .
 એને આકારો બાજ્યું પાળી ૨...૧૪
 પૂંજ ધન ને જાં નળકયા ૧
 મારે મેન આઝ્યા જળી રેકતા ૧. ૧૫

એવે હાઠ વૈડ'મા વાગી રે .
 ચદ્રમા ને મુગજ ઝાંપા જાગી રે ૧૬
 મહા નિધ્યુએ નરહી વાત રે
 સાવે કોપીઆ ડે નર્મદા માત ૨'.. ૧૭
 "નાતો, પૃથ્વી ઉપર જોના જર્મએ રે :
 સાની દેરીઓના દર્શન કરીએ ૨" .૧૮

નણે દેવ આઝ્યા પુરલુ પ્રીતથી રે
 પૂંજ રુદ્ધેદા કડી રીતથી રે.. ૧૯
 "જાઓ રત્નાકર સાગરમા લળજો રે .
 દિવસ પાયમે તે પાછા ફરે ૧".. ૨૦

નન નીઓ તે નાનાન ધર્મ રે .
 માહેશ્વર નનગીમા નર્મ રે . ૨૧
 તે મામનો રાગ તા પીઓ ૧
 તેને ભાગ્યજીવેન આગીઓ ૧...૨૨
 આપ્યા આદિત્યેશ્વર ને શૂનપાણિ ૨ .
 તેની દયા દેહીએ ગા પી રે . ૨૩
 મરુડનરનો કોટ તા પી નાખીઓ રે .
 વાટે વાહાણ ના મેનાની ગખીઓ રે...૨૪
 કુમેર દેવને રાખીઆ રૂડી રીતથુ રે .
 પઠે આજળ ચારી પુથ્ય પ્રીતનુ રે...૨૫
 મોટા માંધરોનમા પડે પાણી ૧
 માખ્યા ખાટના તે ગાડ હપ્ત તાણી ૧...૨૬
 એની ગીતે તે પાણી દનીડ રે
 જન ગાડે ચીતે 'ગેક ૨...૨૭
 નાનુ મોટુ તે વાગે મામ રે :
 તે સર્વેનો ફેરો મામ રે...૨૮
 તીનકવાકુ તે નામ્યુ તોડી રે
 જર્જ વાટમાની આમની ખોડી ૧...૨૯
 એવુ ફેલતા ઝાંઝરીછિ જોયુ રે
 તેવુ ઠોગ ઠોકર સુધે જોયુ રે...૩૦
 પાપ કરનાણીના પ્રગટયા રે
 ઘર ઘર તણાઈ તૂટયા ૨...૩૧

ચંડાવતીના ચાક અડધા ઘોષા રે :
 સહ વેપારીનાં દાણાદુણી ખાયા રે...૩૨
 માંડવાને મારગ પરવરીઆ ૩ :
 શેષશાથીનાં દર્શન કરીઆં રે...૩૩
 દાસ ઉમયા રિવેકથી કહે છે રે :
 પાણી પુરુષ જોસથી વહે છે રે...૩૪

ગરબો ત્રીજો (ચાલ બીજી)

તાંહાથી તે પાણી પરવયુ', જર્મ પાઈઆમાં પેઠું :
 ન દેરીઉ નખ જેવડું, એમ ઝડપી ને લીધું...૧
 શરમ પડી શુકદેવની, ફડા રુદને ગાખું :
 વહેણામાં પેડા બ્યાસત રે, દેહરુ દેવીએ દાખ્યું...૨
 ફરંગના ફરમાણી છે, આખ્યાં માતાને મળવા :
 બોળી બાધી ભરદાસને રે, ચાપ્યાં ઝાંઝા જોવા...૩
 પાટણ પાણીમા બોળિયું રે, એળ એચિતી લોખી .
 અનસુયા ને અંબાકા, માયે કિનારી લીધી...૪
 સૌભાગ્યમુંદરોની સારથી રે, ફેફળીકે સખ્યું :
 રીંતાદરમાં સાંસરુ રે, પાણી પાળળથી પેઠું...૫
 પાપીના ધર પ્રલે ક્યાં રે, માયે તાણીને નાખ્યો :
 ભંડારેશ્વરને બોળી રે, માયે મંડપ દાખ્યો :
 છુસાફળિયાનો આદલો રે, આપે આવારો ખાવો...૬
 સોનીફળિયામાં સ્વચ્છ રે, સામે દીઠો દુંદાવો :
 ઉમિયાના પુત્રને દેખી રે, માયે દીધો છે દાવો...૭

નવુપડું ને નારંગ, ઝડપીને ઝાલ્યું :
આશામા જઈને આચલ્યું રે, દુ.ખ લોકને દીધું...૮

માવસરમા પાણી મગ્ગલુ રે, પાણી ચોરેર ચાલ્યું :
પરતો બાણી પીરનો, માએ સાદામુ બાળ્યું...૯

રેડા તે રણુમા ઝડપી ર, આપે આનંદે ચાલી :
પાણેયામા પાધની રે, વાટ વેગે તે જાલી...૧૦

દુ.ખ દીડું દેમાઈને રે, રાજ રાજાનો બાણી :
રાખ્યુ રણુપુર-હોરીઉ રે, દેરાની દાની .
બીજાં ગામ મૂક્યા જૂનતા ર, વહેર ખોદીને તાખ્યા . ૧૧

લાગ ના વાગ્યો હીયોડનો રે, દીધી હેરીએ ધમકી .
વમ્તી બાધી વેરુ ગામની, સરવે રહી છે રે ચમકી . ૧૨

ભાવે તે ઘણુ ફાટીઉ રે, પાણી ચોરેર ચાલ્યુ
સાગર નાથને ગોધીને રે, ખોદી આવા વેગળા નાખ્યા
હીયાઈપરાના લોકને રે, આદિત્યેશ્વરે રાખ્યા . ૧૩

કુતનપુર કહેલની રે, અડધી ઓટની રાખી
બાળ થઇ બડાગેને રે, આપે ડાગારી લીધી . ૧૪

આશાપુત્રીને આસરે, કીધી કુમેરે સાલ
સર્વ નગરીના પુલ્કયથી, મહારેવે મનમા વિઆપું .
ત્રિશૂલ જાતી હાથમા, પાણી પાધુ ર વાળ્યું...૧૫

આતાપુત્રો સામુ ચાલીને રે, માયે દરવણુ કીડુ
ઝોળખ્યો ઉમવાદાસને, આપે ડાગારી લીધુ.. ૧૬

રૂડી રેડાએ વિચારીઉ રે, એ તો યુધ્ત છે કાશી .
રહે રેલા એહને રે, ચાનો જઈયે નાહાશી...૧૭

આગળ જ્ઞતાં જન્મી રે, આમા મળ્યા આનામાર્જ :
પૂજા કીધી એહની રે, પછે પથ જ પળીયાં...૧૮

ભાભાદ માહામુ બાળીકે રે, દીડુ પૂરણ પાપ :
છીપીઓ ઔપારો હવીને રે, પાણી ચોફેર ચાલુ...૧૯

ગમેશ્વરને ગીઠ્ઠી, માએ દર્શન કીધું ;
લાડકા લોડને વેધીને રે, પાણી ચોફેર ચાલુ...૨૦

કારમી કોડીઓ ફાટીઓ રે, ઘર ગગડી બેઠા .
કાછનો ભાગ ભાગી પડ્યો, ચાલું ખોદીને નાખ્યુ .
અડધું ગામ નીમતોડનુ, રુદ્રદેહાએ નાખ્યુ .૨૧

ગ્વમા લડા વઢી મુવા, મૃત્યુ માગીને લીધું :
તન્સાની ટોડીદરાની, માએ વંચ જ કાઢ્યો...૨૨

ઓગો ઉખેડી નાખીયો રે, પડાળમા પાનુ :
ખતી સારી દુતી કારમી, કાકરી ફરી વળી, બાઈ...૨૩

તાલ્લાથી પાણી પરવડું, જઈ ઝલોલ લીડું ,
ચણુદા ચાલ ને ગેરીઓ, માએ પ્રીતે પરખડું...૨૪

ધર્મશાળાને રાખીને, અંગરેજો આવી :
નિકોરાને નિરખીને, તેની ખોડ જ મોડી...૨૫

મંગલેશ્વરને મારીને, શુક્રાતીસ્ય આઝા,
'આ તો પુત્રી એકનાથની એને કેમ ઉપાડુ ?'...૨૬

વળતુ મિચાલું મનમા રે. 'આ તો અંગરેજનું ગામ' :
પડુ રાખ્યું પરમેશ્વરનું, બાકી ફેડ્યો ૭ દામ...૨૭

લાડવા-હડને વૂટીને રે, ઝડપીઆમા આઝ્યા :
શુવાલી ગામને જોદરે, માએ રાણુ મનાઝ્યા...૨૮

બાવે ને બાહાને બાગીઉ રે, તવરા નાખ્યુ તોડી
 ઝાડેધરને ઝપીયુ રે, તેની ખેડ જ મોડી ...૨૯
 દનાથમેધ સ્વદામુ આરીને રે, માએ દર્નન દીધુ .
 પહેલા પરામા પગર્યુ, ગેરીમા સાચગીડં ...૩૦
 દુષ્ટના દરમા તોડીઆ રે, ટોપીવાત્રો જ નાહો .
 ડારમુ કતકપોરતુ, સમ સરગુ જ નીધુ...૩૧
 વરા કીધો નડનાનને રે, ખોળિયુ ખોળિયુ બાકુ (૧)
 લાઈ હપ્પુ હનુમાનને રે, ના કાંથીઆ ખાકુ...૩૨
 મેદેર કીધી મેદેગામમા ૩, હીવા લણી ચાની .
 ધન છપ્પુ એ ગામતુ રે, જેણે નર્મદા સેરી...૩૩
 બાદગીયે માતા જર્મ નડયા, કરાદરાને કાઢે ,
 મનાને મુતા મૂકીઆ, આચા દગીઆને કાઠ ...૩૪
 આરીને ૩ કોધમા, એણે મનતો મૂકયો .
 મજો મહાયાપીછ, તેણે તેને ચાપ્યો ૩૫
 દીઆરે પીજે તે બાવા સાચની, મહાળ ના નીધી
 અમરક' લણી જાનાની રે, માએ શુધ ના નીધી . ૩૬
 નાથન નર્મદાખાને , જે કોઇ નાશે સાનળગે
 દાસ હિમચા એમ કાં, તે તો રૈડ જાશે
 આ ગ-ગો નગનારી સાજળે, તે તો વડું જાશે ...૩૭

ઈતિશ્રી મહાખ ૩ નર્મદા-સ્તોત્ર સ પુરણ.

૪

કવિ રામળભટ્ટ વિરચિત 'નર્મદા આખ્યાન'

[કવિ રામળભટ્ટ પદ્માત્મક લોકવાર્તાઓ રચી છે. તે ઉપરાંત રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણના વિષયો સંબંધી પણ થોડીક કવિતા કરી છે ખરી. તેમની 'અંબદવિદિ', 'રાવણમદોદરી-સંવાદ', 'શિવ-પુરાણ માહાત્મ્ય', 'રણછોડજીના સલોક' તથા 'મહાકાલીનો ગરબો' એટલા જાણવામાં છે.

'રીઝધી રેવાખંડ તરતીય જ કાધી તેણે'—એવી રીતના રામળ-પરિચયના, કવિ દલપતરામે આપેલા છાંપામાં ઉલ્લેખેલા 'રેવાખંડ'ની કવિતા, અત્યાર સુધી મળી આવી નહોતી. પરંતુ, શ્રી. ભરતરામ મહેતાએ રામળભટ્ટનું 'નર્મદા આખ્યાન' એવીસ અખ્યાનનું રચેલું શોધી કાઢ્યું છે. તે સંબંધી 'જનસત્તા'ના સને ૧૯૫૪ના દીવાળી અંકમાં તેમણે લેખ પ્રગટ કર્યો છે.

આ 'આખ્યાન' સંસ્કૃત 'રેવાખંડ'ને આધારે કવિએ રચેલું છે : એટલે તેમાં ખાસ નાનિન્ય કે કવિતા-દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર કંઈ નથી; પરંતુ તેમાં કવિએ પોતાને પ્રેરણા આપનાર રખીદાસ સંબંધીનો પ્રસંગ વણી લીધો છે તે ખૂબ જાણવા જેવો છે. અમદાવાદમાં રહેતા કવિને નડિયાદમાંથી રામળદાસનું તેડું આખ્યાની નવી હકીકત તેમાંથી મળે છે.

—સંપાદક.]

(દોહરા)

"ભરતખંડ જૂમિ બહી, ત્યાં સુધી જસ હત
ગુર્જર દેસ ગરવો ધણો, રાજસ રૂડી રીત.
શ્રીમંત લોક શોભીતા સદા, વણાવણું વિવેક :
ચતુર નર ચરોતરી, નડિયાદે શુભ નેક.

નક્ષ અદાઁ લેહિઆ વસે, વિશ્વ વખાણે અપાર
સકેન-કેના-શુભ-નક્ષણો, નરપતિ જે નકિયાદ.
ખુશમો છે કેસર તાણી, બહુ ગુણ મરેકે બરાસ
કે પાદ કલમી-કુળે મનૂત સામળાસ

પૂજ્ય પરાક્રમી પરમારથી, જેવો વિદ્યમરાય

પાણી રાજે પરિયા તાણુ, નામ વધારણુ તીર,

શિવ-પૂજન સુત પુણ્ય-નન, અને શુભ ગમ્યો પુત
દાતા-ગુણ દરિયાદ-દિવ, જેવી દેરાશી દેહ
નવન જોજન કરે નૃપ, નારાયણ પર નંદ
જસ-નાવણુ, જસ-દેખણુ, અને જસ-તોળી જસ ગિત
જસ-ઉપરાજણુ, જસ-ગુણુ, ગજ-ધર્મની રીત
સદાવત શોભિત સદા નમનુ ધર ખ્યાન
માગણુ માગે તે દીયે, હરે પરમારથ કામ

આપ્યો તે અમદાવાદમા, મહિરિની શ્રી મહારાજ,
પ્રીત ધરીને પધારિયા, બ્યા સામળબટ કવિગજ,
વિપ્રને જર્ઝ અરણે નમ્યા, જીરિને આસન દીધ
દાન માન સન્માન શુભ, પૂજા બુવિધ ખીર

પૂજ્ય પ્રજા એક પ્રેમથી “નિકળે જેથી નામ
મહારાજ ! તે કહેને મુને, તે અરણુ દૂરી નામ”

“રેસખડ તણી કયા, કરા નહ છે અથ,
મ્હેતા પાદ ન પામીએ, મળીને જેમ કથ

મૂડા માહે મૂંડી, સાગરમાં શુક — ચાંચ;
વેદ વાસે જે કલ્પું, તે કથા કહું સાચ.

પૂરણ પ્રાકૃત છે ઘણું, રીઝવી ‘રેવાખંડ’;
ઇકાતેર સન ગ્રંથરે, છૂટે જમના દંડ.

શ્રીગોડ માળવી વિપ્ર શુભ, શામળ ત્યાં દ્વિરાજ;
મૃત શ્રી વીરેશ્વર તણો, વિપ્ર સરવનો દાત.
ગાય શીખે ને આંખજે, દે મનગમતા દામ;
તેને ફળ નર્મદા તણ્યાં, મહા રુદ્રનું માન.

રમણીક રુદ્ર-દેહા તણ્યાં, અતિ મુંદર આખ્યાન;
રુદ્ર નામ શ્રી રામનું, રુદ્ર દેવજી દાન.
સામળતા સુખ ઉપજે, વિવિધ ભોગ-વિલાસ;
જય બોલો નર્મદા તણી, કહે કવિ શામળદામ.

ઇતિ શ્રી રેવાખંડ નર્મદા-માહાત્મ્યે ઉમામહેશ્વરસંવાદે
ચતુરવીસનો અધ્યાય.

૫

અક્તકવિ દયારામભાઈ રચિત

‘તિહારે શરણુ મેં આયો, રેવાણી !’

[આ ૫૬ ચાણોદ-નિવાસી કવિ દયારામભાઈએ ખૂબ ન્હાનખણમાં રચેલું હતું.]

(૫૬)

તિહારે શરણુ મેં આયો, રેવાણી !

તિહારે શરણુ મેં આયો રી-૦

ભવતનયા મુખદાયક સરિતા,

તિહારો દરસ મોહી ભાગ્યો રી-રેવાણી !૦

પનિત-પાવની અધમ-ઉદ્ધારિની,

ભવતારિની નામ કહાયો રી-રેવાણી !૦

ઉત્તર-વાહિની ઉજ્જયતિ-પાવની,

વિધિ તેરો પાર ન પાયો રી-રેવાણી !૦

નિર્મલ જલ દેખિં સ્નાન કરેન આર્થ !

સકલ પદારથ પાયો રી-રેવાણી !૦

દાસ દયો માર્છ ! દીન તિહારો,

પ્રેમ-સદ્વિત ૫૬ ગાયો રી-રેવાણી !૦

તિહારે શરણુ મેં આયો, રેવાણી—૦

૬

આરણ્યકવિ રવિરાજ-રચિત

નર્મદાલહરી

[પંડિતરાજ જયજાધરાયે સંસ્કૃત ભાષામાં 'ગંગાલહરી' રચી છે. તેમ હિંદી કવિ પદ્માકરે હિંદી ભાષામાં 'ગંગાલહરી' રચી છે અને ગ્યાસ કવિએ 'યમુનાલહરી' રચી છે. તે જ ધાટી પર, સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા જૂના મૂળી સંસ્થાનના ગામ મૂળીના સિદ્ધાપત્ર જાતિના આરણ્ય-કવિ રવિરાજે હિંદીમાં 'નર્મદાલહરી' રચી છે.

રવિરાજે ભુજની 'નજલાલા પાઠશાળા'માં અથવા ત્યાંની 'પાંચાળ'માં, સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રોણના દરકાર સાહેબ કેસરી-સિંહજીનો આશ્રય તેમને મળ્યો હતો. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૬૦ માં, અને અવસાન સં. ૧૯૫૮ માં થયું હતું. પદ્માકર તથા ગ્યાસ કવિની ગંગા તથા યમુના નદીઓની 'ગંગાલહરી' તથા 'યમુનાલહરી'માંથી તેમને આ સ્તોત્ર ગ્યરામા ધુણી પ્રેર્યું મળેલી છે.

'નર્મદાલહરી'માં કવિ રવિરાજે ૧૦૮ કવિત (મનહર) ૭૬માં નર્મદાજીની સ્તુતિ તથા તેમના ગુણાનુવાદ ઓજસવરદી વાણીમાં ગાયા છે. વળી પદ્મકવિવર્ણન તથા નવસ્તવર્ણનની મૂંઝમૂં પછુ નર્મદાજીને કેન્દ્રમાં રાખીને કરી છે. સં. ૧૯૫૮ માં કચ્છનરેસે ૭૫૫૯થી તેની આશરે આજે અપ્રાપ્ય છે.

તેથી એક યુજરાતી કવિની 'નર્મદા' સંબંધી હિંદી કવિતામાંથી, થોડાંક અવતરણ બહી આપ્યાં છે—તેનો આધાર પ્રો. દયાચંદર દુબે રચિત નર્મદાલહર્ય નામે હિંદી ગ્રંથમાં આપેલી, મોદેરનિવાસી ગદરી ખેતસિંહે સંપાદિત કરેલી 'નર્મદાલહરી' જ છે : તેનું પ્રકાશન-ક્રિષ્ણ શ્રી ગદરીને પટે છે.]

નર્મદા લહરી

(૨૩)

સિર-પકિત-કેા નમન કરિ, નમન આરુ માતુ ।
કનિ રવિરાજ હિ કરત હે, નર્મ-નહી પાતુ ॥ ૧ ॥

(કવિત્વ)

નર્મદા બનાની । તો કૌ કનિ મૈ પ્રત-જ જાની,
જાની રૂ ધ્યાની તેહ ગહત તિહારી ૨૩ ।
કેતે સિદ્ધ આધક સન્ધાસી ઔ હામી તેરે
તટ કે નિનાસી હોત, કરિ કે મહા વિવેક ॥
કહે રવિરાજ મન, વહત નહત મોર્ષ
અનુષ રહત ભવ મધન રૂત ને ।
સાધન સમન હોત, આધ ન કરત કાર્ષ
મુનિ કૌ મહાધન અરાધન તિહારો એક ॥ ૨૪ ॥

તૂ હી મહાકાની મહાલક્ષ્મી રસાની તુ હી,
તૂ હી સરસ્વતી બાની, સુનિષ્ઠા નિવેદિની ।
તૂ હી જગદ્ગમ અનન્યમ સમ દેવત કૌ
તૂ પ્રાજ-ભુજ તે, ત્રિપુર-દૈત્ય-હૃદિની ॥

કહે રવિરાજ જોગ માયા તૂ જગત માતુ
તૂ હી સર્વ તીરથ સૌભાગ્ય-રૂપ મેદિની ।
તૂડી દેવી નર્મદા, તૂ સર્વદા મુખદ રૂપ
વિધ્યાવન ફોરિ કે પતાન સપ્ત-મેદિની ॥ ૨૬ ॥

* * *
 'નર્મદા' કહે તે સુખ સર્વદા પ્રકાશ દેત
 'શર્મદા' કહે તે ગડપદ મો સમુદ્ર પદ ।
 'ઉભે તટ પાનની' કહે તે દેહ અધમ યે
 પાનન પરમ હોત મિટિ જાત નુદ્ર પદ ॥
 કહે રનિરાજ 'નિધ્ય વાસિની' કહે વિખ્યાત,
 પાત અહમપદ, નાહિ સ્વપ્નદુ મે શુદ્ધ-પદ ।
 'અમર-દુનારી' કહે અજર અમર દેત
 'નુદ્ર-દેહા' કહે નર પાનન હે નુદ્રપદ ॥ ૨૬ ॥

* * *
 ઓકારનાથ રેવા પાથ તે સનાથ કરે
 મેટત અનાથ સઘ ફલ કેા ઉઘોત હે ।
 જ્યોતિર્ સ્વરૂપ મહા, વરદ અનૂપ રાજે
 સરન મે જૂપ બન સાગર કેા પોત હે ॥
 કહે રનિરાજ જાકેા જોગીજન જાનત હે
 માનત પરમ થન અગન કો ધોત હે ।
 કાવેરી હુ નર્મદા મે જાવેરી મુ સ્નાન કૌ
 કેા મેરી મુગનિ હુ કીતા બેરી મે દેત હે ॥ ૨૭ ॥

* * *
 બહા ઓર-સનમ રસાની પુન્ય જૂમિ તહા
 પૂરી કરનાની જાનો પૂરન પ્રયાગવત ।
 સોમનાથ પૂજન દે અહમિયા સજન દે
 જાપ રેવાજી કેા જાપે સોઈ જગ જાગવત ॥
 કહે રનિરાજ સજા બેરિમેા સન્યાસી જીય
 ચર્યા પ્રકાસ માનો આનદ કેા જાગવત ।
 નર્મદા મે બાસ કીજે સરસ સુહાગવત
 જાગવત હે કેા મુનિ લીજે ગીતા જાગવત ॥ ૨૮ ॥

* * *
 રાંકર જટાકી સૃષ્ટિ, અમૃતધટા છી વૃષ્ટિ
 ફેલી ધર રિકટ પહાસન કૌં ફેરી-ફેરી ।
 ઘેંસી બિરિ-સંગન તેં, ધવધ અસંગ ધાર
 તરવ હિતુગ તુગ, તરુન કે તોરિ-તોરિ ॥
 આઈ! રવિરાજ પાપ-સ્થાન દલન કાજ
 કાઈ જમરાજ દવ-બલન કૌં મોરિ-મોરિ ।
 જગમેં સુહાયો નામ, નર્મદા કહાયો જાકા
 વ્યાસ જસ ગાયો હે પુરાનનમે જોરિ-જોરિ ॥ ૬૦ ॥

* * *
 કાહુ કૌ હુતાસન કે પ્રગટ ઉપાસન હે
 કાહુ કૌ ઉપાસન વરુન-જલ-મલી કે ।
 કાહુ કૌ વરિષ્ઠ મહા ઇષ્ટ હનુમાન જૂ કે
 કાહુ કૌ ઝરિષ્ઠ વર ઇષ્ટ મહાકાવ્યો કે ॥
 કહે રવિરાજ કાહુ ભૈરવ કે જાપ જપે
 કાહુ કૌ ભરોસો ચદ સર ખસસાવા કે ।
 મેરે ઉર સેનન કે, હદ બિસવાસ એક
 દેવન છી દેવ દેવી, નર્મદા બનાની કે ॥ ૬૧ ॥

* * *

૭

દેવિ નનિત (જન્મશકર છુલ) નનિત

નમામિ દેવિ ! નર્મદા.

[શ્રીમદ્ આલ્ય શંકરાચાર્યે અનેક શ્લોકો સરકૃતમા રચ્યા મનાય છે. તેમાથી ' નવિન્દુસિન્ધુમુલ્લન તરગલ યજ્ઞે . નમામિ ડેવિ નર્મદ ! ' એ પકિતઓના પુર્ન નર્મદાષ્ટક પ્રમાણિકા હદમા રચ્યું છે. તેમાથી પ્રેરણા મેળવીને કવિશ્રી નનિતે આ આટકની રચના કરી છે]

(પ્રમાણિકા ૭૬)

૧

મુધીર સિન્ધુ મુળંરી . તુ ભારતી ઉરેશ્વરી !
તુ વિધ્ય-મુગથી સરી ' અમૃત્યુ — કંઠે ઉદરી
સમુદ્ર પશ્ચિમે ગ્રી . સુરાષ્ટ્ર જાન્દરી સદા !
સુરભ્ય ભવ્ય સર્વદા, નમામિ . દેવિ નર્મદા !

* *

ગિરિસુતા પુરાતની ! તું સાધિકા સનાતની !
તુ નિર્મળા રમાયની ! તુ તો પ્રભુ — પરાયણી !
તુ અહિર-સગકારિણી ! તુ ભારતી ! તું રેવિકા !
સુરભ્ય ભવ્ય સર્વદા, નમામિ . દેવિ નર્મદા !

૨

અનત નિશ્વ — સર્જને, સુહાસ તું સુદર્શને .
સુધા પહે સમર્થને, સજ્જના સુનર્થને .
ગૃહેષ્ઠ કૃપે, તુ ક્ષેત્રની નહેર ને પ્રણાનિકા :
સુરભ્ય ભવ્ય સર્વદા, નમામિ : દેવિ નર્મદા !

* *

શુક્રેન્દ્ર વ્યાસ દત્ત જ્યાં સુ અગ્નિ અનુસૂયા તારી
પિપાસુની તુ તૃપ્તિદા ! કર્ણુ તુ રસાર્દતા !
તપસ્વિની તુ ચેતના ઉગ્ગજાતી તપસ્વિતા
સુરમ્ય ભય સર્વદા, નમામિ દેવિ નર્મદા !

૩

નદી તુ નીર નિર્ઝરી ! તુ ધ્વજનાદ બસરી !
નિબૂતિ નાસ સુન્દરી વિશુદ્ધિ તુ મનોહરી !
પ્રશાન્ત ગૌરવે ભરી સુરેખ તારી સૌમ્યતા
સુરમ્ય ભય સર્વદા, નમામિ દેવિ નર્મદા !

~ ~

મનોગિરિથી સંચરી, ઉરોદયિ જ નિસ્તરી
સ્વયં જીવને કરો, ચરિત્ર પુપ્પથી ભરી.
વહે અખડ ડિકરી, રસામિકા પ્રભુપદા.
સુરમ્ય ભય સર્વદા, નમામિ દેવિ નર્મદા !

૪

વિશાળ -યોમ અનરે, ઝનાવતી નિઃતરે,
દિગન્ત મધ્ય તુ સરે પ્રભા તુ પ્રાણુમા ભરે
સુગમ્ય સદ્વચિતિ કરે, તુ ધન્ય-જન્મ-ઉચિતા !
સુરમ્ય ભય સર્વદા, નમામિ દેવિ નર્મદા !

~

~

સુન્દર્ય દેવી હેતુથી, મહાનતી તુ મહાલતી,
ન ભૂત ભાવિ દે કથી વહે શુ વર્તમાનથી ?
ક્રિયાત્મ - શી ચમત્કૃતિ, પ્રભુ ચનાવી ડોલતા
સુરમ્ય ભય સર્વદા, નમામિ - દેવિ નર્મદા !

૫

દિને દીસે તું દિયતા, નિવાની તાગિમ નતા
 શુ કન્યકા ? શુ યૌવના ? સુદાણી હાસ્ય-સોહના
 તું માણદેવી વત્સલા અપૂર્વ ત્હારી ચી છટા !
 સુરમ્ય ભય સર્વદા, નમામિ દેવિ નમદા !

*

*

સ્વભાનમા સુરાગિણી, પ્રભાવમા પ્રતાપિની
 તું સ્વાર્પણે સ્વદેશિની, સદા સુખ-યોગિની
 તું સયમે સુમાર્ગિણી, સ્ત્રીલાન તુથી રાજતા !
 સુરમ્ય ભય સર્વદા, નમામિ દેવિ નમદા !

૬

અરગ તું તરગિણી પ્રસન્ન તું ઉમંગિની
 પ્રવાહમા મનસ્વિની ઉદાત્ત તું યશસ્વિની
 તારે જલાન્ત પ્રાણીની, તું રોગ-ક્ષેમ સૌખ્યદા
 સુરમ્ય ભય સર્વદા નમામિ દેવિ નમદા !

*

*

પ્રદક્ષિણા ફરે તને સુચાત્રિકા ભર્યા મને
 પ્રભુત્વના પ્રદાને, સદેવ સર્વ પૂજને
 પૂજાય પૂજ્ય પૂજકે મહેદા એક સર્વદા
 સુરમ્ય ભય સર્વદા, નમામિ દેવિ નમદા !

૭

તપાય તીથને તીરે નવાય નાવ-શુ નીરે
 મનાય મરતા મૂરે જનાય આનમે ધીરે

દાવિત વાનને રંધુરે, હિદાર શી મુલુક્તા
સુરમ્ય ભગ્ય સર્વદા, નમામિ દેવિ નમંદા ।

*

*

સુગેડ સારસો અમે, રસે રિનીન નાહિરો
અવીન લાડિલા અમે, રસાળના ઉઠાળિયે
મનુષ્ય જ્યોતની અમે, વધારીયે પ્રપૂર્ણતા
સુરમ્ય ભગ્ય સર્વદા, નમામિ દેવિ નમંદા ।

૮

પ્રભુ-કૃતિ જ આપણે, પ્રભુ-ધર્મા પ્રદુરિયે
સ્વતન્ત્ર રાજ્ય આપણે, પ્રભુ-ભર્મા મુદ્રાવિયે .
સ્વદિત સામ્ય આપણે, ધર્પાવિયે પરપરા
સુરમ્ય ભગ્ય સર્વદા, નમામિ દેવિ નમંદા ।

*

*

તુ પચશૂત તત્ત્વમા, સનીન તુ સ્વરૂપમા
અમે તુથી રસે ભર્મા, તુ-સગ આજ સચર્મા
મહ્યા પ્રભુ સુકાની ત્યા, પછી કયાય શી કયા ?
સુરમ્ય ભગ્ય સર્વદા, નમામિ દેવિ નમંદા ।

તા ૭-૧-૧૯૧૮
વડોદરાને વાલે, માનસર-સીનોગ

}

‘સસિત’

શ્રી રંગઅવધૂત-વિરચિત્ત્વ

નર્મદાગીતમ્

[નારાયણનિવાસી સત રંગઅવધૂત મહારાજે આ ' નર્મદાગીત ' સ રૂપમાં રચ્યું છે. બ કિમવદ્વતા 'વન્દે માતરમ્' ગીતના સામાસિક પદ્યનું બહો મનુર રમણ થાય છે. તોપણ સકે સ્વામી રંગઅવધૂતે પુનરાગને પોતાની તપોબુદ્ધિ બતાવી છે. તેમ સાહિત્ય બુદ્ધિ પણ બતાવી છે તેથી તેમનું 'નર્મદાગીત' બહો સ મહત્વાનું પાત્ર ગણિત્ય છે]

સુખદાં સુમદાં સુરનરવન્દિતાં ।

સર્વકામદાં શર્મદાં —વન્દે નર્મદામ્ ।

ઉજ્જવલાઙ્ગીં નતજનતારિणीમ્ ।

તૂળંગામિનીં જનવનચારિणीમ્ ।

તરઙ્ગિणीં તતતટશોભિનીમ્ ।

શુભદાં ધરદાં કર્મદામ્ ।—વન્દે નર્મદામ્ ।

કોટિકન્દર્પમદગારિणीં વારુणीમ્ ।

ઉચ્ચકલ્લોલકલમાપિणीં મામિનીમ્ ।

મત્સ્યકલ્પાદિગતિદાયિનીં દામિનીમ્ ।

સુહાસિનીં શિવહરનન્દિનીમ્ ।

મતિદાં ગતિદાં નર્મદામ્ ।—વન્દે નર્મદામ્ ।

શુકિમુકિપદાં । ' રંગ '—મોદપદામ્ ।

દુષ્ટજનદુઃખદાં । મક્તજનસૌખ્યદામ્ ।

કલિમલોધાપહાં । ત્રિવિધતાપાપહામ્ ।

શિરાત્મજાં । જનિમૃતિમઙ્ગિકામ્ ।

ધરદાં ફલદાં હર્મ્યદામ્ ।—વન્દે નર્મદામ્ ।

૯

બ્રહ્મકવિ પામવ્રત

નર્મદામૈયાની આરતી

જય જગદમ્બા અમ્બા, નર્મદા મહારાણી ;

અનાદિ અમ્બર સાક્ષી, જગદ્ગુણ નારાયણી ;

—ઓમ્ નિરંજની માં

ઉભય તટે ઋષિ મુનિઓ, આશ્રય લઈ તપિયા .

પરમ તત્ત્વને પામી, તન જલમા શમિયા—ઓમ્

કનિયુજમા સૌ શ્રી, પ્રગટ લવાની મા :

દર્શન આનંદ આપે, કલેશ-રિદારિણી મા—ઓમ્

હિતર દક્ષિણ દિગ, હલ પાડી વહેતી .

અનેક જીવને જીવન, માણવત્ દેતી—ઓમ્

એની ભવભયહર મા, તન તપ્તે રહેતા .

ભન-ખાવાયા ઝેવા, હૈયા સૌ દેતા—ઓમ્

પ્રેમ ધીને પૂજન, મનથી આદરિયા .

આરતી કરતા માટે, બાલક સૌ મળિયા—ઓમ્

નયન તણી જે જ્યોત, આરતી અમ્બા જણો .

આત્મ-લાકિત સ્વીકારી, માયા-દોષ હણો—ઓમ્

એ જ હૃદયના ભાવ, પુષ્પાન્તલીમા લ્યો .

‘પામવ્ર’ સાથે સજુને, નિર્લેષ પ્રદી ઘો—

ઓમ્ નિરંજની માં

—“પાગલ”

૨૦

કવિ મુન્દરમ્ કૃત

‘આ મધુર નર્મદા-નીરે.’

[૧૬૩૦ પત્રીની નદી કવિતાના પ્રમુખ કવિદ્વય (બીજા ઉમાનંદ કર નેત્રી) માતા કવિ મુન્દરમ્ (નિબુનદાસ લુહાર) નું રચાત કવિતા-સાહિત્યમાં નિશ્ચિત છે. દાનમાં શ્રી અરવિંદ-આશ્રમના અન્તેવાની બનીને ત્યાથી ‘દક્ષિણા’ માસિક એ ચનાવે છે. ‘દક્ષિણાન’ એમનું ગસિક પ્રવાસ-વર્ણન છે તેમનું ‘મધુર નર્મદાનીર’ નું કાવ્ય અહીં પ્રગુણ દોનાથી જોતાયું છે]

આ મધુર નર્મદા નીરે

હે આનંદ સુહૃદ! તું ધીરે—

આ રમ્ય સરિત વહી જાય,

ગમીગી મહન સરિત વહી જાય.

દુઃખીનું હૃદય ભરી વહી જાય

આપણે મન બરી એ મૈયા ચરણે

રમીએ રમણીય તીરે—આ મધુરં

આ માઠ વાટ પર જૂતકાળને સુનેને જર્જરેશુ

આ તીર્થ તીર્થમાં ભાગ્ય ચરણની ભક્તિમાં મન પ્રેશુ

ને નયન બરી મે કાઠા બરતી દુઃસ્વપ્ન તણા સમીરે

હો રમણુ રમણીય તીરે—આ મધુરં

હ આનંદ સુહૃદ, આ નિર્મળ જળમાં, સામે પાર તરીશુ

હે આનંદ સુહૃદ, આ વર્ષ હનેસા, સાગર મેર સરીશુ

ને હૃદય ભરી આ જ્વન બરતી માના પ્રેમત નીરે,

હો રમણુ રમણીય તીરે—આ મધુરં

—‘મુન્દરમ્’

વિષયસૂચિ

અતેશ્વર : ૧૫૬

અકબરશાહ : ૧૩૭

અખા ભક્ત : ૧૮૨

—શ્રવણ ભક્તિનું દષ્ટાન્ત :

અગત્ય : ૨૩, ૪૩

અજંતાની ગુફાઓ : ૬

અનસૂયા : ૧૮૫

—તીર્થની માટી, ૧૮૫

અનાવિલ્લ શાંતિ : ૫૮

અનૂપ દેશ : ૩૫, ૪૫

અપરાન્તા . ૪૫

અમરકંઠક : ૭૬, ૯૦

અમરકંઠ-વ્યુત્પત્તિ : ૭૪

અમરાવતી સગમ : ૨૨૯

અમરેશ્વર (મમયેશ્વર) જ્યોતિર્લિંગ

૧૧૮

—મદિરની બી તપર સંસ્કૃત સ્તોત્રો

. ૧૨૬

અમૃત પદ્મા . ૩૩, ૪૩, ૭૨, ૧૫૯

અદલજીદેરી માતા . ૧૦૭, ૧૧૦

—ચોસઠ વેગણીનું મંદિર . ૧૦૯

અરોક, છુદના જન્મસ્થાનની યાત્રા

: ૭૧

અથ યામાનો પશ્ચાત્તાપ : ૧૪૮

અદવ્યા : ૧૦૯

અદલ્યામાઠ : ૯૦

: રાણીની સમાધિ ૮૩

. અમરેશ્વરનો સમામંડપ ૧૨ ૧

: મહેશ્વરપરના ઘાટ ૧૨૯

: સમાધિ મંદિર

અંગારેશ્વર : ૧૬૪

અંબિકેશ્વર . ૧૮૫

—કથા . ૧૮૫

આનર્ત . ૫૬,

—રાખડની વ્યુત્પત્તિ, ૫૭

આનંદશંકર ક્રિષ્ણ : ૫૭

આવ : (જલ) . ૨૩૭

આર્થ-અનાર્થ સંગ્રહ : ૫૫

આર્થ-સંસ્કૃતિ : ૪

—પ્રભ, ૪૨

આર્યોના ચાણા . ૪૧, ૪૨, ૪૪

—ની મુખ્ય જાતિઓ ૫૩

આશ્રમો : ૪, ૬

આલ્હાબાદ : ૧૦૭

ઉત્તરાખંડ : ૧૦

—ની સંસ્કૃતિ ૩૧

ઉદ્યાદિત્ય પરમાર : ૧૨૭

ઉદ્યોગિય આહવાન . ૧૫૧

ઉમયાદાસકૃત રેતનો ગરબો : ૨૭૫-૨૮૩

ઉમાચંદર બોલી : ૧૦૪, ૨૨૭

ઉચ્ચકૃતીર્થ-કથા : ૧૫૩

ખલુખુજોતરનાથ : લોક કથા : ૯૩

ખલ : ૨૧

એરંદીનદી-સગમ : અનસૂયા આગળ : ૧૮૫

ઓએનિસ (વૈન્ય), ૫૦

ઓર નદી . ૧૮૨

ઓરસંગ : ૩૫

ઓકાર : ૮૨, ૧૧૮

—ગુજરાતી કવિતામાં ઉલ્લેખ : ૧૨૮

ઓકારેશ્વર : ૧૧૯

—પૂજન, ૧૨૦

કોકોલ : ૨૦૬, ૨૩૧

કર્કન, લોક : ૧૨૧

કર્પટ બાતિ : ૬૦

કર્કેશ્વર તીર્થ : ૨૦૯

કચ્છુરી વંચના રાગ : ૯૧, ૯૮

‘કાન્ત’ કવિ : ૧૦૩

‘કાનમ’ : ૧૦, ૪૦

‘કાન્દકદે પ્રમથ’ : કલ્પલુતિ . ૨૪૬

કાપ પ્રદેશ : ૩૪

કાવારતાર (કારવણ) : ૨૦૦, ૨૦૧

—આખ્યાયિકા, ૨૦૧

—બીજી આખ્યાયિકા, ૨૦૨

—સુકુલીંગ સિવનું સ્થાન, ૨૦૨

‘કારવણ માહાત્મ્ય’ : ૨૦૨

કાશિદાસ : ૨૨, ૧૦૪, ૧૦૬, ૨૪૧,

- ના આદ્ય-મહ : ૧૫૧, ૧૫૬
 —‘પ્રસરિત’ . ૧૫૬
 —છાંદોદ્ધાર, ૧૬૦
 ‘કુમાર’ : ૩૩
 ‘કુમાર સંભવ’ : ૨૪૧
 કુલચાનંદજી, માધવદાસના શિષ્ય
 : ૧૬૫
 —‘ઠેલધામ’ ૧૬૫
 કેદારિશ્વર-કથા : ૧૫૬
 ‘કેનિકા’ - ૪૬
 કેરલ (મોટી) : ૧૬૯
 —‘ગુપ્તકાશી’, ૧૬૯
 —ગ્રામીન ‘કોરિલ્લા જયક’, ૨૦૦
 —યુનિત મહારાજનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ
 ૨૦૦
 જેટક જાતિ : ૬૦
 જેડી ઘાટ (ખસ ઘાટ) . ૮૩
 ખડિત મૂર્તિઓ : ૧૧૦
 ‘ગાદકાલ’ . ૧૬૨
 ગણેન્દ્ર સુચ (કવિ) : ૧૪૮
 ગદા : ૯૯
 ગરુડેશ્વર : ૩૫, ૧૪૩
 —નર્મદા કાઠે પહેલુ ગામ, ૧૫૪
 ‘ગાયત્રી’ : ૪૩
 ગાંધીઘાટ : ૨૫
 ગાંધીઆમ (રેવા ઉપકર્ષ) : ૨૧૦
 —ના નિદાન આદ્યો : ૨૧૦
 ‘ગિરનારની યાત્રા’ (નાટ્ય) : ૧૪૮
 ‘ગીતા, વિશ્વતિગોત્ર’ : ૧૦૫
 ગુજરાત દરિયામાર્ગે સંબંધ : ૪૨
 —‘પ્રસ્તર યુગ’ : ૫૫
 —‘નવપ્રગતર યુગ’ ॥ ૫૬
 —અનાયોનું જોર : ૫૭
 ગુજરાતની નદીઓ : કિનારા : ૧૨
 ‘ગુજરાતની વ્યૂજાળ’ . ૯, ૨૧, ૨૬, ૨૭
 ‘ગુજરાતનું ધરતર’ : ૨૮
 ગુજરાતમા પર્યટનનો નિર્ગેધ : ૪૩
 ગુજરાતની આર્યના . ૪૨
 ‘ગુજરાત સર્વસમૃદ્ધ’, . ૨૮
 ગુપ્તકાલીન ગિરપપ્પ પરા . ૨૪૦
 ગુફા : વિલાનંદજીની, કરનાળીમા
 : ૧૭૫ ૧૭૭
 સરસ્વતી ગુફા : ગગનાયની
 . ૧૭૬, ૧૮૧
 ગુમાનદેવ : ૨૧૦
 ‘ગુડુલીલામૃત’ (ગુજરાતી ૫૬)
 —પાસચણુ : ૧૮૯
 ગોદાવરી : ૬૫
 ગોન્ડ રાજ્યનો મૂળ પુરુષ, યદુનાથ
 ૨૨૨

: ની દંતકથા ૧૦૧

‘ગોન્ડવાના લેન્ડ’ : ૩૩

ગોપાળગવ મેરાળનો ઘાટ : શીનોર
: ૧૯૩

ગણપતિનો ઝોવારો : ૧૯૩

ગોરા : ૩૫, ૮૪

—ઘાટ : ૧૫૩

ગૌરી મોમનાથ : સ્તંભ : ૧૨૦

—કથા : ૧૨૧

—અરુચમાં જન્મેલા ૨૨૭

ચાચિગદેવ, લાટનો સૂત્રો : ૧૫૦

ચાણોદ : ૨૮, ૮૫, ૧૬૧

—વેદપાત્રી બ્રાહ્મણો : ૧૬૧

—નાં મુખ્ય સાત તીર્થ : ૧૬૪-૬૧

—વૈષ્ણવ તીર્થ : ૧૬૫

—નો ઉલ્લેખ, ૧૬૬

ચાણોદ-નિશ્ચિતતીર્થ તરીકે : ૧૭૦

- ના અવશેષો, ૧૪૯ : મુરિદમોના ૬૯
 —ચોરસ ખાલીઓ, ૧૪૯ : ખિરતીઓના ૬૯
 —સાંકળીય ઇતિહાસ, ૧૫૦ તીર્થ યાત્રા : ખૌદો, જૈનો, હિંદુઓ :
 તપોવનો : ૪ ૭૧
 તનરા : ૨૦૯ —સંસ્કાર પ્રચારનું સાધન ૭૧
 તીર્થંગોર • ૧૬૨ —બ્રહ્માચાર ૭૧
 તોગજીભાળ (શિખર) : ૩૬ દત્ત આત્રેય : ૧૮
 ત્રવ ગુપ્તા સરસ્વતી : ૧૭૧ દત્તોપાસના • ૧૫૫
 'તાપી પુરાણ' : ૧૧ 'દર્શનતી પ્રશસ્તિ' • ૧૫૯
 તિલકયાડા : ૧૪૧, દયારામભાર્ગ • ૧૬૬, ૧૬૭
 —નર્મદા કઠિ ખીજ ગણનાપાત્ર દયપતસિંગ (ગોડરાજ) : ૧૦૦
 ગામ ૧૫૭ દક્ષિણપથ : ૧૯
 'તિહારે ગરણ મેં આયો' : —અગસ્ત્ય • ૧૮૪
 ત્રિપુરી : ૩૪, ૫૧, ૯૮ —વ્યાસતીર્થ પાસે, કથા • ૧૮૪
 —ગંગામૂર્તિ : ૨૪૪ —મકલા પાસે કથા .
 ત્રિવેણી સ્વરૂપ : નદીજી : ૨૩૬ દંડકારખ્ય, દર્દિશ્ય નર્મદાનો ભાગ
 —ગંગા વૈષ્ણવી : ૧૬૩

નર્મદાના સંગમો : ૭૩

નર્મદા-કાવેરી સંગમ : ૨૨, ૨૯

નર્મદા, ઉત્તરવાહિની : ૯૬

માહાત્મ્ય કથા : ૯૬

નર્મદાજીનું 'નાભિસ્થાન' : ૧૧૪

નર્મદાજીનું ૨૫૩૫, વાહન : ૧૭૪

—દક્ષિણગંગા, મકરવાહના

—પશ્ચિમ પ્રયાગ : ૧૭૭

નર્મદાજીની આરતી : ૧૭૭

—જમુના મેદાની આરતી : ૧૭૬

નર્મદા, સાધ્વી સ્ત્રીની કથા

: ૧૮૮-૮૯

નર્મદા-ખીણના રાજ્યો : ૧૫૦

નર્મદા ગંગાનું સામ્ય : ૨૪૩

નર્મદાનું શિષ્ય :

'નર્મદા ગીતમ્' : ૨૯૬

નર્મદાને નમન (અષ્ટક) : ૨૯૨

'નર્મદા લક્ષરી' : ૨૮૯

'નર્મદાષ્ટક' : ૨૫૨

નર્મદા-દર્શનમાત્ર પાવનધારી ૨૪૬

નાગજાતિ : ૫૯

નાગમંડલ : ૬૦

—મંદિરો ૬૧

ન્દાનાલાલ : ૯, ૧૩૪, ૧૩૭

નારેશ્વર : ૧૫૫, ૧૯૭

નિકારા : ૨૦૩

નિઝામશાહ (ગોડરામ) : ૯૪

નિમાડ (નિમ્ન પાદ) : ૩૪

નિસર્ગધામ : હિંદુઓની દૃષ્ટિ,
: અંગ્રેજોની દૃષ્ટિ,

પરકમ્મા વાસીઓ : ૨૩૦
 પન્કિનાવાગીઓનો માર્ગ : ૨૦૯
 પગ્ગુરામ ક્ષેત્ર : ૫૪, ૨૩૦
 'પરાગર નૃતિ' : ૯૬
 'પરિશ્રમણ' : ૨૨૫
 પ્રદાશા : ૪૩
 પાગલ બકત કૃત નર્મદાની આરતી
 : ૨૬૭

બ્રહ્મહાદુરશાહ : ૧૩૭
 બરકાલ : ૨૮, ૧૮૧, ૧૮૫
 બ્રહ્મપુરાણ : તીર્થમાહાત્મ્ય : ૬૯
 બ્રહ્માવર્ત : ૫૧
 બ્રહ્માંડવાદ : ૧૧૨
 બાલુમટ્ટ : ૯૮
 બાલુ-ચિંગ : ૧૧૫
 —બાબાતપતિસ્થાન : ૧૧૬

—‘ધર્મહાસયુગનું’ : ૨૧૮
 —વત્રંદાની કોડી : ૨૧૯
 —‘સન-ડાયલ’ : ૨૧૯
 મરુચ — ‘લાગેકોટ’ ૨૨૦
     — હુમ્મા મરિજ, ૨૨
     — હેમચંદ્રનો ઉપાધ્ય, ૨૨૧
     — અર્વાચીન યુગનું, ૨૨૧
     — લક્ષ્મીનાથનું ચક્રનું, ૨૨૨
 મરુચ — ‘સોનેરી પૂલ’ ૨૨૨, ૨૨૩
     — તીર્થ તરીકે, ૨૨૬
     — એકમુખલિંગ, ૨૨૭
 મરુચનો કપાસ : ૩૦
 મરતસિંહ ચોડાણુ : ૧૧૯
 ‘ભાગવત’ : ૧૮૨
 ખાડભૂત (ભારતીય) : ૨૦૯, ૨૩૧
 ભાલોદ : ૨૦૧
 ભાડારકર, ડૉ : ૧૩૩
 ભૂગુરુ : ૧૨
     — હેડમ્પાવન . ૨૧૪
 બેઠા (અર્થ) . ૧૦૧
 બેઠાઘાટ : ૮૧, ૧૦૧
 બૈરવ (જપ) જપ : ૧૪૭
 મહિનાગેશ્વર . ૧૫૭
 મહિલાલ જાલવરાય ત્રિવેદી : ૧૨૭
 મણિ (નદી) સંગમ : ૧૫૭
 મરચ પુરાણ : ૬૮

‘મધુ’ નર્મદા તીરે’ : ૨૯૮
 મનુષ્યસ્વભાવની વિચિત્રતા :
     — સમાજસ્થાપનામાયી એકાંત
     — એકાંતમા પાઞ ‘અખ્યાડા’ . ૧૭૬
 મહારાજા ઘાટ, ચાણોદ . ૧૬૨
 મહા નદી : ૯, ૭૬
 મહારણુ : રાઈધાટી : ૯૩
 ‘મદિમ્ન સ્તોત્ર’ : ૧૨૭
 મહીસાગર : ૧૧
 મહેશ્વર : ૩૫, ૪૬, ૮૩, ૯૩
     — રાજધાની હોદ્દકરની : ૧૨૮
     — પ્રાચીન દીખા : ૧૩૦
 મહેશ્વરી નદી (સંગમ) : ૧૨૯
 માધવદાસજી : માલસા : ૧૬૪
     — હડયોગના સાધક : ૧૬૫
 ‘માધવાનલ કામક દલા પ્રબંધ’ : ૧૨૭
 માનસપૂજા (માનસપુષ્પથી) : ૧૪૬
 ‘માન . ૨૫, ૩૪
 માલસર : ૧૬૪
     — સત્યનારાયણનું મંદિર, ૧૬૫
     — સેનીટરિયમ, : ૧૬૫
     — ચૈતન્ય મત : ૧૬૫
 માર્કેડેયની ગુફા ૧૫૨
 માર્કેડેય પુરાણુ : ૭૩
 માહિમતી : ૩૫, ૬૦, ૭૬, ૧૩૧
 મુકેશ્વર : મીસોદરામા : ૧૮૬

—તીર્થ, ૧૮૬

—મુચુકુંદની કથા : ૧૩૩

‘ મિરાતે ઐહમદી ’ : ૨૮

‘ મિરાતે સિકંદરી ’ : ૨૨૦

મેઝ-સુતા : ૭૬

મેવાણી ઝવેરચંદ : ૨૨૫

મેળા : ૧૭

મેળા : અનસુયામા : ૧૮૫

મેખડી : ૩૯

મેખડીનો ધોધ : ૨૮

મેગવાઈ માતા : ૧૫૮

‘ મેરસ ’ : ૪૬

મેહન-વ્તે-ડેરા : ૪૧, ૪૭, ૫૩

મેહનલાલ દવે. પ્રો : ૨૩૧૭

મમુના જલ : ૬૫

મવનેશ્વર મહાદેવ : ૧૧૬

મવનો : ૫૮

મયરાંતરાવ દેહાદર : ૧૦૯

યાત્રા : ૧૭

—પર્વટન : ૩૨

‘ રંધુરંત ’ : ૮૯

રલુહોડહુનું મંદિર (શૂળપાણી) :

૧૪૨, ૧૫૨, ૧૫૬.

ગણાપુર-ડોહિયા : ૧૯૬

રમકાનિા સ્વયંવર : ૧૧૧

રમણલાલ દેસાઈ : ૨૮, ૧૯૨

રવિનાથ : ‘ જનમનનજી, ’ ૨૪૬

રગ અવધૂત મહારાજ : ૧૫૫, ૧૬૭

रुद्राय : १४

रुद्रदेहा : १३

रूपमती : १३७

'उपमडन' : ११५

रेखपाटा-प्रवाह : १२

रेव - (रूद्रवृ) : २०

रेवा : १३, २२, १०३

—व्युत्पत्ति : ७५

रेवोरि-संगम : १५८, १७७

—वायुपुराण श्लोक : १७७

—लृगुक्षेत्र ने ओकार : १७८

—तीर्थ १७८

लाटीनो समुद्र : १०

लावयंद गाधी, पंडित : १२३

लुकेयर-कथा : १५६

लुल्लार . २३२

'लोकमाता' : १०६, १०७

लोथन : ४१, ५६

वनदेवता : २४०

वज्रममदु कृत 'रुद्रदेहा स्तोत्र' —

वराहमूर्ति : ११२

वस्तुपात्र मंत्री : १५८

वनोन्नी भावना : ६६

वाकाटक साम्राज्य : २३